

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

37. AASTAKÄIK 2025 NUMBER 12 (441)

Ülikool põleb!: Kuuskümmend aastat Tartu ülikooli peahoone põlengust

Terje Lõbu 2115

Madis Kõivu hea tragöödia

Teele Pärn 2140

Horisondi ammendamatus

Henrik Sova 2162

Teaduspoeetiline valang kaksikaheldatud paradigma pihta

Raivo Alla 2176

Luulet

Aristea Papalexandrou 2201

Tõlkinud Jüri Talvet

Sajandivanused alternatiivid: Eelmäng 1924. aasta 1. detsembriks

Eero Medijainen..... 2206

Georg Mere “optimaal-ülesanded” Eesti välispoliitikale

Silver Loit..... 2240

Mõisapargid kui tervishoiupargid	
<i>Mari Nõmmela, Eva-Liis Tuvi</i>	2254
<i>Arvustus: Möttemõlgutusi lõpu algusest: Peter Zeihani luges. Peter Zeihan. Maailma lõpp on alles algus: Globaliseerumise kokkukukkumise kaardistamine. (Postimehe raamat.) Tõlkinud Jaan Pärnamäe ja Kati Karja. Tallinn: Postimehe Kirjastus, 2024. 468 lk.</i>	
<i>Rein Einasto</i>	2268
Abstracts	
	2285
Tants teadmatusse: Päevik 1944–1961. LXXX	
<i>Herbert Normann</i>	2297

Paberväljaande tellijale on digiväljaande lugemine

TASUTA: www.kultuurileht.ee

Tušikompositsioonid lk 2175, 2200, 2239, 2253, 2267:

SVEN-ERIK STAMBERG (1970) on lõpetanud Eesti kunstiakadeemia 1995. aastal. Eesti Kunstnike Liidu liige 2019. aastast. EKLi alaliidu Stuudio 22 liige aastast 1998 ja rühmituse Vedelik liige aastast 1997. Näitustel osalenud alates 1998 Eestis, Soomes, Leedus ja Iirimaa.

ÜLIKOOL PÕLEB!

Kuuskümmend aastat Tartu ülikooli peahoone põlengust

Terje Lõbu

21. detsember 1965 on Tartu ülikooli ajaloos üks õnnetumaid päevi. Selle varahommikul süttis põlema ülikooli kauneim ehitis, 19. sajandi algul ehitatud peahoone. Kahjutuli levis kiiresti: enne kui lühikese detsembripäeva taevast ahetama hakkas, oli tuli oma hävitustöö teinud. Tuleleegid neelasid enda alla kogu peahoone keskosa parempoolse külje, muu hulgas hävis eestlaste jaoks sümbolväärtusega hoone süda — aula. Kuidas see juhtus? Kes oli süüdi? Järgnevalt laskume nendesse kuuekümmend aasta tagustesse sündmustesse.

ÕHTU ENNE ÕNNETUST

20. detsembril 1965 hingas Tartu linn rahulikus argielu rütmis, hävitavatest sõjapõlengutest oli möödunud rohkem kui kaks-kümmend aastat, kadunud oli küüditamishirm ning arhitektid teritasid pliiatseid, et hakata joonistama tulevast Annelinna. Ehkki käes oli aasta pimedaim aeg, oli inimeste hinges rõõmus ootus, oli ju kohe-kohe tulemas aastavahetus ehk nääripühad. Ilm oli 20. detsembril soe ja sombune, kuid siseruumides jätkus võimalusi kultuuri nautimiseks. Tartu kultuurihoones toimusid Ungari kultuurinädala üritused — kell 17 esines geograaf Ann Marksoo loenguga “Ungari Rahvavabariik”, misjärel näidati Ungari kunstilist värvifilmi *Marsruut 99*, Vanemuise teatris mängiti *Kihnu Jõnni* ning filmisõpradel oli, mida valida: kino Saluut näitas filmi

Abielu Itaalia moodi (alla 16-aastastele keelatud), kinos Komso-
mol sai näha *Ilusat elu*, Raudteeklubis *Unenägu* ja Ekraan pak-
kus India filmi austajatele linateost *Õõ varjus*, peaosades Nargis
ja Raj Kapoor. Riia mäel Eesti Põllumajanduse Akadeemia aulas
sai kuulda tipptasemel koorilaulu, esines Riiklik Akadeemiline
Meeskoor (RAM) Gustav Ernesaksa ja Olev Oja juhatusel, solis-
tiks bass Raimond Alango, keda klaveril saatis Valdur Roots.

Tavapärane vilgas elu käis ka Tartu Riikliku Ülikooli peahoo-
nes, millesse mahtus päris palju ülikooli struktuuriüksusi. Pea-
le ülikooli juhtkonna, klassikalise muinasteaduse muuseumi ja
eksperimentaaltöökoja jätkus ruumi tudengitelegi, kus loengu- ja
praktikaruumid täitusid eelkõige füüsika, õigusteaduse ja eesti
filoloogia üliõpilastega. Õhtutundidelgi jagus rahvast peahoones-
se. Kell 19.30 algas aulas 26-aastase Moskva viiuldaja Isabella
Petrosjani kontsert. Viiuldajal ja teda klaveril saatval Jekaterina
Fuksil polnud mahti peahoonet imetleda, sest saabuti Tallinna-
Moskva rongiga alles pärast kella kuut Tartu vaksalisse, kust
ENSV Riikliku Filharmoonia muusikaosakonna inspektor Karl
Tuberik sõidutas nad taksoga Park-hotelli ja sealt kohe kiiresti
kontserdipaika. Muusikud riietusid esinemiskleitidesse füüsikute
praktikaruumides, mida aula abiruumide puududes kasutati esi-
nejate puhkepausideks. Aulakontserdi ajaks pidi kohale tulema
füüsikute ruumide koristaja, kes pärast tühjendas tuhatoosid, kus-
tutas tuled ja lukustas ukсед. Ühe vaheajaga kontsert, mida esita-
ti umbes 35 inimesele, kestis kella 21.20-ni. Kontserdi lõppedes
käis Petrosjani juures kolm vana viiuliõpetajat esinemispilli uuri-
mas ning kolm muusikaõpilast autogrammi saamas. Aula tühje-
nes publikust kiiresti, peahoone ees ootas takso ning Moskva ar-
tistid sõitsid hotelli.

Peahoone polnud aga veel rahvast tühi, ülikooli laulukoori-
del toimusid proovid. Naiskoor alustas juba kell 18, proovi lõpus
toimus ühislaulmine meeskooriga, koos harjutati 29. detsembri
kontserdiks "Gaudeamus". Meeskoori proov algas alles kell 20 ja
järgmised kaks tundi lauldi nii võimsalt, et aulas toimunud viiuli-
kontserdi publik sai meestelaulu kuulda kontserdi vaheajal ning
seda kostis viiulihelide sekka isegi teisel poolajal.

Samal ajal tehti ettevalmistusi juba järgmise päeva õhtuks, 21. detsembriks kavandatud Riikliku Akadeemilise Meeskoori kontserdiks, milleks olid palgatud peahoone ja raamatukogu kütjad, kes tassisid pööningult aulasse poodiume. Järgmise õhtu kontsert pidi olema eriline, sest kava oli koostatud publiku soovide põhjal.

Tegutsemist hilja õhtuni põhjustas esimese korruse parempoolse tiiva koridoris asuva radiaatori lõhkemine. Peahoone komandant istus oma ruumis ja kirjutas jahutalongide saajate nimekirja, kui valvur teatas, et vesi voolab põrandal. Kütjad püüdsid radiaatorit takkude ja kaltsudega parandada, millest suurt abi polnud. Vee tilkumist ei õnnestunud peatada isegi kütmise lõpetamise ja radiaatorite veest tühjaks laskmise järel, õhtu läbi tühjendati radiaatori alla pandud ämbreid. Õhtul hilja, kui ülikooli santehnik jõudis koju teatrist, kus oli nautinud *Kihnu Jõnni* etendust, leidis ta korteri ukse vahelt peahoone komandandi jäetud kirjakese, milles kästi kiirustada katkise radiaatori juurde. Santehnik tuligi kohale, vaatas radiaatori üle ja otsustas suurema töö võtta ette järgmisel hommikul. Lähenes südaöö, kui ta peahoonest lahkus.

Kell 22 tuli tööle 56-aastane valvur Helmi Veldi, kelle töökoht asus peauksest sisenedes paremale poole jäävas valvuriputkas, kust saadi ja kuhu anti allkirja vastu kõikide ruumide võtmed. Viimasena, umbes kell 23 andis võtme üle füüsik Toivo Madise. Peahoone jäi vaikseks ja pimedaks, laes põles vaid neli elektripirni — üks valvuriputkas ja kolm vestibüülis. Valvur sulges välisukse ketiga, Tartu uhkeimasse hoonesse jäi vaid kaks inimest — valvur õmblema ja katlakütja raamatut lugema ning õppima katlakütja kutseksamiks. Kell oli tiksunud uude päeva ja kellelgi polnud aimugi, et peahoones varitses juba punane kukk.

EHMATAV VARAHOMMIK

21. detsember on toomapäev. Sel varahommikul saabusid esimesena tööle koristajad ja kütjad. Hommikul kell 8 pidid kõik ülikooli ruumid olema valmis õppetööks, puhtad ja soojad. Ülikooli peahoone oli juba aastaid keskküttel, keldrisse oli ehitatud katla-

Ülikool põleb!

Ülikooli peahoone põleng 21. XII 1965. a,
Anatoli Miti fotokogu, ERM Ak 26:12/7, Eesti Rahva Muuseum,
<http://www.muis.ee/museaalview/2543720>

Ülikooli peahoone põleng,
Tullio Ilometsa foto, erakogu

ruum ja kütuseks kivisüsi. Rahul sellega ei olnud, sageli polnud kivisütt piisavalt ja sellegi kvaliteet oli kehv. Peahoone kõrval asunud keeltemaja oli endiselt ahjuküttel, mille kütja Erna Tobre pidi tõusma hommikuti kell 3.45, et filoloogid esimesel loengul külmetama ei peaks. Kütja ülesandeks oli puud ahju sobivaks lõhkuda, need treppidest üles tassida ja ahjud soojaks kütta. Et kõigega õigeks ajaks valmis jõuda, võttis kütja abilisteks oma 18- ja 14-aastase poja. Läbi pimedada ja sombuse linna kõnniti vaikides Kalevi tänava korterist peahooneni, kus ema läks sisse tööle asumise kohta allkirja andma ja poisid sammusid edasi keeltemajja. Viis minutit enne teisi oli kodunt väljunud Erna elukaaslane Paul Jaomaa, kes keeltemaja valvuriga vesteldes ootas ülejäänud perekonda. Paul töötas ülikoolis lukksepana, tema tööpäev algas kell 8, kuid puude lõhkumisel ja tassimisel kulus tema abi igati ära. Ülikooli töötajatest oli kütja Erna sel hommikul kõige varasem tööle tulija, peahoone uks oli veel ketis ning sisse pääsemiseks tuli lasta uksekella. Erna oli ka esimene inimene, kes avastas, et midagi on korrast ära. Suitsu lõhna oli ta tundnud juba keemiahoone nurgal, sama lõhna tundis ta peahoones. Küsides valvurilt, millest see lõhn, ei osanud valvur midagi kosta, küll oli ta veidi aega tagasi kuulnud mingit mütsatust. Kütja Erna pidi valveraamatusse kirjutama oma nime ja saabumise kellaaja, selleks vaatas ta vestibüüli seinakella, mis näitas 3.45. Kuidas on see võimalik, samaks ajaks oli tal pandud helisema kodune äratuskell? Erna avaldas kahtlust, et ülikooli suur kell on seisma jäänud, valvur seda ei uskunud. Kuna Ernal oli kiire ahjude kütmisega, ei hakanud ta pikemalt juurdlema, mõtles vaid, et ehk pani noorem poeg kella õhtul valeks ajaks helisema. Koos kütja Ernaga väljus peahoonest valvur Helmi, nad uurisid pööripäevaeelset taevast ning peahoone katust. Märgati, et paremalt poolt katuse tagant tuleb tugevat suitsu. Tulekahju ei aimanud esialgu kumbki naine, arvasid, et ju see suits tuleb peahoone mõnest tagumisest korstnast. Erna mõtles, et nii kehva ilmaga jätab ta kütmata ahjud, mis tuulise ilmaga kipuvad suitsu sisse ajama, ning kiirustas keeltemajja.

Nüüd oli kahtluseuss pugenud ka valvurisse, sisenedes peahoonesse tundis ta tõesti suitsuhaisu, mispeale läks katlaruumi

kütjalt Felix Pütsepalt uurima, kas ehk suitsu põhjus pole seal. Koos tuldi tagasi vestibüüli, kus oli nii silmale nähtavat suitsuvinet kui ka puupõlemise lõhna. Astuti uuesti talveõösse suitsu põhjust otsima, katuseharjal nähti suitsu, kuid mitte tuld. Katlakütja arvas esialgu, et ehk tuleb suits keemiahoonest. Lähemalt mindi uurima peahoone tagakülge, milleks valvur avas võtmega hoovipoolse ukse. Hoovis avaneski nende silmadele õnnetuse algus — teise korruse vasakult kolmandast aknast, mille taga oli füüsika-matemaatikateaduskonna dekaani Anatoli Miti kabinet, paistis punane tulekuma, teistes akendes kuma ega suitsu polnud.

Ehmatus oli suur. Valvur ja kütja tormasid tagasi hoonesse ning valvur valis telefonil numbri 01. Keegi ei võtnud tule-tõrjes telefoni vastu. Vastavalt eeskirjale valis ehmunud valvur järgmisena ülikooli valveüleva kodutelefoni numbri. Valveülem, haldusprorektori abi Osvald Mägi oli esimene ülikooli töötaja pärast sündmuskohal olnud kütjat ja valvurit, kes sai põlengust teada. Kuulnud, et tule-tõrjujaid polegi veel teavitatud, käskis Mägi valvuril uuesti tule-tõrjesse helistada, riietus kiiresti ja tormas kodunt Vabriku tänavalt üle Toome kiiresti peahoonesse, olles kohal umbes 4.50. Selleks ajaks oli peahoone siseõuele jõudnud esimene tule-tõrjeauto ning üks tõrjuja ronis redelil põleva akna poole.

TULETÕRJUJAD *VERSUS* TULEKURAT

Tule-tõrjujad alustasid võitlust tulega väikest kabinetti kustutades, oskamata ette näha, kuivõrd suureks tule-mõll tõuseb. Juba kustutamise ajal ja hiljem süüdistasid mitmed pealtnägijad tule-tõrjujaid oskamatuses. Enne kui anda hinnang tule-tõrjujate kutsemeestlikkusele, vaatleme kustutajate tegutsemist sündmuskohal, toetudes nende enda tunnistustele ja tule-tõrje logiraamatule.

Kell 4.37 helises numbril 01 telefon, närviline naishääl teatas, et Tartu ülikooli peahoones on märgata tugevat suitsu, kuid kus täpselt, seda ta ei teadnud öelda. Kuna ülikool oli oluline objekt, juhendus dispetšer väljakutse nr 2 järgi. Alarmeeritud Tartu Tule-tõrje Maleva mehed väljusid kahe autoga, kokku üheksa meest. Samal ajal andis dispetšer teate ka Tartu linna ja rajooni vabatahtlikule komandole. Varahommikused tänavad olid tühjad,

Vaade põlevale peahoonele esiküljelt,
ÜAM F 322:22 F, Tartu Ülikooli muuseum,
<http://www.muis.ee/museaalview/3509984>

Vaade peahoonele hoovilt,
RA (= Rahvusarhiiv), ERA.R-1038.11.117.12.1

sireenide huilates startisid Tartu kutselised tuletõrjujad aadressilt Kalevi tänav 20a ja Tartu vabatahtlik malev aadressilt Raua tänav 22. Esimesena jõudsid peahoone ette, mille fassaadil tuld näha polnud, kutselised tuletõrjujad. Kaks meest sisenesid hoonesse olukorda uurima. Pimedas fuajees kohtasid nad valvurit ja kütjat, kes juhatasid tuletõrjujad teisele korrusele füüsikute ruumide ukse taha, mis oli lukus. Uuesti roniti trepist alla, kus keegi juba teadis öelda, et tuld on näha õue pool. Oli möödunud juba mitu väärtuslikku minutit, kui tuletõrjeauto jõudis peahoone hoovi. Selleks ajaks lõõmas tuli juba teisel korrusel kolme akna taga. Tuletõrjujad püstitasid redeli ja alustasid veejoaga läbi akende leekide kustutamist, teine auto sai jaoülemalt korralduse sõita hüdrandi juurde vee järele. Mõne minuti pärast jõudsid peahoone juurde linna ja rajooni vabatahtlikud tuletõrjujad, peagi saabusid ka õlletehase pritsimehed. Hoov oli kiivrites mehi täis, kuid puudus ühtne kustutustööde juhtimine, olude sunnil jagas korraldusi tuletõrjes jaoülema ametikohal töötav mees. Enne veel, kui dispetšer sai teavitada tulekahjust tuletõrje ülemusi, et kutsuda nad oma ülesandeid täitma, pidi ta vastavalt eeskirjadele informeerima miilitsat ja julgeolekukomiteed.

Tuli oli tugev ja kõrvetav, kohe selge, et üksnes läbi akna veejoaga kustutamine pole tõhus. Vesi sai autode paagist kiiresti, viie-kuue minutiga otsa ning taas tuli sõita hüdrandi juurde varusid täiendama. Õnnetuseks oli Tartu Veevärk eelmisel aastal sulgenud mitu peahoone lähedal asuvat hüdranti, lähim töötav veevõtukoht asus Ülikooli ja Võimla (praegu Lutsu) tänava nurgal. Juba enne tuletõrjejuhtide saabumist olid suurte kogemustega tuletõrjujad hakanud organiseerima tüviliini ehk voolikute kaudu pideva vee jooksmist hüdrantidest. Kahjuks olid detsembrikülmad suutnud mitu veevõtukohta kinni külmutada, mistõttu tuli kulutada aega nende lahtikaevamiseks. Kuna mitmed hüdrandid asusid kaugel, tuli kohapeal puudu voolikutest. Üks tuletõrjeauto sõitis Raua tänava depoosse lisavoolikute järele, et moodustada täiendav tüviliin 300 meetri kauguselt Raekoja platsi parfümeeriapoe juurest. Vett kulus palju ning seda tuli tuua kaugemaltki, kustutusvee vedamiseks saadi Tartu Piimakombinaadilt 20 piimatsisterni.

Hoolimata meeste pingutustest võttis tuli hoogu ja tõusis kõrgustesse, rohkem kui 150 aastat vanad peahoone puitkonstruktsioonid, aula sambad ja rõdu neelasid kergesti tuld. Pööningule pääsemiseks veeti mööda treppi üles voolikuid, kuid veesurve oli liiga nõrk, et tulest jagu saada. Tartu tuletõrjeautode redelid ei ulatunud arhitekt Johann Wilhelm Krause kavandatud kõrgustesse. Kõrget redelit Tartu tuletõrjujatel polnud ja ka peahoone enda seinas puudus redel. Tõrjujad ronisid tiibhoone katusele, kust suunati kustutusvesi põleva aula suunas. Seni kui linna pealt otsiti tõstukit, oli tuli katusel oma hävitustöö teinud. Oli selge, et kiiresti leviva tule eest aulat päästa ei suudeta, kuid püüti hoida, et tuli ei leviks edasi peahoone tiibadesse.

Laienenud tulest jagusaamiseks vajati lisajõude, dispetšer helistas välja kõik Tartus olevad tuletõrjeautod. Kiiresti saabused lihakombinaadi vabatahtlikud tuletõrjujad, kuid raudteestaama keskjaam vastas alles teisel ja sõjaväe garnison kolmandal helistamisel. Tuletõrjehid mõistsid, et Tartu jõududest jääb väheseks ning abi kutsuti kaugemaltki — Elvast, Jõgevalt, Põltsamaalt, Kallastest, Otepäält, Võrust ja Valgast. Et Tartu tuletõrje kutset rajoonides tõsiselt võetaks, paluti miilitsal üle helistada. Abi saabus ka Tallinnast. Pealinnast saadeti Tartusse tuletõrje autoredel, mis kahjuks oli vana tüüpi, nii et selle töökorda sätimiseks kohapeal kulus pool tundi.

Piiratud võimaluste juures andsid tuletõrjujad endast parima. Kuna peahoone esiküljel esialgu polnudki tuld näha, tuli lõomas ja kustutamine käis hoovi pool, siis arvasid mitmed Ülikooli tänaval peahoone vastasmajas elavad kodanikud, et keegi ei tegeleludki kustutamisega. Sealsed elanikud olid hirmul, sest tulelõndid langesid nende katusele, mida tuli neil endal kustutada. Tulemõll kasvas nõnda suureks, et kuumus tungis läbi aknaklaaside eluruumidesse, mistõttu mitmed inimesed valmistusid evakueeruma. Tuleb mõista ka tuletõrjujate tööle negatiivse hinnangu andnud õppejõude, kes olid šokis, vaadates abitult pealt, kuidas tuli neelab nende elutöö.

ÜLIKOOL PÕLEB!

Kiiresti võimust võtva tulekahju kuma paistis ööpimeduses kaugele, ehkki enamik tartlasi magas veel ega teadnud kesklinnas toimunud õnnetusest midagi. Mõne peahoone lähedal elava inimese ärataski tavapärase valguse-pimeduse muutumine, mitte sündmuskohale sõitnud autode sireenid. Nii näiteks pani peahoone vastas elanud pensionär Marie tähele, et kell 5.30 ärgates oli harjumatult pime, tavaliselt peegeldusid peahoone ees olevad laternad tema ahjule. Tulekahjukohale kogunenud inimeste seas, olgu need varajased tööle ruttajad, koristajad ja kütjad, või telefoni-helina peale kohale rutanud ülikooli juhtkond ning õppejõud, kelle tööruumid oli tuleroaks langenud, oli esialgu nõutust ja segadust palju. Kui tuletõrjujad tegelesid kustutamiseга, siis ülikooli-pere liikmed ja abivalmid linnakodanikud hakkasid pärast esmast ehmatus päästma vara. Õnneks oli ülikoolil abikäsi kerge leida: helistati ühiselamutesse, kus valvurid hõikasid koridorides — ülikool põleb! — ja tudengid tormasid sündmuskohale.

Füüsikute ruumide ja nende kohal III korrusel asunud õigusteaduskonna leekides ruumidesse polnud enam mõtet midagi päästma minna ning ega tuletõrjujad lubanudki enam kellelgi oma elu ohtu seada. Mida veel päästa, oli meie *alma mater*’i südames palju. Tulekoldele lähimad ruumid olid aula, selle kõrval asuv ajaloo-keeleteaduskonna seminariraamatukogu, füüsikute ruumid II ja III korrusel, professor Paul Ariste kabinet, kus rohksti teadusmaterjale, ning õigusteaduskonna tsiviilõiguse kateeder. Esialgu püüdis iga kateeder päästa oma vara ise, sest kohale tormanud õppejõud ei saanud nõu ega abi ülikooli ehmunud juhtkonnalt, kellel polnud ülevaadet põlengu ulatusest ega selget tegutsemisplaani. Elekter oli tuletõrjujate nõudel kogu hoones välja lülitatud ja koridorides hõljus silmipimestav suits. Kui kohale saabusid üliõpilased, moodustati pimedas ja suitsuses peahoones “kett” seminarka raamatute keldrisse tassimiseks. Algul oli kogu suure hoone peale ainuke valgusallikas küünal valvuri käes. Kui professor Arnold Kasel õnnestus tuletõrjujatelt saada kinnitus, et peahoone tiivad jäävad tulest puutumata, hakkasid nad koos Paul Ariste ja abilistega tassima oma kateedrite vara klas-

sikalise muinasteaduse muuseumi lukustatud ukse taha. Esimesele korrusele, kus asusid filoloogide kateedrid, polnud kõrgusse suunduv tuli end murdnud, kuid läbi lae jooksis alla kustutusvesi otse riulitele ja laudadele, mis olid täidetud väärtuslike materjalidega. Peahoone komandant käis muuseumi juhatajal Oie Utteril kodus järel, ning siis oli võimalik filoloogide pabermaterjalid viia varjule muuseumiruumidesse.

Peahoone keskosas ja parempoolses tiivas paiknes peale esimestena tuleroaks langenud füüsika-matemaatikateaduskonna dekanaadi ja üldfüüsika kateedri üldpraktikumi ruumide veel mitu füüsikute valduses olevat laborit nii II kui III korrusel. Umbes kella 8 paiku hakkasid tööle saabuma õppejõud ja laborandid, kellel polnud juhtunust aimugi. Tavapärase õppe- või uurimistöö asemel tuli neil hakata õue tassima aparate ja mööblit ruumidest, kuhu tuli polnud jõudnud.

Tulekahju lokaliseeriti kell 8.40, viimased leegid kustutati kella 14-ks, kuid päästjatel jätkus tööd kogu päevaks. Kokku osales kustutamisel ligi sada tuletõrjujat 22 tuletõrjeautoga. Tuletõrjujate lahkumise järel lubati põlenud ruumide töötajad söestunud varemete ning rusuhunnikute vahele. Algasid koristustööd nii müüride vahel kui õues, mida esialgu tehti ettevaatlikult labidatega, tehnikat kasutamata, sest loodeti leida veel midagi tulest allesjäänut.

KRIMINAALASJA ALGATAMINE

Tartu ülikooli põleng polnud lokaalne sündmus. Peale kultuuri-väärtusliku aspekti oli Tartu Riikliku Ülikooli peahooneel ideoloogiline tähendus, õnnetusest tuli kohe teavitada Eesti NSV kõrgemaid organeid. Keskpäevaks saabusid Tallinnast valitsuse esindajad eesotsas Eesti NSV Ministrite Nõukogu esimehe asetäitja Edgar Tõnuristiga. Kahjutulest pääsenud rektorikabinetis võeti vastu otsus taastada peahoone, eelkõige aula, endises hiilguses ja võimalikult kiiresti.

Ennenägematu tulekahju olulises hoones vajas üksikasjalikku uurimist, millega hakkas tegelema prokuratuur. Kriminaal-

asja alustati 21. detsembril, seda juhtis eriti tähtsate asjade uurija ENSV prokuröri juures Ants Vilms. Kohe, kui kustutustööd olid lõppenud, teostati sündmuspaiga vaatlus Tartu Linna Prokuratuuri abiprokuröri V. Kaasiku ja ENSV Kohtuekspertiisi Laboratooriumi vanemkriminalistika eksperdi Herbert Lindmäe juuresolekul, kaasas tudengitest manukad.

Uurimine oli põhjalik, ülekuulamisel prokuratuuris käis 104 inimest, nii ülikooli töötajaid, lähiümbruse elanikke kui ka juhuslikke möödujaid. 24. detsembril kutsuti ajalehes *Edasi* inimesi miilitsaosakonda teatama, kui keegi nägi eelmisel õhtul või öösel midagi või kedagi kahtlast. Uurijatega võttis ühendust Villem Ernits, kes andis aru oma tulekahjueelse õhtu käikudest ja kahtlustest. Pärast viimast kinoseansi kultuurihoones, umbes kella 23 ajal, möödus Ernits peahoonest ning nägi valgust ühes aula kõrvalruumis. Alati kõigi kultuurisündmustega kursis olev Ernits teadis, et samal õhtul oli toimunud aulas kontsert, ning aktiivse karskustegelasena oli tal kahtlus, et seal võis olla toimunud kann rõõmus oleng, sest selliseid olevat ülikooli ruumides ikka olnud.

Õist linnaelu tunnevad hästi taksojuhid, kelle tähelepanekutest võib uurijatele abi olla, ning seetõttu uuriti nüüdki nende öiseid sõite. Mitu taksojuhti lõpetasid oma vahetuse öösel kella 1 paiku, misjärel andsid kassa üle ja pesid auto puhtaks. Pärast tööd, kella 2 ajal kõndisid peahoonest mööda koju Supilinna poole kaks taksojuhti, kes ei märganud midagi ebatavalist. Miilitsale andis endast teada üks taksojuht, kes oli öösel kella 2 paiku sõidutanud klienti, kes tundus kahtlane, sest väljudes taksost Vilde ja Ilmatari tänava nurgal ei läinud ta majja sisse, vaid jäi tänavale passima. Kahtluseluse tunnused olid: keskmist kasvu, tume mantel, peas papaaha, väliselt viinastunud olek.

Kell oli juba paar tundi tiksunud 21. detsembrisse, kui töölt lahkus ülikooli kohviku ettekandja. Eelmisel õhtul oli kohviku rõdusaalis kahe arstiteadlase kandidaadiväitekirja kaitsmise pidu, mille söögilaua eest hoolitsev ettekandja oli märganud üpris hilisel kellaajal peahoone kolmandal korrusel valgustatud nurgaknaid. Kas need aknad ka öösel tuledes särasid, kui väsinud ette-

kandja kell 2.30 Raekoja platsi taksopeatusse kõndis, ei olnud ta märganud. Kuid mingit suitsulõhna polnud ta küll tundnud.

Peahoone vastas asuvas Hans Heidemanni nimelises trükikojas käis töö öö läbi, sest trükiti ajalehte *Edasi*. Trükikoja Ülikooli tänava poolsed aknad olid luukidega suletud, kuid töötajad liikusid ikkagi aeg-ajalt välja-sisse, aga keegi polnud midagi kahtlast, ei vinguhaisu ega suitsu märganud. Põhjalikumal küsitlusel siiski selgus, et mõni trükitööline oli küll näinud tulekahju esimesi märke, kuid kedagi alarmeerimata jätkanud oma tööd. Kütja oli kella 4 ajal märganud peahoone hoovi poolt tulevat suitsu, kuid läks tagasi oma tööpostile ahju kütma, alles mõne aja pärast uuesti õue minnes nägi trükikoja hoovi lendavaid sädemed, millest andis ka kolleegidele teada. Kell 4.30 trükikotta ajalehetele järele sõitnud autojuht märkas peahoone ees suitsu, kuid ei helistanud kuhugi, vaid pani ajalehed autosse ja jätkas oma igahommikust leheringi. Üks trükitööline, kes saabus öisesse vaheatusse otse Volga restoranist, oli tundnud kõrbelõhna, kuid kuna teda süüdistati ebakaines olekus, siis tema juttu polekski tõsiselt võetud.

Küsitleti ka peahoone vastas- ja kõrvalmajade elanikke, kuid nad olid maganud ning esimesed märgid tulekahjust jõudsid nendeni alles siis, kui päästjad olid juba kohal.

MILLEST TULI VALLA PÄÄSES?

Uurijad kaalusid kõikvõimalikke tulekahju puhkemise põhjusi. Sageli oli valla pääsenud kahjutule põhjuseks hooletus, mis oli seotud suitsetamise või alkoholi pruukimisega. Nõukogude korra ajal oli suitsetamine laialt levinud ning keelatud ei olnud see pea-aegu kusagil. Ka ülikooli peahoone ruumides tehti suitsu, kuid sigarettide korralik kustutamine tuhatuosisse ei oleks sellist tulekahju esile kutsunud. Eriti hoolsad oldi põlengus hävinud tsiviilõiguse kateedris, kus kuuest inimesest suitsetas viis. Sealne laborant korjas igal õhtul kõik õppejõudude suitsukonid kinnisesse plekist karpi ja tühjendas selle esimesel korrusel olevasse prügikasti. Kõik ülekuulamisel käinud ülikoolitöötajad kinnitasid, et mingit alkoholi pruukimist peahoones ei esinenud.

Ülikool põleb!

Ülikooli füüsikapraktikumi ruumid pärast põlemist,
Anatoli Miti fotokogu, ERM Ak 26:12/7,
Eesti Rahva Muuseum, <http://www.muis.ee/museaalview/2543720>

Professor Paul Vihalema kabinet 22. XII 1965,
RA, ERA.R-1038.11.117.74.1

Uurijad tundsid huvi laborites leiduvate ohtlike ainete vastu, mis võisid plahvatada ja õnnetuse tekitada. Siiski oli kõik normide kohaselt, väikestes kogustes oli küll piiristust, atsetooni ja eetrit, kuid eksperdid ei pidanud neid aineid tulekahju põhjuseks.

Tulekahju võimalik põhjus võis olla tahtlik süüdamine. Füüsikute juures oli toimunud 1965. aasta teisel poolel inventuur ning uurijad kaalusid varianti, et äkki taheti süüdamisega puudujääke varjata. Küsitleti mitut füüsikaosakonna töötajat, kuid inventuurid klappisid ja kedagi polnud põhjust kahtlustada. Tulekahju põhjuseks võis olla ka vihavaen, soov kellelegi süüdamisega kurja teha. Uurijad kahtlustasid vihaaluseks langenuna dekaan Anatoli Mitti, sest tuli lõõmas kõigepealt just tema kabinetis. Töötajatelt uuriti, kuidas neil oli läbisaamine dekaaniga ning milline ta ülemusena on. Kõik kolleegid kiitsid dekaani; ainuke põhjus, miks keegi võis Miti vastu viha kanda, oli tema äge ateistlik tegevus. Keegi oli korra isegi kuulnud ühte usklikku inimest ütlemas, et küll ükskord jumal teda karistab kurjasti.

Järgmisel päeval pärast põlengut alustasid taevale avatud hõõgivate kiviseinte vahel, kus alles eelmisel õhtul oli kõlanud muusika, põhjalikku uurimist eksperdid. Mõõdeti, pildistati ja arutleti ning üha rohkem muutus õnnetuse tõenäoliseks põhjustajaks elekter. Kuna tuli pääses valla füüsikute juurest, võeti küsitlemise fookusse sealseid töötajaid. Uuriti, kas ruumides oli olnud viimasel ajal elektrisüsteemi või radiaatorite osas midagi ebatavalist, kas elektriseadmed, sh lauallambid ja elektripliidid, olid õhtuti kontaktidest välja lülitatud. Erilise tähelepanu alla sattusid jootekolvid, mida aeg-ajalt kasutati aparatuuride parandamiseks. Uuriti ka peahoone ruume läbivaid vanu korstnaid, mille sisse oli 1955. aastal ehitatud keskküttekorstnad, mistõttu kütmise ajal oli ruumides, mida läbis korsten, liiga soe. Palavuse pärast oli dekaan Anatoli Mitt olnud sunnitud muutma kirjutuslaua asukohta, viima selle seina äärest akna alla. Kahtlust tekitas, et alles mõne päeva eest olid Miti kabinetti läbivasse korstnasse tekkinud mõrad, mida dekaani palvel olid laupäeval, 18. detsembril käinud uurimas peahoone komandant ja valveülem. Midagi ohtlikku selles ei täheldatud.

Korduvalt pidi uurijatele aru andma üldfüüsika kateedri laboratooriumi juhataja Toivo Madise, sest uurimiskomisjon oli kindlaks teinud, et tuli oli valla pääsenud tema tööruumist, milleks oli pimik. See akendeta ruum oli dekaani kabinetist eraldatud kerge puitseinaga juba aastaid tagasi, hiljemalt 1928. aastal, mil Anatoli Mitt oli alles üliõpilane. Madise oli olnud tulekahjueelsel õhtul ka viimane lahkuja, mistõttu nüüd tuli tal mälu värskendada veeta uurimisorganites tunde. Madise kirjeldas üksikasjalikult oma käimisi ja tegemisi esmaspäeval, 20. detsembril. Hommikul oli ta saabunud maalt, kateedrisse jõudis kell 11, lõunastas kell 12 peahoone puhvetis ja teist korda sõi kella 17–18 vahel. Kella 19 ajal väljus peahoonest, ostis poest saia ja purgi keedist, käis võimlas duši all ning läks oma pimikusse tagasi. Madise veetis seal viimased öhtutunnid: soojendas teevett, sõi, luges raamatut ning kuulas raadiost “Päevakaja” ja “Muusikalist tundi”. Umbes kell 22.45 keeras raadio kinni, veendunud, et ruumis kõik korras, väljus ja lülitas ruumi ukse taga asunud elektrikilbist vahelduvvoolu välja. Seejärel tuli tal läbida mitu pimedat ruumi, enne kui jõudis valgustatud koridori. Andnud peahoone valvurile üle ruumide võtmed, suundus internaati Pälsoni tn 14, kus tal oli voodikoht. Neli aastat tagasi ülikooli lõpetanud Madise oli varem mõni kord olnud sunnitud pimikus ööbima, sest oli ju elamispinna kitsikus Tartus probleemiks kogu Nõukogude aja. Ametiruumis ööbimine oli rangelt keelatud ning Madise kohta oli rektorile saadetud kaebekiri, mille järel talle anti koht ühiselamus. Peale eelneva päeva tegemiste ja teda pimikus külastanud inimeste tuli tal meenutada isegi eelneva nädala tegemisi. Vähesed kolleegid, kes sattusid tema ruumi, tulid vaid korraks midagi küsima või otsima. Veidi kauem oli Madise eelmisel nädalal veetnud seal aega kateedrijuhataja Kalju Kuduga, kellega koos kuulati raadiost Liszti 2. klaverikontserti. Kõik füüsikutest kolleegid iseloomustasid oma noort kolleegi positiivselt — heatahtlik, korralik, tähelepanelik, ei suitseta ega pruugi alkoholi. Pärast põhjalikke küsitlusi välistasid uurijad Toivo Madise tulekahju põhjustajana.

Prokuratuur lõpetas uurimise 17. märtsil 1966, kedagi süüdi ei mõistetud. Tuvastati, et tulekahju oli alguse saanud üldfüüsika kateedri üldpraktikumi pimedast ruumist ehk pimikust öösel

kella 24–01 vahel. Esialgu oli põlemine aeglane, sest hapniku juurdepääs puudus. Kui põles ära pimikut läbinud keskküttekorstna ja seina vahelise kanali katteks olnud vineer, muutus tuli intensiivseks ja kandus kanalit mööda põõningule. Peahoone fuajee seinakell oli jäänud seisma kell 3.45, ajal, mil valvurini polnud jõudnud veel ühtegi märki põlengust. Ülikooli töökoja meister Jaan Muuga selgitas, et peahoones oli üheksa paralleelselt ühendatud elektrikella, mis said alguse töökoja suurest pommidega “emakellast”, mida meister keeras iga päev üles. Fuajee kell jäi seisma sel hetkel, kui põles läbi füüsikute ruumi läbinud toitejuhe. Umbes kell 4.10 oli pimiku lagi niivõrd põlenud, et kukkus kokku selle kohal asunud III korruse ahi, mis tekitaski mütsatuse, mida valvur oli kuulnud.

Elektrotehniliste ekspertide hinnangul oli põlengu põhjuseks põrandaaluses kaablikanalisis ja pimedas ruumi nurgast põranda pealt läbi kapitaalvaheseina fotopimikutesse kulgenud plekist ventilatsioonitorus parasiitvoolu olemasolu, mis halvemate kontaktühenduste juures tekitas sädelemist ja kuumenemist. Süttimisprotsess põranda all toimus aeglaselt, sest õhu juurdepääs oli raske ja vahelae savist täidis juhtis soojust eemale. Et põrand süttis juba varem, seejärel õhupuuduse tõttu kustus ja hiljem (mõne tunni või päeva möödumisel) uuesti süttis, kinnitab asjaolu, et juba 18. detsembril oli kõrvalruumis, dekaani kabinetis, suitsu. Kohale kutsutud ametimehed, sh töökaitse-ohutustehnika dotsent Valdek Ritslaid, ei suutnud põhjust kindlaks teha. Kuna sel ajal pimedas ruumis kedagi polnud, pole teada, kas seal esines suitsu või mitte.

Vead, mis põhjustasid parasiitvooluahela tekkimist, tulenesid mitme isiku eelnevast tegemisest või tegemata jätmisest, oskamatusest, teadmatustest, kontrolli puudusest jne. Vastavate isikute ja tulekahju tekkimise vahel otsest kausaalset seost ei leitud, mistõttu puudus kuriteo koosseis ja kriminaalmenetlus lõpetati.

KAHJUD

Peahoone põleng oli emotsionaalne kaotus kogu Eestile, mis rubladesse panduna ei suudaks väljendada tegelikku kahju. Tulekahju

Ülikool põleb!

Ülikooli aula ja katus pärast põlemist,
Anatoli Miti fotokogu, ERM Ak 26:12/7, Eesti Rahva Muuseum,
<http://www.muis.ee/museaalview/2543720>

Vaade põlenud aulale,
Valdek Moskau foto, ÜAM F 238:46 F, Tartu Ülikooli muuseum,
<http://www.muis.ee/museaalview/3659367>

jus hävis 900 ruutmeetrit peahoone põrandapinda, sellele lisan-
dusid kustutamisel tekkinud kahjud 2500 ruutmeetril. Füüsiku-
tel põles ära küll palju aparate, kuid enamasti oli võimalik neid
asendada. Kahju oli nendest, mille olid valmistanud ülikooli töö-
kojas meie oma meistrid.

Keeleteadlaste käsikirjalised kogud olid asendamatud, millest
osa hävis tule, osa veekahjustuste tõttu. Professor Paul Ariste hin-
nangul oli eriti kahju põlenud vadja keele sõnavara kartoteegist,
mille 35 000 sedeliga oli tööd tehtud alates 1938. aastast. Kao-
tus oli suur, sest tol ajal oli elanud kakssada vadja keele kõne-
lejat, 1965. aastaks oli alles vaid 30 vanakest. Samalaadne prot-
sess oli toimunud liivi keele kõnelejatega, paljud head keelejuhid
olid surnud. Hävis ka eesti keele etümoloogilise sõnastiku karto-
teek — 100 000 sedelit, mida Ariste oli koostanud 30 aasta jook-
sul. Peale loengukonspektide kaotas Ariste 16. või 17. sajandist
pärit heebreakeelse megilla, s.o pärgamendil viie meetri pikkuse
käsikirja. Selle harulduse oli Ariste pärinud ühelt juudi perekon-
nalt ning oli toonud selle kodunt kateedrisse üliõpilastele näita-
miseks. Paula Palmeos lisas veel omalt poolt soome-ugri kateedri
kaotusi — diplomi- ja kursusetööd, fotod, Üliõpilaste Teadusliku
Ühingu (ÜTÜ) keeleringi protokollid.

III korrusel laastas tuli halastamatult õigusteaduskonna halla-
tavaid ruume. Hävis juristide raamatukogu alfabeetiline ja märk-
sõnaline kataloog (12 000 kaarti), õigusteaduskonna lõpetanute
kartoteek (umbes 1100 kaarti), õppejõudude kartoteek, auhinna-
tööde jt kartoteegid. Tuleroaks läksid kõik 978 diplomitööd
ning kõik kursuse- ja kontrolltööd. Hävis professor Paul Viha-
lema isiklik raamatukogu, sealhulgas teatmeteosed, mida kasu-
tasid kõik õppejõud, sest kateedril nende ostmiseks krediiti ei
olnud ja neid polnud saadagi. Liikused jutud, et Vihalema isik-
likku raamatukogusse kuulus ka Jaan Tõnissoni raamatuid, sest
1940. aasta suvel oli ta ENSV siseministri abi ja sisekaitse ülem.
Pärast põlengut otsis professor viis päeva valgel ajal prahi ja söes-
tunud esemete vahelt põlemata jäänud raamatuid ja käsikirju.

Peahoone põõningul hävisid ajaloolised kartserid, mille seinte
joonistused olid kõnekad tunnistused möödunud aegade tudengi-
elust. Põõningule oli keemik ja tulihingeline muinsuskaitsja Tul-

lio Ilomets kogunud ajaloolisi teadusinstrumente, mis ootasid aega, et kunagi loodavas ülikooli muuseumis kõigile huvilistele näitamiseks välja panna. Tuli neelas needki teadusajaloo väärt-esemed.

Mitmed ülikooli töötajad kandsid isiklikku kahju. Füüsika osakonna preparaatoril põles ära 150 rubla. Niivõrd suure rahasumma oli ta tööle kaasa võtnud, sest soovis osta talvemantlit, kuid sobivat poodides polnud, ning oli selleks varutud raha unustanud lukustatud sahtlisse töö juurde. Arvestades tollase Tartu tagasihoidlikke elamistingimusi, kasutas üks katlakütja peahoone põõningut pesukuivatusruumina ning sel õnnetul ööl põles seal ära tema enda ja naise pesu. Kõige suurem kannataja oli üldfüüsika kateedrist Toivo Madise, kelle jaoks pimik, kust tuli alguse sai, oli talle peaaegu kodu eest. Ehkki Madisele oli antud voodikoht ühiselamutoas, mida jagas kolme kaaslasega, oli pimik paik, kus ta sai olla omaette ning milles jätkus ruumi isiklike asjade jaoks. Tuleroaks langesid Madise kaks ülikonda, kaks mantlit, raamatukogu, kohver pesuga, portfell, dokumendid, 40–50 rubla, grammofoniplaatide kogu, millest tal oli kõige rohkem kahju. Hävis ka Tartu linnaraamatukogust laenutatud raamat, Eduard Einmanni *Püramiidide maal*, mida Madise oli tulekahjueelsel õhtul lugenud.

MIDA OLİ VALESTI TEHTUD?

Ehkki kedagi süüdi ei mõistetud, polnud peahoones tuleohutusega sugugi kõik korras. Tuleõnnetuseni viinud põhjuste tagant kumasid läbi tollasele ühiskonnale omased probleemid. Peahoone kehva elektrisüsteemi tingis defitsiit ehk pidev materjalide puudus. Haldusprorektor Viktor Simmi andmetel eraldati ülikoolile 1965. aastal elektrijuhtmeid 8,9 km, tarvis oli 30 km, tegelikult suudeti hankida 14,4 km. Ülikoolil endal polnud piisavalt elektritööde spetsialiste, remondiorganisatsioonidelt abi ei saadud ning ministeerium ei võimaldanud ülikoolil ametisse võtta peaenergeetikut. Ülikooli eelarves puudus raha, et osta normidele vastavalt piisavalt tulekustuteid ning nii polnudki võimalik tuleohutuse nõudeid täita.

Peahoone kui esindushoone polnud sobiv füüsikute õppetöö läbiviimiseks. Kui paar aasta varem oli tahetud õigusteaduskond peahoonest ära viia, juhtis teaduskond tähelepanu sellele, et peahoone sobib vaid humanitaaraladele. Füüsikalaborites toimus pidev töö hommikust õhtuni kuus päeva nädalas, koormus oli kogu aeg suur, sest uusi teadusaparaate osteti juurde. Üldpraktikumi ruumides oli küll 1962. aastal vahetatud vahelduvvoolu juhtmestik ning sinna pandi peakilp, kuid alalisvoolu juhtmestik jäi materjali puudusel endiseks. Dekaan Anatoli Mitt arvas, et paljud juhtmed pärinesid Teise maailmasõja eelsest ajast. Ajapikku oli kogunenud ruumidesse juhtmeid nii palju, et isegi tuletõrjeinspektorid, kes tegid tuleohutuse ülevaatusi, ei suutnud orienteeruda juhtmete rägastikus.

Sageli lonkas ka töökorraldus. Heideti ette, et valvur ei märganud õigel ajal tulekahjut ega osanud koos kütjaga tuletõrjujatele juhatada kätte õiget treppi, ning nad ei teadnud, kust saab peahoone elektri välja lülitada. Võimalik, et nendele polnud keegi neid teadmisi jaganudki, kuigi 24. septembri 1960 kuupäevaga olid kehtestatud TRÜ peahoone valvuri kohustused. Selle järgi pidi valvur enne hoone sulgemist kontrollima üle kõik ruumid, et kas elektriseadmed ja gaasikraanid on suletud ning küttekolded kustunud. Samuti pidi valvur teadma kõikide ruumide asukohta ja kontrollima, et peahoonest ei viidaks välja vara. Nagu mitmed eeskirjad tundus ka see teostamatu, sest kuidas oleks saanud peahoone ainuke valvur samal ajal kontrollida ruume ja seda, et keegi ei välju uksest ülikooli varaga. Valvuritena töötasid eakamad väikese haridusega naisterahvad, kes poleks võib-olla julgenudki õppejõudude ruume kontrollida, ning ka füüsiliselt oleks see üle jõu käiv tegevus. Haldusprorektor märkis, et majandusala töötajate palgad ülikoolis on nii madalad, et kvalifitseeritud tööjõudu nendele ametikohtadele ei saagi, ja üksnes pensionärid on nõus madala sissetulekuga.

Ülikooli ohuplaan oli loodud ennekõike varguste vastu, seejärel pöörati tähelepanu töökaitsesele ning vist kõige vähem kardeti tulekahjut. Alles 1965. aasta kevadel pidid kõik kateedrite juhid läbima ohutustehnika õppused, kuid tuleohutusele ja käitumisele tulekahju korral ei pööratud tähelepanu. Peahoone, tõenäoliselt ka

teised ülikooli hooned olid korralikult lukustatud ja kõik võtmed rippusid valvuriputka seinal. Isegi väike pimikuruum, kust tulekahju alguse sai, oli lukustatud lausa kahe lukuga. Kuna autosid oli vähe ning põhjust peahoone hoovi sõita harva, siis oli õuepoolne suur raudvärav alati lukustatud keti ja tabalukuga, jalgvärav suleti õhtul kell 18. Tuletõrjeautode juurdepääsuks tuli lumest puhastada väravaesine, mis võttis ära väärtuslikku aega. Valvuri ülesanne seisneski võtmete väljaandmises ja vastuvõtmises, kõik see oli ette nähtud ka allkirjastada. Valvur ei tohtinud ühegi ruumi võtit välja anda inimestele, kes ei töötanud vastavas ruumis. Oli juhtumeid, mil õppejõud saatis tudengi auditooriumi võtme järele, kuid valvur keeldus seda üliõpilasele andmast. Valvuri kohusetundlikkus võtmete osas tasus kätte tulekahju ajal, mil nii kustutajad kui päästjad seisis lukustatud uste taga, sest valvur ei andnud võtit.

Kui juba tulekahju oli süttinud ja toimus kustutamine, mida siis oleks saanud paremini teha?

Paljud ülikooli töötajad arvasid, et oleks saanud rohkem päästa, kui õppejõududele ja üliõpilastele oleks tulekahju puhkemisest varem teatatud. Näiteks riigi ja õiguse ajaloo kateedri juhataja Paul Vihalem sai tulekahjust teada alles veidi pärast kella 7, mil ta kõndis Tempo kohvikusse hommikueinet sööma. Ometigi oli tal kodus telefon samas ruumis, kus ta ööbis, ning varem ülikooli jõudes oleks saanud mitmeid väärtuslikke materjale päästa. Kahjuks pääses professor oma tööruumidesse alles siis, kui tulekahju oli kustutatud ja päästa polnud midagi, üksnes söestunud mööbli vahelt leidis ta mõne põlemata jäänud raamatu. Aga ega üksnes Vihalem polnud pahane, et teda varakult ei äratatud, ka rektor Feodor Klement leidis, et talle oleks pidanud varem helistama.

Tartus oli vähe kutselisi tuletõrjujaid; vabatahtlikke oli, kuid suurte põlengute puhul oli tarvis rohkem paremate oskustega mehi. Pealegi tuli vabatahtlikke õnnetuse korral kodunt auto peale võtta, mis venitas tulekolde juurde jõudmise aega. Ja muidugi, kehv oli Tartu tuletõrjute varustus, ehkki Tartu tuletõrje oli korduvalt kirjutanud nii linnavõimudele kui ka oma Tallinna ülemus-tele ja palunud paremaid töövahendeid. Kui Tartus oleks olnud

mehaaniline tuletõrjeredel, millega kohe põlengu algul oleks saanud peahoone katusele ronida, oleks säästetud aula ja palju muud vara.

ÕPPETUNNID EDASPIDISEKS

Mõni päev pärast tulekahjut, 24. detsembril, istus koos ülikooli nõukogu, kus plaanilistele teemade kõrval räägiti peahoone tulekahjust. Õnnetuse põhjus polnud veel selgunud, kuid igaks juhuks pragas rektor Klement nii tuleohutuse eest vastutavate isikute kui ka ülikooli haldusega seotud inimestega, ka ennast tundis ta juhtunud süüdlasena. Ülikoolis polnud plaani, kuidas tulekahju korral käituda, esialgu sahmiti asjatult, joosti palju ringi ja otsiti üksteist. Rektori arvates olid Tartu tuletõrjujad saamatud, kuid selles ei langenud süü üksnes oma elu ohtu pannud meestele, vaid ebapiisavale varustusele. Paar kuud varem oli olnud tulekahju vanas anatoomikumis, mille järel oli ülikool kirjutanud Tallinnasse Vabariiklikule Tuletõrje Valitsusele, et Tartu Tuletõrjeühingule eraldataks mehaaniline redel. Tallinnast oli vastatud, et võib-olla millalgi 1966. aastal see saadakse. Kõigile oli selge, et ülikooli esindushoone, vana puitkonstruktsioonidega ehitis, ei ole sobiv koht füüsikalaboritele. Ülikooli ruumikitsikus ja 20. sajandi arenevad teadusladad ei käinud omavahel kokku. Uue füüsikakorpuse ehitamise alustamine oli kavandatud 1968. aastasse, kuid õnnetus jõudis ette. Professor Mihkel Kase sõnutsi oli tulekahju nagu paratamatus ja appikarje suure ruumipuuduse ja ülekoormatuse juures.

Peahoone polnud ainuke ülikooli hoone, kus tuleohutusega lood korras polnud. Ülikooli nõukogu koosolekul kerkisid üles mitmed mured, mis seni olid tähelepanuta jäänud. Üpris tuleohtlik oli peahoone kõrval asuv keemiahoone, mis suurtes kogustes kemikaalidega istus justkui püssirohutünni otsas, ka elektrijuhtmed olid selles vanad ning suitsetamise keeldu polnud paljudes ruumides. Vanemuise tänav 46 õppehoones töötavad õppejõud kurtsid, et sealgi on vanad elektrijuhtmed ja majas puudub õõvalve, kes märkaks õigel ajal ohtu. Murelapseks oli olnud juba tükk aega Toome raamatukogu, mis kannatas raamatute ülekoor-

muse all ning oli ohtlik aegunud elektrisüsteemi tõttu. Professor Eduard Laugaste kartis, et kui raamatukogu häviks ükskõik millise õnnetuse tõttu, siis jääks töö seisma.

Ülikooli nõukogu võttis vastu otsuse, mida tuleks kohe 1966. aasta algul ette võtta, et selliseid õnnetusi ei korduks. Esi- teks on ülikooli hoonetesse vaja paigutada automaatne signalisat- sioon, ehkki finantsorganid pidasid seda liiga kalliks “lõbuks”. Samal ajal tuleb välja töötada plaan tuleohutuse kindlustamise üritusteks, nii et iga töötaja oleks ohtudest teadlik. Teiseks, üli- kool peab ütlema oma autoriteetse sõna, et Tartu tuletõrje saaks kaasaegse korraliku varustuse. Kolmandaks, kiiresti tuleks alus- tada, varem kui plaanides ette nähtud, uute hoonete ehitamisega füüsikutele ja raamatukogule, sest mõlemad hooned on tuleohtli- kud ja viivitamisega võib palju kaotada.

*

Peahoone on paljude eestlaste jaoks sümbolhoone, isegi neile, kes pole oma jalga sellesse kunagi tõstnud. Ehkki ajalehed ja raadio ei tohtinud ülikooli põlengu ulatusest kõnelda, sest Nõukogude Liidus ju õnnetusi ei juhtunud, levis kuuldus tulekahjust kõigisse Eesti nurkadesse, tuues pisaraid silmanurkadesse. Paljud tartla- sed ja üliõpilased pakkusid ülikoolile abi nii tööjõu kui ka raha- ga. Võimalik, et kardeti Vanemuise teatrihoone saatust, mis sõ- jas purustati ja mida ei ehitatudki enam endisel kujul üles, ehkki spetsialistide hinnangul oli see võimalik. Rektor Klement oli tä- nulik kõigile abi pakkunud kodanikele, kuid lausus, et meie riik on rikas ning saab rahaliselt ise hakkama. Ja tõesti, kuigi NSVLis oli üldine ehitamise tempo aeglane, siis Tartu ülikooli peahoone taastati erandlikult kiiresti — 1. septembriks 1966. Aula avati pi- dulikult 1. maiks 1967.

Vt Tartu ülikooli peahoone põlemise kohta Eesti NSV Prokuratuu- ri uurimistoimikuid “По факту пожара в главном здании Тар- туского Госуниверситета” (1965–1966, 6 kd, 977 lk), RA (= Rah- vusarhiiv), ERA.R-1038.11.117 kuni ERA.R-1038.11.122; “Dokumen- did tulekahju kohta Tartu Riiklikus Ülikoolis” (1965–1966, 35 lk), RA,

ERA.R-1.23.13; TRÜ Nõukogu koosolekute protokollid 29.01.1965–24.12.1965, RA, EAA.5311.1.602; TRÜ Nõukogu koosolekute protokollid 26.01.1966–30.12.1966, RA, EAA.5311.1.646; samuti nt Ando Leps, “Tulekahju ülikoolis: Tänavu möödub 45 aastat Tartu Ülikooli peahoone tulekahjust.” — *Kultuur ja Elu* 2010, nr 1, lk 20–24, kultuur.elu.ee/ke499_tulekahju.htm (= A. Leps. *Ühe Tartu Ülikooli kasvandiku meenutusi*. Tallinn: Kentaur, 2018, lk 91–100); Tullio Ilomets, “Meenutusi Tartu ülikooli peahoone põlemisest 21. detsembril 1965; lindistanud Ille Palm”. — *Tartu Ülikooli ajaloo muuseumi materjale*. (Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi 31.) Tartu, 2001, lk 209–214, hdl.handle.net/10062/17836; Matti Laan, Henn Voolaid, “Meenutusi Tartu ülikooli peahoone põlemisest 21. detsembril 1965”, samas, lk 215–224; Kalju Kudu, “Meenutusi Tartu ülikooli peahoone põlemisest 21. detsembril 1965”, samas, lk 215–216; Sander Muhu, “Ülevaade: 50 aastat tagasi puhkes Tartu ülikooli peahoones tulekahju”. — *Postimees*.ee, 21. XII 2015, www.postimees.ee/3442563/ulevaade-50-aastat-tagasi-puhkes-tartu-ulikooli-peahoones-tulekahju; Liivi Uuet, “Aasta siis oli 65 — TRÜ peahoone põleng”. — *Rahvusrhiivi ajaveeb*, 21.12.2015, blog.ra.ee/aasta-siis-oli-65-tru-peahoone-poleng; “Jüri Vint ja Ülikooli tulekahju: Meenutused TRÜ peahoone põlengust” (TÜ muuseum), jm. Arvukalt fotosid sellest õnnetusest leidub *Rahvusrhiivi fotoinfosüsteemis Fotis* ja *Eesti Muuseumide Veebivärvast Muis* (sh Anatoli Miti vastav fotokogu, www.muis.ee/museaalview/2543720).

TERJE LÕBU (1960) on lõpetanud Tartu Ülikooli ajaloo erialal 1984, ajaloomagister 2006. Töötanud Tartu Ülikooli muuseumis a-st 1988, sh museoloogina 2005–2006, ekspositsioonijuhina 2006–2009, kogude osakonna kuraator a-st 2013.

MADIS KÕIVU HEA TRAGÖÖDIA

Teele Pärn

On raamatuid, mis mõjuvad nagu vastused, ja raamatuid, mis mõjuvad nagu küsimused. Kumbki näitab maailma omal kombel — kas vastavana või küsivana. Mõlemal juhul peab lugeja leidma kas küsimuse või vastuse, temast endast peab saama küsimus või vastus. Hans-Georg Gadameri järgi on aga küsimusel ja vastusel ühine iseloom — nad mõlemad on kõnetused (Gadamer 1997: 179).

Just sellisena mõjub ka Madis Kõivu jutustus *Attika apooria, Elea tragöödia* (Kõiv 2000) — raamat kõnetab, öeldes midagi, mille puhul on raske mõista, kas kõlas küsimus või oli see hoopis vastus. See tekitab lugejas segaduse, kas esitada teosele küsimus või teosele kui küsimusele vastus leida. Kuna teadustöö kui žanr näeb siiski küsimust ette, sõnastasin selle järgmiselt: mis on tragöödia Madis Kõivu jutustuses *Attika apooria, Elea tragöödia*? Eesmärk oli eelkõige kuulda, mis hakkab küsimusele jutustusest vastusena tagasi kajama. Esitasin hüpoteesi, et kuuldav võib pakuda originaalse tragöödiakäsitluse, milles on kongeniaalsena kohal Madis Kõivu füüsikaline, filosoofiline ja lüüriline poolus. Olgu järgnev mõistetud kui kokkuvõte ühest magistritööst.

Artikli aluseks on ettekanne Madis Kõivule pühendatud filosoofiapäeval “Kas Kõiv on võimalik?” Tartu Ülikooli filosoofia osakonnas 13. aprillil 2025. Vt ka: Teele Pärn. “Tragöödia ehk kõik muu oleks olnud halvem”. — *Teater. Muusika. Kino*, november 2025, lk 52–59.

1. *ATTIKA APOORIA, ELEA TRAGÖÖDIA*

Attika apooria, *Elea tragöödia* (kirjutatud 1974., redigeeritud 1995. ja avaldatud 2000. aastal) on raskesti hoomatav, kummaline ja kohati iseendale vasturääkiv jutustus, milles segatakse eelsokraatilist filosoofiat teatri- ja tragöödiateooriaga, vaevumata nende seost üksikasjalisemalt lahti seletama või süsteemiks konstrueerima. Jutustus on põimik, mis näib olevat üles ehitatud nii, et üht teemat lahti harutades laguneb kogu asi koost. Juba jutustuse pealkiri, kus on omavahel ära segatud mõisted *Atika tragöödia* ja *Elea apooria*, hoiatab teemade omavahelise põimumise eest — ühe elemendiga tegeldes takerdub lugeja teistesse, jõudmata iial päralt. Ent kes ütles, et *päralt* on eesmärk?

Atika tragöödiatraditsioon ja Elea apooriad ning laiemalt eelsokraatiline filosoofia moodustavad koos maastiku, millesse jutustus juurdunud on. See on vanakreeka maastik umbes 5. sajandil eKr, mil eelsokraatilise filosoofia najal võrsus vanakreeka ehk atika tragöödia. Jutustuses viidatakse tragöödia defineerimisel Aristotelese teosele *Luulekunstist*, eelsokraatilist maailmapilti esindavad filosoofid Anaximandros, Pythagoras ja Elea Zenon, viimane neist on oma apooriatega pääsenud lausa jutustuse kaanele. Zenoni kaks kuulsamat apooriat — “Nool” ning “Achilleus ja kilpkonn” — mängivad olulist rolli ka kaante vahel. Mõlema apooriaga seab Zenon kahtluse alla liikumise võimalikkuse. Apoorias “Nool” kirjeldatakse, kuidas lendav nool on igal ajahetkel kohas, mis on iseendaga võrdne, ning kuna korraga ei saa olla kohas ja kohast ära, nool ei liigu (Kõiv 2005: 563). “Achilleuse ja kilpkonna” apoorias leiab aset võidujooks Achilleuse ja kilpkonna vahel, kus kilpkonnale antakse väike edumaa. Kuid selleks ajaks, kui Achilleus on jõudnud kilpkonna stardipunkti, on kilpkonn juba järgmises punktis ja nii ei jõua Achilleus talle kunagi järele (Kasak 2018: 36). Vahemaa nende vahel küll väheneb, aga on alati lõpmatuseni jaotatav ega jõua iial nulli (Meos 2000: 20). Seega on liikumine miski, mis on kogemuslikult tajutav, ent mida järele mõeldes olla ei tohiks.

Anaximandroselt on säilinud lääne filosoofia varaseim kirjalik filosoofiline fragment, mida tsiteerib oma jutustuses ka Kõiv.

See kirjeldab oleva olemist millenagi, mis on piiritletud ning sellisena lõplik, aga kuna olev asetseb piiritus ürgolluses ehk *apeiron*'is, on ta miski, mida olla ei tohiks (Lotman 2022). Pythagoras on eelkõige tuntud oma teoreemi poolest, millest järeldub, et täisnurkse kolmnurga hüpoteenuusi pikkus juhul, kui mõlema kaateti pikkus on 1, on võrdne $\sqrt{2}$. Nii on see ka jutustuses. $\sqrt{2}$ pole ratsionaalarv, see ei anna lõplikku arvulist tulemust, mistõttu osutus hüpoteenus pütagoorlaste ning ka jutustuse tegelaste jaoks ootamatuks probleemiks, millekski, mis on, aga sellisena olla ei tohiks (Kasak 2018: 29–30). Siinkohal on paslik meenutada kuningas Oidipust, kellel on oluline roll nii Aristotelese tragöödiakäsitluses kui ka Kõivu jutustuses — Oidipus on keegi, keda ennustuse järgi poleks kunagi pidanud sündima, kes pärast sündi oleks pidanud tapetama, ta on keegi, kelle olemine on liiane, keda olla ei tohiks (Lehmann 2016: 50).

Miks aga see, mida olla ei tohiks, ometi on? Arvan, et selles küsimuses kõlab vastus kõivulikule tragöödiale.

2. TRAGÖÖDIA KUI STRUKTUUR

On selge, et kuna *Attika apooria*, *Elea tragöödia* näol on tegemist jutustusega, ei saa see olla tragöödia kui draamažanr. Samuti pole jutustuse kaks peategelast, keda nimetan Minaks ja Võõraks, tragöödiakangelased — nad tegutsevad küll vanakreeka teatris, selle pimedas koopataolises koridoris ja pimestavvalgel staadionil, kuid ei kujuta ega mängi ühtki tervikliku rollikaarega tegelast. Mina on sattunud jutustuse aegruumi teadmata, kes ta seal on ja kus ta on ehk mis on tema osa ja mis on tema müüt. Ta ei mõista sedagi, kas on ta vaataja või näitleja, ning ka seda mitte, mida ta vaatab või millises näitemängus osaleb. Mina läbivaks tegevuseks kujunebki neile küsimustele vastuste otsimine. Selles asisteerib teda Võõras, ning jutustust võikski pidada Mina ja Võõra läbi-mõtlemiseks, et jõuda ära-tundmiseni müüdist ning oma osast selle sees.

Jutustuses on tegelikult päevakorral lausa kaks müüti, seega oleks küsimus justkui lihtsalt selles, kumb neist peale jääb, kum-

mas Mina osaline on. Esimene on Achilleuse müüt, mida Mina ja Võõra silme all etendatakse — orkestral käib etendus Achilleusest kui Trooja sõja kangelasest. Teatronil ehk areeni astmestikul analüüsib Võõras Minaga aga aktiivselt Oidipuse müüti. Kahe müüdi mõjuväljas tunneb Mina end kord Achilleuse, kord Oidipusena, ning võib öelda, et ta pälvib mõlemad osad ja ei kumbagi neist. Nimelt leiab jutustuse kulminatsioonis aset hetk, kus Mina tiritakse lavale ja palutakse tal meenutada kohtumist isaga. Mina mõistab, et selle küsimusega peetakse silmas Oidipuse müüdist tuntud Teeba kuninga Laiose tapmise meenutamist. Ta teebki seda, mis jutustuse kontekstis tähendab ühtlasi teo elluviimist. Selle tagajärjel pälvib Mina Oidipuse kui Laiose-tapja süü, aga mitte Oidipuse osa, see võetakse temalt ära, ning nii on ta süüdi ja ära teeninud ka karistuse, kuid osast endiselt ilma. Mina soovib seepeale areenilt lahkuda, põgeneda, et kätte saada Oidipuse müüdist tuntud selgeltnägi Teiresias, kes peaks ainsana teadma, mis on Mina osa ja müüt, ent jookse Teiresias järel seisab paigal, Mina avastab, et joostes ei suuda ta läheneda, temast on saanud Achilleus, kuid mitte Trooja sõjakangelane, vaid Zenoni apooria kangelane. Jutustus lõpeb igavese jooksmisega, mille fikseerib *deus ex machina*, ilmub jumal Zeus, kes muudab jooksjad kivideks. Sellega lõpeb Kõivu sõnul ka viimane tragöödia.

Niisiis — *Attika apoorias*, *Elea tragöödias* ühtegi terviklikku tragöödiat ei etendata, vaid tragöödiast räägitakse, selle kohta küsitakse, see seatakse küsimuse alla, tragöödiast mõeldakse (end läbi). Tragöödia valitseb kontekstina kogu jutustuse struktuuri ning järgnevalt vaatlengi, milline kõivulik tragöödiastruktuur on, milliste elementide kaudu tragöödia end jutustuses ilmutab.

3. LÕPP JA APOORIA

Aristotelese järgi on tragöödia lõpetatud tegevus, lõpuga lugu (Aristoteles 2024: 24). Kõiv täpsustab: tragöödia saab tragöö-

diaks lõppedes, lõppenuna (Kõiv 2000: 53).¹ See tähendab, et tragöödia niihästi saab lõpu kui on juba lõppenud, see juhtub, sest on juba juhtunud. Sellisena osutub tragöödia tingimuseks apooria, loogiline kimbatus, kus vastamisi on seatud kaks õiget, kuid üksteist välistavat vastust (Kasak 2018: 17–18).

Lõpetatus ja apoorilisus iseloomustavad jutustuse järgi ka maailma (lk 98). Maailm on kord, κόσμος (*kosmos*), lõplik ehk piiratud. Lõpmatus on temalt ära võetud, ent asemele antud apooria (samas). Niisiis on apooria olemasolu põhjus see, et lõpmatus maailmast puudub, lõpp ise tingib apooriat, olles selle eeldus. Ometi suutis Zenon oma apooriaga Achilleusest ja kilpkonnast jagada ruumi lõpmatuteks osadeks, näidates selle kaudu, et liikumist ei ole. Kuid lõpmatust ennastki ei ole. Sellisena rikub Zenoni mõttemäng maailma loogikat, illustreerides seda, kuidas apooria, mis kuulub maailma kui korda, sedasama korda rikkuma kipub — on võimalik mõelda lõpmatusest, kuigi see maailmas puudub ning on sellisena justkui keelatud. Korra rikkumine, mis on maailmakorda apooria näol paratamatult sisse kirjutatud, pälvib paratamatu karistuse ning see teeb maailmast tragöödia (lk 99). Niisiis pole tragöödia mitte ainult jutustuse kontekst, vaid maailma kontekst, milles maailm ning jutustus (kui maailma osa) end mõista laseb. Kõivu jutustuse tragöödiastruktuuris võib näha kogu maailma mudelit, jutustus funktsioneerib kõivuliku *mängukohana* teatrilava näol (kus suur osa jutustuse tegevusest ka aset leiab) — see on koht, “kus elu [---] võtab vormi, saab oma kuju” (Kõiv 2005: 479).

4. VALIK

Struktuurielemendid *lõpp* ja *apooria* on üksteisega apoorilises suhtes, sest apooria ei vii ühe lõpp-punktini. Apooria kui vastuokslikkus on kimbatus, mida väljendab fraas “ma ei tea, mida teha” (samas: 560). Fraasis sisaldub ometi nõue midagi *teha*, midagi peab apooriaga ette võtma — tragöödias kui lõp(eta)matust

¹Edaspidi viitan *Attika apooriale*, *Elea tragöödiale* ainult leheküljenumbriega.

välistavas maailmas tuleb apoorilises olukorras langetada valik, sest lõplik maailm on (lõpu poole) liikuv maailm ning liikumine on valiku tegemine (koha valimine, kuhu liikuda). Tuleb langetada otsus, mis tähendab ei-ga eraldamist (lk 84). Üht tuleb eitada, et teist jaatada, valimisega käib paratamatult kaasas teise heitmine, teise vastuse näilikuks tunnistamine (samas). Sel viisil kirjeldab Mina ka jutustuse apoorilist (ning ühtlasi traagilist) aegruumi: “Siin on korraga see, mis j u b a o n juhtunud, üteldud, ja see, mis kohe v e e l juhtub. Nad on üksteist aporeetiliselt, traagiliselt välistavad. Üks nendest on vale, seega näilik” (lk 107). Paar lõiku hiljem nenditakse, et vale ehk näilik on ometi sellisena olemas ja vajalik, et kehtestuks tragöödia. Seega on vale ehk näiline pigem valik ise, olles samal ajal nii tragöödia kui lõpliku struktuuri kui ka tragöödia kui näilise, jälgendava kunsti paratamatu ja hädavajalik osa.

Valikuga heidetakse üks variant ära, ent kuna apoorilises olukorras pole võimalik õigesti valida, ei kao valimata jäänud, vaid varjub, jääb ähvardusena alles. Seejuures ei ole ta *miski*, mis ähvardab, vaid sarnaneb jutustuses kirjeldatud *iseähvardavaga*, mis puhul puudub see, kes või mis ähvardaks. Niisiis ei ähvarda äraheidetud teine valikuvariant ise, ei ähvarda ka vale ise, vaid ähvardus seisneb (vales) valikus (ja ära-heitmises) kui struktuurilemendis eneses.

5. ÄHVARDUS JA ENNE

Võõra sõnul on tragöödia kohustuslikeks struktuurilementideks ended. Ta toob näite Oidipuse tragöödiast, milles antakse kaks ennet, mis sellest tragöödiast tragöödia teevad: Laiosele antud enne, et tema poeg ta tapab ning magab tema naisega, ja Oidipusele antud enne, et ta tapab oma isa ning magab oma emaga (lk 28). Mõlema ende puhul on oluline, et ende saanud püüavad kõigest väest nende täitumist vältida (samas). Enne on aga antud *millestki*, mitte *millestki*, see on mõistatus, mis ärgitab end lahendama. Lahendamine on ühtlasi ende täideviimine, kõik, mida ende saanu teeb, viib selle täitumiseni (lk 51).

Ende, et Oidipus tapab oma isa ja magab oma emaga, sõnastab Võõras mõistatuseks: “Mõistatada on see: mis on Ema, mis on Isa?” (lk 68) Tragöödias tegeleb Oidipus ende lahendamisel aga sellega, *kes* on ema ja *kes* on isa, põgenedes sel põhjusel oma arvatavast kodulinnast oma arvatavate vanemate juurest ja joostes nii oma tõelistele vanematele sülle (ehk viies ende täide). Võõra sõnul küsib aga mõistatus, mida Ema ja Isa üldse tähendavad, ja vastab sellele nii: Isa on see, keda sa ei tohi tappa, Ema on see, keda sa ei tohi viljastada (samas). Seega on siin tegemist märksa üldisemate keeldudega. Jutustuse kontekstis kujuneb neist oluliseks eelkõige viimane, mida Mina nimetab *Emaähvarduseks* (lk 69).

Julia Kristeva järgi on Ema ürgühtsuse sümbol, kes teostab esimese ära-heite, sünnitades lapse ning andes inimesele tema piirid. Seega on Ema see, kes loob piiri ja rikub sellega lõpmatuse (Kristeva 2006: 28–29). Ta loob elu, mida piir hoiab, sest piiritus on Kristeva sõnul mine(s)tus, milles inimene lahustuks (samas: 16). Ema on miski, mis jääb aga piiritusega justkui ähvardama, sisaldades mälestust ühtsusest (või kõivulikust *meie*-st), mis piiritletud olevale on kättesaamatu. Ähvardus ilmutabki end lõpu ja lõpmatuse vahelises pinges — ühtsus kui lõpmatus (piiritus) on kaotatud elu hinnaga, kuid on läbi-mõtleamise kaudu ometi leitav (või mõeldav) nagu Zenoni (potentsiaalne) lõpmatus ning jääb lõplikku elu ja olevat keeluna piiritlema ning ähvardama.

6. VALE VASTUS

Nagu mainitud, nimetab Võõras tragöödia endeid mõistatusteks. Mõistatus on *ἀνίγμα* ehk enigma, ning jutustuse järgi on mõistatuse lahendamine tee apooriasse (lk 10). Mõistatus erineb apooriast, sest tal on õige vastus. Seda näitlikustab jutustuses kirjeldatud seik, kus Mina esitab Võõrale mõistatuse — “mis see on: puu otsas hall ja tiivuline?” (lk 65). Võõras pakub vastuseks varest, kuid Mina teatab, et vastus on varblane. Hetk hiljem ütleb Mina aga, et vastus oli muidugi vares, tahtes niiviisi vaid tõestada, et ka mõistatuse lahendusena võib toimida mitu vastust (nagu see apooria puhul on). Võõras ütleb aga seepeale, et vastus on varb-

lane, sest “o l i ü t e l d u d varblane, seega on selle mõistatuse lahendus *varblane*” (samas). Mõistatus on see, mille vastus on öelduna olemas (samas).

Kreeka sõna *αἴνγμα* etümoloogia viitab nii mõistatusele kui varitsusele. Jutustuse järgi ongi mõistatus tõe varjamine, aga ka selle ütlemine (lk 62). Niisiis varitseb mõistatuses tõde, mõistatus ise ongi omamoodi vastus, tõde ilmutab end mõistatuse kujul. Ent kuna tõde on mõistatus, on ta samal ajal ka küsimus, eeldus vastusele. Kuigi küsimuse kordamine oleks ilmselt tõele kõige lähemal, tahab küsimus järeldamist ehk vastamist. Mida aga sel juhul tähendab vastus? Kas saab olla vastust (tõe)mõistatusel, mille tagajärjel tõde varjust välja tuleks? Näib, nagu ei saaks, tõde jääb ähvardama, sest iga vastamine tõtt-juba-sisaldavale mõistatusele on tõe teisiti-ütlemine. Teisiti-ütlemine on aga *valesti* ütlemine, vale pole mitte-õige, vaid üks-teine, valesti on teisiti.

Aga tulles tagasi varese ja varblase mõistatuse juurde, tundub siiski õigesti vastamine potentsiaalselt võimalik, sest vastus on ju varblasena öeldud. Seega on antud mõistatuse puhul valesti vastamine teadmatusest, mis on(-öeldud), mis *oli*. Valesti vastamine on unustanud-olemine. Jutustuse järgi pole mitte ainult Oidipus mõistatust valesti lahendanud, vaid “kõik me oleme mõistatuse lahendanud valesti” (lk 75). See tähendab, et kõik on unustanud õige vastuse (kui võtta aluseks varese ja varblase mõistatus), veelgi enam, kõik on unustanud selle, mis see küsimus üldse oli (kui võtta aluseks mõistatus kui tõde ise). Mõlemal juhul on unustatud see, mis on-öeldud, see-mis-oli. Vastamise kaudu (ja tundub, et pole vahet, kuidas) tuleb unustatu meelde, vastamine ongi meenutamine, mille käigus me saame millestki teada, sest “teadmine on ainult siis võimalik, kui unustatud on unustatud-on ja seega see-mis-unustatud-ei-ole” (lk 30).

Kui Aristotelesest peale on tragöödia üdiks peetud teadmise ja teadmatuse vahelist konflikti (Lill 2009), siis kõivulikus tragöödias saab sellest unustamise ja mäletamise vaheline konflikt, kus teadmatuse asemel on valitsevaks seisundiks unustanud-olemine ning teadasaamine pole midagi muud kui meeldetulemine. Se-da iseloomustab ka jutustuses asetleidev Oidipuse ülekuulamis-steen, mis Mina ja Vööra kõrvu kostub, ning kus igale küsimu-

sele vastab Oidipus fraasiga “ma ei mäleta”, kuigi Mina arvates oleks loogilisem vastus “ma ei tea” (lk 34). Stseen illustreerib, kuidas kõivulikus tragöödias ei olda teadmatuses, vaid unustuses, seisundis, kus ei mäletata. Ning kuna ei mäletata, lahendatakse tragöödia ülesanded ennete ja mõistatuste näol valesti, ended viiakse seeläbi täide ja unustatud müüt tuleb meelde (lk 76). Müüdi täideviimiseks ehk aktiveerimiseks — mis ongi tragöödia — pole vaja vastata mõistatusele *õigesti*. On vaja vastata. Mis tähendab — on vaja meenutada.

7. ELEA TRAGÖÖDIA

Mõistatus on tee apooriasse, seega peaks vastamine lisaks müüdi realiseerimisele ehk tragöödiale viima apooriani (lk 10). Vastamine on meenutamine, mille käigus selgub, et vastatakse teisiti, see tähendab, vale vastusega tuleb meelde õige vastus, veelgi enam, tuleb meelde küsimus kui mõistatus ise, sest mõistatuses endas peitub tõde. Tõde on mõistatuse kujul, seega õige vastus kõlab küsimusena, alati (uue) mõistatusena, sest alati peab küsima, mida tähendab see vastus (lk 95)? Iga vastamine on tõe väänamine, tõe varjutamine, ära-heitmine, mis on küsimuse kui eeldusega nõutud, kuid vastust kui lõpplahendust ennast ei tule, nagu ei tule lõppu Achilleuse ja kilpkonna võidujooksule. On ainult jooksmine, nagu on ainult vastamine. Aga kuna vastamine kui lõppematu jookk leiab aset lõplikus maailmas, on apooria kogetav vaid traagilisena, millenagi, mis on lõppenud sellega: ei-saa-kätte-kunagi (lk 109). See on Elea tragöödia — mitte kunagi lõppeva jookkuga lõppenud jookk (samas).

Jutustuse pealkirja esimene pool vihjab aga ümberpöörduvalt, et tragöödia, see on apooria. Vastus uurimisküsimusele on kogu aeg silme ees, kuid vastusena ühtlasi mõistatus, mis küsib: mida tähendab see vastus ehk mis on tragöödia, mida nähakse apooriana? Kas asi on ümberpöörduvalt seesama või midagi muud?

Kordan üle Aristoteelse tragöödia-definitsiooni, mida tsiteerib jutustuses ka Kõiv:

[T]ragöödia [on] tõsise ja lõpetatud, teatud suurust omava tegevuse jäljendus, jäljendus erinevates osades erineval kujul maitsestatud kõnega, jäljendus, mis jäljendab tegevaid isikuid endid, mitte neist jutustades, jäljendus, mis kaastunde ja hirmu läbi teostab puhastuse sellistest läbielamistest (Aristoteles 2024: 22).

Niisiis on tragöödia lõpuga lugu, mis tekitab vaatajas kaastunnet ja hirmu ning teostab nende kaudu puhastuse sellistest läbielamistest. *Lõpust* kui jutustuse struktuurielemendist on juba juttu olnud, samuti selle seosest apooria kui valimise-tragöödiaga, on juttu olnud ka kõivuliku tragöödia elementidest nagu *ähvardus*, *enne* ja *mõistatus*. Järgnevalt vaatlen, kuidas sobituvad nendega aristotellik *kaastunne*, *hirm* ja *puhastumine* ning kas ja kuidas võiksid need viia tragöödia apooriasse.

8. KAASTUNNE JA HIRM

Kaastunne ehk ἔλεος (*eleos*) tekib omasuguse vastu, kes pole ära teeninud seda, mis talle osaks langeb, kes oma teadmatuses eksib ja pälvib karistuse. Tema pärast tekib hirm ehk φόβος (*phobos*), tekib selle karistuse ees, mis on talle tulemas. (Aristoteles 2024: 29–30.) Jutustuse järgi esindab orkestral tegutsev tragöödiakan-gelane vaatajat: “Me peame kuulma, [---] mida räägib orkestra, st mida m e i e räägime kui need, kes kuuluvad orkestra juur-de kuulajatena” (lk 35). Niisiis laseb tragöödia tunda kaastunnet ebaõigluse pärast ja hirmu karistuse ees, mis puudutab meid.

Tragöödiaks vajalikku hirmu ja kaastunnet püüab jutustuses tabada ka Mina, ometi ei leia ta neid. Ka Võõras on selles küsi-muses kidakeelne, andes lihtsalt mõista, et hirm ja kaastunne ei ole midagi, mille järele sobiks küsida, niisiis tundub, et tegemist on tabuteemaga, millegagi, mida nimepidi kutsuda ei tohi (lk 23). Samal ajal jätab Võõras mulje, et hirm ja kaastunne on välti-matud, need olevat määratud kõigile, ning seepärast saabki an-tud küsimuses olla sõna otseses mõttes äraootaval seisukohal. Ja ootamine tasub end ära — hirm ja kaastunne ilmutavad end ära-tundmises, mis saabub (jutustuse) lõpus, just nii, nagu Aristoteles seda ette näeb.

Jutustuse lõpus leiab aset äratundmine jooksust, mis ei lõpe, sest on juba lõppenud. Jooksmine on lahendamine, mis ongi ainus lahendus, lõpmatus on lõplikkuses, on keelatus, aga ometi olemas, ning see on jutustuse järgi kaastunnet ja hirmu väärt, sest pälvib karistuse (samas). Kuid kreekakeelne τίσις (*tisis*) ei tähenda üksnes karistust, see tähendab ühtlasi tähelepanu osutamist, teineteise arvessevõtmist (Heidegger 1984: 46). Niisiis toovad kaastunne ja hirm fookusse *teise*.

Kaastunne tähendab tundmist teise omasugusega koos, temaga kaasa, sest mina ja teine on mõlemad piiritletud ja sellisena sarnased, kaasatundmist võimaldavad. Kaastunne sisaldab teatavat empaatiale omast ühtekuuluvust, *meid*. *Meie* kui üks-olemine toob meelde piiritlematuse, mis märgib ühtlasi subjekti lõppu, piiride (ja enese) kaotamist. Seega tekitab omasugune ka hirmu, sest tunnistades tema sarnasust ja igatsedes ühtekuuluvust, ohustab ta ühtlasi olemist ennast ja peab seetõttu alati võõraks jääma. Olles sama ainulaadne (ehk tegelikult samasugune) kui mina, tekitab võõras küll empaatiat, aga ta peab olema ära heidetud, et mina saaks olla subjekt. Selline eraldamine on süütegu, mis on ühtlasi karistus, kuid see on ainus, mis kaitseb hirmutava piirituse eest, mille tooks endaga kaasa piiridest loobumine, ühtesulamine, *meie*.

9. KATARSIS

Tragöödia peaks aga aitama kaastundest ja hirmust vabaneda, ning seda katarsise teel. Katarsis tähendab korraga nii millegi väljutamist, puhtakssaamist kui teadasaamist. Väljutamise puhul võib see tähendada, et tragöödia võimaldab turvalises (ehk näilises) keskkonnas elada läbi tundeid ja neid seeläbi endast välja saada. Tunded on needsamad hirm ja kaastunne kui subjekti ja tema olemist konstitueerivad afektid. Tragöödia, millel on lõpp, võimaldaks neid justkui realiseerida, teha inimene neist ühelt poolt vabaks, lastes tal hetkelise välgatusena kogeda seda *meie*-t, ühtsust, mis puhastaks ta korrakski piiritlemisega kaasnevast süüst. Teiselt poolt annaks nende kogemine *mängukohas*

ühtlasi teadmise sellistest tunnetest kui elu (mitte enam mängu) tingivatest ja hoidvatest paratamatustest.

Jutustuses saabub katartiline hetk pärast eelkirjeldatud Laiose tapmise meenutamist. Mina on pälvinud süü ja lamab liival, samastades end Pythagorase teoreemi hüpotenuusiga, ruutjuurega kahest. Ent kuna Mina ei tunne oma kukla ja kandade vahel midagi, ei ole enam hüpotenuusil kaht otspunkti, seega on hüpotenuus ja $\sqrt{2}$ näilised ning Mina avastab end maailmast kui Ühest, parmenideslikust ühtsusest, mis on paratamatu ja õiglane (lk 100). Ta arvab, et on niiviisi lõpuks vabastatud ja puhastatud süüst. Selle tundega kuulutab ta tragöödia lõppenuks, sest lahendus on olemas, see on 1 nagu ilusates matemaatikaülesannetes ikka, apooria laheneb tragöödias, mislābi mõlemad kaovad, neist vabanetakse, ning see on katarsis (samas).

Või siiski mitte. Keegi torkab Minale näpuga kõhtu, tühjus kahe punkti vahel on osutunud millekski, mis kaht punkti eraldab, parmenideslik maailm heidetakse ära, 1 on keelatud. Mis pidi olema katarsisega lõppenud, hakkab otsast peale, hüpotenuus on endiselt $\sqrt{2}$, tragöödia endiselt apooriline, süü olemas ja karistus ootab ikka veel. “Katarsis on määritud” (samas). Niisiis on katarsis Kõivu jutustuses olemas millenagi, mis luhtub, mis ei lõpeta, sest lõppu kui lahendust ei näi kuskilt tulevat. Kuna hirm ja kaastunne kujunevad jutustuses samuti pigem ontoloogiliseks, elu tingivaks ja hoidvaks paratamatuseks, ei saa katarsis neist vabastada. Katarsis saab end ilmutada epifaanilises hetkes, mis elust justkui eendub, jääb sellest eraldiseisvaks ja määrdub mööduva eluvoo alla jäädes.

Aga kas katarsist saakski kogeda osaline? Selle tõeline kogeja on vaataja, ja viimasel leheküljel ta ootabki — vaataja, keda sel korral esitab Võõras. Ta istub teatronil, “et näha igavesti jooksvat Achilleust” (lk 111). Ja Mina jookseb, tema osa on kätte saada kättesaamatu. See on karistus, mis toob meelde ka seda põhjustanud süü: “igivana süü, mis lõpmatuseni kordub, nagu Achilleuse jooks kilpkonna järel” (lk 110).

10. SÜÜ

Niisiis tuntakse Kõivu tragöödias tegelikult ära süü, selgub, et ollakse süüdi. Kuid mis on see igivana süü? “Ma tahan teada [---], milles mind tegelikult süüdistatakse” (lk 50).

Eelkirjeldatud ülekuulamisstseenis, kus igale küsimusele vastab Oidipus “ma ei mäleta”, esitatakse viimasena küsimus “mis on su süü?” (lk 34). Ka sellele vastatakse “ma ei mäleta”, mispeale vastab küsija ise: “Süü on põhjus — αἰτία” (samas). Süü mõistet avatakse jutustuses peaausjalikult Oidipuse müüdi kaudu. Otsitakse võimalust Laiose tapmise vältimiseks, millega välditaks ende täideviimist, süüd ja karistust. Võõras sõnastab selle otsingu süü-otsinguna: “Ma küsin ainult seda, kas sa p e a d tapma, [---] ja kui veel ettevaatlikum küsimustega olla, siis: miks sa pead, kui sa pead — see tähendab k a s s a o l e d s ü ü d i?” (lk 51). Võõras küsib kreeka keelse αἰτία, süü kui põhjuse järele ehk teisisõnu näeb ta tapmises järeldust, mis eeldab põhjust. Seda võtabki Mina süüdistusena, sest nii mõistetuna peab Mina tapma möödapääsmatult (kui ta on Oidipus).

Ent ka Võõras ei jäta end süüst puhtaks. Nimelt ütleb ta, et kui Minal on põhjus tappa ja ta tapab, siis Võõras on-tapnud: “tapan sellepärast, et ma olin juba tapnud, olin, sina tapad sellepärast, et on põhjus — αἰτία” (lk 50). Vastamisi seatakse kaks ajaloogikat: see, mis on juba ellu viidud, mille vältimine on vältimatusega juba lõpule jõudnud, ning see, mida ei saa vältida, sest-juhtub. Mina järeldab sellest, et Võõras, kes on juba tapnud, tahab oma juba toimepandud kuritegusid tema kaela veeretada. Võõras mitte (ainult) ei süüdistata Mina, vaid tahab oma süüd temale üle anda, ei toimu mitte süü otsimine, vaid üle(k)andmine. Seejuures polegi süü puhul enam oluline mitte tema sisu, süü-tegu, vaid süükandja. Ka kandja nimi pole oluline, sest nii või teisiti ollakse süüdi, täpsemalt — ollakse süüga.

Αἰτία’le, süüle kui põhjusele, on omane sõltumatus, mis sisaldab vääramatut järgnevust, mis on kõrgem müüdist ja ἀλήθεια’sst ehk tõest (lk 52). Seejuures pole süü kui põhjus kausaalsuse ahela lüli, sest ahel on näiline — tegemist on pigem süllogismiga (συλλογισμός), kogumiga, kus põhjuses on juba järeldus, süüs juba

ka karistus. Süü ja karistus on üksteise omadused, mitte üksteise tulemused. Niisiis ei otsita süüd kui põhjust mitte seepärast, et vältida järelust kui karistust, vaid seepärast, et järeluses juba ollaksegi, ollakse ometi teadmata, kas süütegu on *juba* tehtud või *veel* mitte. Ollakse korraga kahes ajas: “Ma ei tea, nagu *ei teadnud* Oidipuski, nagu *ei tea* Achilleus” (lk 75, minu esiletõstus — *T. P.*).

Kõivu (jutustuse) maailma näib iseloomustavat seisund, kus elatakse järelustes, mille põhjused on kaduma läinud, unustatud, ning seega mõjuvad järelused arusaamatult. *Αἰτία* ei tähenda üksnes *süüd* ja *põhjust*, vaid ka *seletust* (Kuusk 2020: 4) — kui ei teata süüd, tähendab see ühtlasi, et pole ka seletust, ja nii tundub igasugune järelus kui karistus ülekohtune või vähemalt mõistetamatu, järelus on oma ebaloogilisuses loogikast kui liigesest lahti. Sellepärast ongi jutustuse minategasel võimatu aru saada või seletada, mis toimub või miks kõik niimoodi toimub, nagu ta toimub. Ta toimetab justkui järelustes, karistuses, kuid süüd pole nagu pälvinudki. Seega käib jutustuse tegevus müüdi ja osa tagaajamise näol paradoksaalsel kombel ka süü pälvimise nimel, mis annaks kõigele seletuse. Kuid tegelikult on süü juba olemas, peitudes karistuses kui järeluses endas. Ometi ei lase süllogism süüst ja karistusest end tervikuna tabada.

Karistus kui järelus tuleb seega millegagi ära teenida, ainult nii saab põhjuse kui süü üles leida ja enda kanda võtta (lk 75). Süü on teadmata, on unustatud selleks, et saaks seda üle võtta, mis omakorda toob süü meelde — sest unustama ei oleks pidanud, ometi pidi. Seega ilmutab süü end just üle(k)andmises, mida märgib Laiose tapmise meenutamine, selle läbiviimine:

ta [Laios — *T. P.*] haarab piigi ja tõuseb, heidab selle mulle pähe. Kannatamatult, jõudmata oodata kunas ometi saab üle anda oma süü, et lahendus saaks juba, et lõpetada see, mis seisab. Annab süü üle oma pojale, virutab oma oda mulle pähe. [---] Ta ei jõua kauem hoida oma süüd (lk 90–91).

Nagu näha, on süü üle(k)andmises aktiivne osaline süü üle-andja, kes üle-võtmise esile kutsub (Mina raevub Laiose rünnaku peale ja tapab ta vastutasuks). Süü kandmist seevastu iseloomustab teatav paigalseis, mille lahendab ainult üleandmine, et lõpeks “see,

mis seisab” (lk 91). Niisiis on süüdiolk ehk süü kandmine pea-aegu et passiivne, ontoloogiline seisund, mis ei vaja tegu, sest on-juba-(tehtud), seda tähendabki süllogism süüst ja karistusest, karistuse kandmine on süü kandmine. Süüd aga kantakse samal viisil, nagu lastakse Zenoni noolt — liikumises heistub liikumatus, apoorilisus. Just seetõttu on süü unustatud või teadmata, sest teda pole võimalik eraldada — süüdiolk ongi olemine ise, mis ilmutab end vaid süü üle(k)andmise hetkedel. Ülekanne tekitab tunde lineaarsusest, liikumisest, ning toimub jutustuse järgi silmapilgus ehk hetke-ajas, *tyche*’s, mis on ainus, mis võib üle(k)andmist korraldada (lk 92). Seega kuuluks süü ise müüdi aega, *moira*’sse, alati-juba-lõppenud aega, mis vajab enda ilmutamiseks *tyche*’t ning tragöödialava. Süü on *moira*’s, juba lõpule jõudnud ajas, ta on justkui Zenoni nool, mis ei liigu ja seepärast tababki nii valusalt (lk 43).

Kuid hea küll, on selge, *kuidas* süü on, see on *moira*’s, ja saatus kui süüdiolk on sellega otsustatud. Ent *mis* ikkagi see süü on? Milles on jutustuse tegelased, Mina ja Võõras (ja meie koos nendega) siis süüdi? “Kas nad käisid vargil, varastasid sibula, õuna, taskurätiku, pastapliiatsi, kella ehk siiski?” (lk 53). Ei, seda mitte. Pigem võiks öelda, et sibul, õun, taskurätik, pastapliiats ja kell on alati juba varastatud ning Mina ja Võõras esindavad selles loos vargaid. Peaaegu nii, nagu nad lauses esindavad alust. Kui lause on vargil käimisest, on nad paratamatult määratud olema vargad, selles on nende süü. Ehk — kui oled subjekt, tegija, siis tragöödia kontekstis kujuned paratamatult süüdlaseks, sest tragöödia kontekstis saab põhjusest süü ja järeldusest karistus. Jutustuse järgi on süü kui põhjus ja karistus kui järeldus müüdist kõrgemad. Seega ei kuulu need ainult tragöödiasse kui (draama)žanri ega ka jutustusse kui tragöödiasse, vaid maailma kui tragöödiasse. Mina on süüdi, sest esindab jutustuse-maailmas kedagi ning kuulub sellega tragöödiasse (lk 105). Ning sama lugu näib olevat inimesega maailmas.

Nagu eelnevalt kirjeldatud, on süü ja karistuse kandmine (tegusõnast hoolimata) pigem passiivne seisund, olemuslik seisund. Süü ja karistus kirjeldavad olemise tajumist kausaalsena, aga see kausaalsus on lõpule viidud või vähemalt paigal, see pigem vii-

bib kohas kui möödub ajas. Aktiivse elemendi toob sisse süü üle(k)andmine — midagi antakse ühelt teisele, miski liigub üle piiri teise juurde ja see, mida on võimalik tajuda liikumisena, ongi süü. See on miski, mida pälvitakse, vahetatakse nagu vahetuskaupa, tasutakse kui võlga, kuid samal ajal on kõik võlad juba tasutud (niisama palju, kui nad kõik on juba võetud). Seejuures pole süüdi-olemise näol tegemist pärispatuga, süü-teoga, mis juba on toime pandud ning mis muudab elu karistuse kandmiseks, lootusega võimalikule lunastusele ehk igavesele elule. Tragöödias puudub lunastus ja lunastaja, *igavene* ei ole *eluga* kuidagi seotud. Pärispatt väärIB siinkohal teatava sõnalise ja loogilise sarnasuse tõttu äramärkimist vaid millenagi, mis lääne mõtteruumi *veel-tuleb*, kirjeldamaks oleva olemist olevikus süüdlasena ehk patusena.

Tragöödias kui kogu maailma žanrimääratluses ning jutustusel kui selle *mängukohas* on olev süüdi, kuid lunastust ta pälvida ei saa, sest kõik, mida ta elus teeb, viib teda piirilise palga ehk surmani. Inimelu on seega üks suur pahandus ja punkt, lõpp.

Kõiv kirjeldab sellist inimolu omal viisil ja oma sõnadega Tammsaaret käsitlevas essees “Aga Liisile kippus aina nutt peale, (sest) niisugused imelikud kosjad olid need. Ometi polnud sest ühti, sest nõnda oli ometi parem kui ilma kõigeta” (Kõiv 2005: 158–164). Üsna sarnaselt *Attika apooria*, *Elea tragöödia* minategelasega otsib Kõiv essees vastust küsimustele, mis on müüt ja mis on (*meie*) osa selles.

Otsides müüdis oma kohta, hõikab *meie* seda kui küsimust, millele müüt annab vastuseks *tookorra* kui süütõendi. *Tookord* on Kõivu järgi koht, kust avaneb minevik, mis on ühtlasi ka tulevik, “aga sellisena, et ja nagu ta olla ei tohiks” (samas: 163). Paratamatust illustreerivad *et ja*, mis lauset edasi ei arenda, vaid jäta- vad ta paigale — minevik ei järelda endast tulevikku, ta on seda paratamatult ja *tookorra* tõttu sellisena, nagu ta olema ei peaks. Niisiis näitab tookord kohta, kus ilmneb *meie* süü, meie oleme süüdlased, sest oleme sellisena, “mis-ei-pidanud-olema” (samas: 159–160).

Üsna sarnaselt hõikab Mina jutustusse küsimuse oma müüdi ja osa kohta, kuid isegi pärast Laiose tapmist ei pälvi ta neid. Mina hakkab seetõttu kahtlema, kas ta kuulub ikka jutustuse maailma, on tal selles üldse osa, mida leida. Ehk ei kuulugi ta sõnana sellesse tragöödia-lausesse, mis määrab ta süüdlaseks? Mina nimetabki hoopis Võõra kohalikuks, kellekski, kes jutustuse maailma või vähemalt tragöödia areenile kuulub, ennast aga nimetab ta võõraks, halvaks ning seetõttu alati valesti mõistetuks (lk 79).

Ta soovib areenilt lahkuda, kuid teda takistatakse. Teda ei las- ta ära, sest ta eksib — tal ei ole sellisena mitte kuhugi mujale minna. Ta arvab end halvaks, tunneb ära võõra iseendas, võimatu- se iseendas, nimetades end *apeiron*’isse kui piiritusse kuuluvaks (samas). Ometi ei kuulu ta sinna, tema iga sõna, mis on mõistetud valesti, ei ole vale seepärast, et on väljastpoolt ega kuulu siia, vaid on vale justnimelt seepärast, et on siin, piiratud maailmas, kus iga valik langetatakse valesti, sest langetatakse. Vale valik, ekslikkus, ebamugavus ei anna märku valest kohast, vaid on kohas viibimise omadused, on tõendid sellest, et ollakse õiges kohas, lihtsalt tõend on sellises kohas nagu tragöödia paratamatult süütõend. See, mis on vale, mida ei peaks olema, on.

Kõiv jõuab samale järeldusele ka Tammsaaret puudutavas es- sees, sõnastades selle nii: see, mis peab olema, on “seesama-mis- ei-pidanud-olema” (Kõiv 2005: 161). Sest *tookorra* kui süütõen- di tõttu saabub olevale tulevik sellisena, nagu see olla ei tohiks, minevik avaneb tulevikus vaid luhtumisena. Niisiis saab olemist kirjeldada luhta-minekuna, sest tulevik saab tulla vaid sellisena, nagu see olema ei peaks, see on luht, kuhu me läheme.

11. ATTIKA APOORIA

Ka jutustuse maailm on luhta-mineku maailm ning sellisena tra- göödia, kus Mina esindab meid, kes oma süü tõttu ei saa kunagi teada, mis on teada (lk 109). See on Attika apooria, sest Atti- kast vaadates, (tragöödia) seestpoolt vaadates ongi olemine apoo- ria, igavese (valiku)võimaluse tajumine, achilleuslik olemine, kus kõik on ikka-alati-veel-juhtumas. Me teame, et läheme luhta, kuid luhta-minek ongi ainus teadmine luhast, me ei jõua luhani. Puu-

dub teadmine lõpust, iial ei koge olev ise lõppu. Lõppu saab kogeda vaid väljastpoolt, olles vaataja. Vaid vaataja kogeb Elea tragöödiat, apooriat, mis ometigi lõpeb, peab lõppema ja on sellega lõppenud nagu oidipuslik olemine: juba-on-kõik-juhtunud. Maailm on lõplik ja avanebki seepärast *mängukohas* kui laval, kohas, kus lõpp end ilmutab. Kui küsisin, kas Elea tragöödia on Attika apooria ehk kas asi on ümberpöörduvalt seesama, võib vastata — jah, on küll, kuid seda tähenduses, et esimene avaneb väljast (teatronilt), teine seest (orkestralt), esimene vaatajale, teine esitajale. Seejuures esindab esitaja alati vaatajat, alati meid, orkestral avaneb vaade sellele, kes-*meie*-olime. Ning justnimelt olime, sest *meie* saabki olla vaid see-mis-oli — see on ürgühtsus, mis ümbritseb olevat *apeiron*'ina, millest *meie* end olemiseks eraldab, eraldab seeläbi ka üksteisest, kaotatud *meie* jääb alles mällu, mälestusena, *meie-süüna*. Süü on seega ühine ning meenub tragöödias, avaldudes *mängukohas*, kus on lõpp.

Kui meenutada Kõivu “Külma Teatri” manifesti, peakski teater olema miski, kus läbi-mõtlemise kaudu jõutakse ära-tundmisele sellest, kes-*meie*-oleme, täpsemalt, kes-*meie*-olime (Kõiv 2005: 532–533). Tundub, et Külmas Teatris mängitakse Külma tragöödiat, kus läbi-mõtlemise kaudu jõutakse ära-tundmiseni lõpust, mis toob nähtavale selle, mis oli — *meie-süü*.

12. MINEK LÕPUNI

Teater kui etenduse paik on olemuselt kordamise paik, koht, kus lõpp tuleb ikka ja jälle. Ka jutustuses on ära toodud erinevad lõpetajad — Euripides, kes lõpetab tragöödia dekadentsiga, Aristoteles, kes lõpetab tragöödia selle äraseletamisega (lk 111). Kuidas aga lõpetada lõppematut jooksu ehk kuidas lõpetab Kõiv? “Zeus muudab koera ja rebase kiviks. Jumal masinast. Viimase tragöödia lõpp” (samas). Ei-saa-kätte kunagi.

Lõpp saabub seega väljast, sekkub jumal masinast, kausaalsuse-väline element, kes ainsana suudab lõpetada lõpetamatu. Lõpetus ei vii aga jooksu selle lõpuni, igavesti jääb puuduma päralejõudmine. See on maailmapilt, mis jutustuse järgi viimase tragöödia lõpus avaneb. Ometi on selline maailm jutustuse jär-

gi hea (lk 98). Nimelt seostab Kõiv jutustuses *piiri* ja *piiritust* pütagoorlaste vastandpaaridega *hea* ja *halb* (lk 79). Maailm kui piiridesse piiratu, lõpetatu ja suletu on jutustuse järgi hea, hea isenesestmõistetavalt (samas). Ning maailma kuuluvat inimest, kes läheb luhta, sest kuhu mujale tal minna ongi, iseloomustab Kõivu sõnul rõõm. Sest luhta-minek on *ometi* parem kui ei-midagi ning sellise mõtteviisi tulemusena avaldub rõõm, kategooriline, imperatiivne, möödapääsmatu rõõm (Kõiv 2005: 163). Rõõmu tingib *ometi* — kuigi on (ja tuleb) ainult see, mida olema ei peaks, on *ometi* niimoodi parem kui ilma kõigeta (samas). *Tookorraga* inimene on inimene süüga, inimene, nagu ta olema ei peaks (nagu seda on anaximandroslik olev, nagu seda on Oidipus, nagu seda on Mina, nagu seda oleme meie), ent *ometi* ta on, ning sellisena on ta Kõivu järgi rõõmus, lihtsalt mitte omadussõna, vaid ainsuse seesütleva tähenduses. Sest tema tragöödia on hea.

Kreeka sõna ἄγαθος (*agathos*) — see on *hea*, aga ühtlasi *õilis*, *õnnega koos* ja *kasulik*. Seega maailm (kui tragöödia), kuhu Mina kuulub, kuulub halvana ja vigasena, kuulub süüdlasena ja kuhu meie tema kaassüüdlastena kuulume, peaks pakkuma head, õilisat ja kasulikku olemiskogemust. Niisiis pole tragöödia Kõivu järgi ravim, pigem on see juba haigus ise — see ei ole miski, mis lahendab, vaid lahendamine ise, olemine, millest ei paraneta. See on haigus Nietzsche Suure tervise valguses — haiguses sisaldub võime terveneda, haigus ületada, nagu apooriat ületatakse, see on protsess, kus tervist “pidevalt juurde võidetakse ja juurde võitma peab, sest et seda ikka ja jälle ära antakse, ära andma peab” (Nietzsche 1996: 103). Tragöödia on olemisviis, mille apooriline omadus tähendab ühtlasi seda, et sellest ei ole võimalik vabaneda või terveks saada, lahendus sellisena puudub. Achilleuslikult püüeldakse küll lahenduse poole, tervenemise poole, kuid oidipuslikult ollakse (oma lõplikkuses) selle juba kaotanud. Elamine on põdemine, mida on võimalik näha ka tervenemisena, oleneb, kustpoolt vaadata. Olla tähendab paratamatult, et on halb olla (Kristeva 2006: 201), aga olemine ise on tragöödia näol hea, on ἄγαθος — tõeline vedamine —, mis ilmutab end muu hulgas vigade ja halva enesetunde kaudu. Viimased osutuvad kasulikuks, sest on olemiskogemuse osa, kogemused, mille kaudu olemine

end meile kui süüdlastele näitab. See tähendab tõepoolest, et nii on “ometi parem, kui ilma kõigeta” (Kõiv 2005: 163).

Tragöödiat on nähtav, nähtav on tragöödia (lk 18). Tragöödiat kogetakse kohas, kus on lõpp, seega pole olemine mina seisukohalt tragöödia, sest olevale on kättesaamatu kogemus iseenda lõpust. Küll aga on võimalik laval kui tragöödia toimumispaigas, kui *mängukohas*, kus elu end hoomatavana ilmutab, näha ja kogeda lõppu, mis on omane kõigile piirilistele, kuid minale kogemuslikult kättesaamatu. Kõiv ütleb, et pole olemas eraldi orkestrat ja teatрони (lk 81). Seega tegelikult pole seespoolsust (kus, väitsin, kogetakse olemist apooriliselt) ega väljaspoolsust (kus, väitsin, kogetakse olemist traagiliselt), on üks ühine lava, kus on korraga nii apooriline kui traagiline olemiskogemus. Nii nagu Zenoni apooriad kehastasid olukorda, kus mõte lõpmatusest rikub lõpliku maailma korda, rikub antud juhul mõte lõpust lõpmatu olemiskogemuse korda — meil on võimalik mõelda oma lõpust, ilma et seda kogeksime, on võimalik jõuda ära-tundmisele lõpust, seda tegelikult ise kätte saamata.

Lähem veel kord lõpuni — jutustuse eel-eelviimasel leheküljel on kirjas järgmised laused:

Tema [Teiresias — *T. P.*] jättis mu siia tragöödiasse. Kuid on see tragöödia? Tragöödiasse kuulub müüt, kuid müüt on Teiresias käes ja Teiresias on kilpkonn ja seega kättesaamatu. Minu osa on joosta (lk 109).

Ei saa mööda vaadata tõigast, et lõpuks ongi tragöödia seatud küsimuse alla, õigemini on küsimuse alla seatud tragöödias viibimine. On võimalik, et tragöödia on koos müüdiga Teiresias käes ja kogu jutustus kui jooksa osa ja müüdi järele ei tee sellest veel tragöödiat, vaid teeb sellest jooksa tragöödia järele, mida ei saada mitte kunagi kätte. Sest kättesaamine oleks lõpp, lõpukogemus aga oleval puudub.

Ka Kõiv ajab oma jutustusega tragöödiat taga, jookseb selle järel, mõtleb sõna otseses mõttes tragöödia üle järele. Piirilisel olendil on lõpuks võimalik ka tragöödiaks saada, ent alles lõpuks, kui aeg-mis-juhtub on otsas ja alles jääb ainult *oli*. Saades tragöödiaks, pääseb olev sellest ise samal ajal välja. Nii on olemine

tragöödia järel jooksmine, mis kulmineerub tragöödiana, aga se-
da juba teiste (kui kogejate) jaoks. Iga tegu, mida olev teeb, viib
tragöödiasse, see on oleva *moira*'ga määratud. Olemine on kahes
ajas korraga, selles, mis juhtub, ja selles, mis on juba juhtunud,
esimene tingib teist, teine esimest. Üks neist tuleb ära-heita, tuleb
unustada *moira* ehk müüt oma juba-lõppenud-ajaga, ning selle-
ga koos unustada see-mis-lõpuna-tuleb. Olemine on apooriline,
väljendudes valikutes ja nende langetamises, olev traagiline, sest
ükskõik, mis valikuid ka ei langetata, viib see lõpuni, sest lange-
tatakse. Lõpust endast jäädakse aga ilma, see jääb teistele, jääb
vaatajale, mis ongi see, mille Zeus jutustuse lõpuks fikseerib: *ei-
saa-lõppu-kunagi*.

Kirjandus

- A r i s t o t e l e s 2024. *Luulekunstist (Poeetika)*. Tlk Jaan Unt. Tallinn: Postimehe Kirjastus
- G a d a m e r, Hans-Georg 1997. Mis on tõde? — *Filosoofilise herme-
neutika klassikat*. Tlk Andrus Tool. (Avatud Eesti raamat.) Tartu: Il-
mamaa, lk 165–182
- H e i d e g g e r, Martin 1984. The Anaximander Fragment [Der Spruch
des Anaximander]. — *Early Greek Thinking*. Tr. David Farrell Krell,
Frank A. Capuzzi. San Francisco: Harper & Row
- K a s a k, Enn 2018. *Paradoksid: Must auk mõtlemises*. Tallinn: Argo
- K r i s t e v a, Julia 2006. *Jälestuse jõud: Essee abjektsioonist*. Tlk Hee-
te Sähkai. (Avatud Eesti raamat.) Tallinn: Tänapäev
- K u u s k, Piret 2020. Füüsikafilosoofia. Aristoteles. —
[https://sisu.ut.ee/wp-content/uploads/sites/413/fuusikafilosoofia_2
_aristoteles.pdf](https://sisu.ut.ee/wp-content/uploads/sites/413/fuusikafilosoofia_2_aristoteles.pdf) (19.6.2025)
- K õ i v, Madis 2000. *Attika apooria, Elea tragöödia*. Tartu: EYS Vel-
jesto Kirjastus
- K õ i v, Madis 2005. *Luhtha-minek*. Koost. Aare Pilv. (Eesti mõttelugu.)
Tartu: Ilmamaa
- L e h m a n n, Hans-Thies 2016. *Tragedy and Dramatic Theatre*. Tr.
Henry Erik Butler. London & New York: Routledge

- L i l l, Anne 2009. Iga inimene on mingis suhtes pime, küsimus on, kui palju on tal julgust ja vahest jultumustki valgusesse vaadata. — *Sirp*, 3. detsember
- L o t m a n, Miikael-Aadam 2022. Lõpmatus ja õiglus. — Vaba Akadeemia loeng [Video]. https://www.youtube.com/watch?v=mW0NRZA_dVw (5.1.2025)
- M e o s, Indrek 2000. *Antiikfilosoofia*. Tallinn: Koolibri
- N i e t z s c h e, Friedrich 1996. *Ecce homo*. Tlk Jaan Undusk. (Avatud Eesti raamat.) Tallinn: Vagabund

TEELE PÄRN (1993) lõpetas 2018. a Eesti Muusika- ja Teatriakadeemia lavakunstikooli (28. lend), magistrikraad 2025. a Tallinna Ülikooli humanitaarteaduste instituudist. Alates 2018 töötab Eesti Draamateatris näitlejana.

HORISONDI AMMENDAMATUS

Henrik Sova

1. KEELEVÕIM

Keelel on võim — see on üks lugemisvõti avamaks Madis Kõivu raamatumõõtu esseed “*Was ist des Esten Philosophie: Metafilosoofiline mõtisklus*” (Kõiv 2024, käsikiri 1997; edaspidi viidatud ainult leheküljenumbri).¹ Kõiv määratleb seal võimu nii: võim on “populatsiooniliikmetest moodustuv protsessimasin keelelise struktuuriga” (lk 37). Need protsessimasinad on kõikvõimalikud sotsiaalsed praktikad — nt meditsiin (lk 23–24, 36), laste saamine (lk 34–35), hariduse omandamine (lk 38–39), talgud (lk 43–49).

Meditsiin on üheks Kõivu lemmiknäiteks võimust kui protsessimasinast. “Keegi ei ravi end j u h u s l i k u l viisil” (lk 36). Ka alternatiivmeditsiinis mitte. Ikka ravitakse end standardiseeritud protseduuride kaudu, mingi vormi järgi, milles näitab end võim. Kui keegi tahab saada näiteks arstiks, siis ta õpib selleks vormikohaselt, sooritab vormikohased eksamid ja saab seeläbi vormikohase staatuse. Kui keegi haigestub, käivituvad automaatsed protsessid: kutsutakse vormikohane arst, kelle ravimisoskus on vormi järgi tagatud, nii et haige ei pea midagi enne isiklikult järele proovima (lk 24).

Artikli aluseks on ettekanne Madis Kõivule pühendatud filosoofiapäeval “Kas Kõiv on võimalik?” 13. aprillil 2025 Tartu Ülikooli filosoofia osakonnas.

¹Avaldatud esmakordselt *Akadeemias*, 1999, nr 11–12; 2000, nr 1–4. *Toim.*

Võim võimutseb end näidates ja seepärast on tal vaja vormi (samas). Tänu vormile saab võim valitseda kõikjal, isegi siis, kui ollakse täiesti omaette. Nii saab võim olla tõeline võim. Mis vorm see selline on, mis nii võimutseda võimaldab? See on keel. Aga mitte selles mõttes, et võim kasutab sõnu enda maksmapanekuks: “Ma ütlen, kuidas asjad on — ja kõik!” Hoopis nii, et keelel endal on oma seesmine võim. Nagu igal vormil on oma seesmine võim. Keele seesmine võim toimib ennekõike seeläbi, et ühed mõisted viivad teisteni, ja sinna ei saa üksikisik midagi parata. Nii viisi tagabki protsessimasina keeleline struktuur selle, et protsessimasin toimib automaatselt. Midagi öeldes käivitan ma öelduga seotud protsessid, mis kulgevad ise. Dialoog läheb käima nagu masin: “Tere!” — “Tere!”; “Kuidas läheb?” — “Pole viga”; “Palun” — “Aitäh”; “Mul pea valutab” — “Võta ibuprofeeni” jne. Kui ma näiteks “terele” ei vasta, käivitub üks võimumehhanism, kui vastan, teine. Ühed laused viivad teisteni ja vestlus veereb omasoodu. Näiteks vormikohane arst ongi see, kes teab, kuidas meditsiini-vestlus automaatselt kulgeb:

Arst peab vormikohaselt teadma, kuidas haiget ravida; mida ta teab, on see, millest-räägitakse. On vajalik keel, milles s a a b rääkida sellest, millest vaja. Milles saab teadmist esitada (lk 24).

Arst tuvastab keelelise struktuuriga protsessimasina järgi teatud sümptomid just nende sümptomitena, mis omakorda viib edasiste mõistete rakendamiseni — ja nii saab patsient vormikohase diagnoosi ja ravi.

Võimu kui protsessimasina keeleline struktuur tagab selle, et seda ei saa kunagi täielikult hallata ainult üks isik. Keel käib üksikisikul üle pea. Keelevõim kehtestab ennast, nii nagu kehtestab ennast arstikittel või kuningakroon — selle võim ei sõltu sellest, kui tugev on konkreetne arst või kuningas. Keelevõim kehtestatakse läbi ühiste sotsiaalsete praktikate.

Täielik türann — türann, kes ihkab olla võimsam kui keelevõim ja üksipäini valitseda ka sõnade tähendusi — peab olema ühtlasi täiesti hullumeelne. Kui ta leiab, et ainult tema määrab sõnade tähendusi, siis rääkigu, mida ta tahab, see ei loe enam. Selles mõttes, et ta võib küll kõiki hukata, aga ta ei suuda end enam

õigustada. Ta on asetanud end õigustusmehhanismidest väljapoolle. Ta ei saa end enam näiteks õigustada isegi sellega, et tema tahe ongi seadus. Selle õigustuse toimimiseks peab ta vähemalt mingil määral tunnistama seaduse mõistega seotud sotsiaalset praktikat. Just selle, temast võimsama protsessimasina tõttu peabki ta vajalikuks kuulutada: “Minu tahe on seadus!” Tänu türannist võimsamatele protsessimasinatele saab talle ka vastu astuda. Kui ta pole hulluna täiesti omaette maailma triivinud, siis leidub alati protsessimasin, millest temagi hoolib. Näiteks võib ta hoolida sellest, kas ta ikka on seaduspärane valitseja. Või näiteks sellest, ega ta hing hukas ole. Aga see, kas kellegi hing on hukas või mitte, sõltub jälle sellest, millised protsessimasinad parasjagu sellega seoses käimas on. Nii ei saagi türann iseennast päästa, ta vajab vormikohast abi, näiteks indulgentse vormikohaselt preestrilt. Preester aga võib nüüd keelduda — ja türann on hingevaevas.

Võim ehk populatsiooniliikmetest moodustuv protsessimasin pole juhuslikult keelelise struktuuriga. Ta peabki oma ulatuslikuks kehtestamiseks selline olema. Tänu keelele pääseb võim kõikjale ja see teeb võimust võimu. Sõna otseses mõttes kõikjale, nii mõtlemisse kui ka asjadesse. Mõtlemine allub samuti keeleliselt korraldatud protsessimasinatele. Samamoodi nagu keegi ei ravi ega räägi juhuslikul viisil, keegi ka ei mõtle juhuslikul viisil. Mõtlemine liigub mööda ettenähtud rada ühte kohta ja siis sealt edasi. Mõtlemine on samuti automaatne nagu dialoog:

[M]õtlemine on dialoogi amputeeritud vorm. Inimene mõtleb küll üksipäini, kuid need ei ole tema mõtted. Ta jätkab dialoogi, millest ta on välja lülitatud (lk 106).

Mõtlemine on “kõdunud dialoog”, nagu Kõiv ütleb. Ja nii pääsebki võim ka üksiklase mõtisklustesse.

Asjadega on sama lugu — ka need alluvad keeleliselt korraldatud protsessimasinatele. Kõiv ütleb, et asjad on räägitavad, neil on “keeleline koosseis”, “dialoogis olemise koosseis”, asi on niivõrd *see* asi, kuivõrd ta on *sellisena* räägitav (lk 131). Asi ei saa teatud mõttes asuda väljaspool keelt:

Miski võib “olemas olla” — s.t võime kujutada ette, et on olemas miski, mis ei ole keeleline, kuid tema olemise kohta ei või me

ütelda midagi, me ei suhtu temasse kuidagi; selles suhtumises, mis on dialoogiline. Selles tegevuses, mis on *t e a t a v* tegevus ja sellisena identifitseeritav. Sel ajal, mis oleks, “võiks olla”, pole identsust, ta pole *s e e*. Temaga ei saa teha *s e d a jne*. Me võime kujutleda, et mingi asi tekib ja et *s i i s* näeme, et “juba ammu oli ta olemas”. Meil on võimalik rääkida temast *m i n e v i k u - v o r m i s* (lk 131).

Keelest välja astunud asi *k u i* asi, astub välja astununa tagasi keelde. Ta vahetab keelt, tegelikult ei astu ta kuhugi “välja”. See näib ainult nii, s.t keeles on võimalik temast nii rääkida, nagu astunuks ta (keelest kui keelest) välja (lk 136).

Võib jääda mulje, et rääkides asjade keelelisest koosseisust või sellest, kuidas keelest välja astudes astub asi keelde tagasi, räägib Kõiv keele ja asjade seosest kuidagi kujundlikult, metafoorselt. Aga need pole pelgalt kujundid või metafoorid, kui mõtleme keelest laiemalt kui lihtsalt konkreetsest inimkõnest ja -kirjast. Viimased on lihtsalt üks sattumuslik ja abstraheeritud osa toimivast protsessimasinast, mis tervikuna annab keelemärkidele nende elu. Et keelt tähendusliku keelena üldse ära tunda, pole sõnade ja lausetena tõlgendatavad nähtused lahutatavad tegevustest, kus neid kasutatakse. Näiteks sõna “tass” tähendab midagi ainult tänu sellele, et selle sõnaga asjatatakse kindlal viisil. Ja teiselt poolt, tass saab olla tass ainult tänu sellele, et sellega seoses kasutatakse lauseid, mistõttu läheb asi kaugemale sellest, mis otse silme ees — tass on tass ainult niivõrd, kui see on miski, millest on joodud ja tulevikus saab juua. Kumbagi asjaolu ei saa silmaga otse näha, ainult tänu teatud tegelikult kasutatavatele lausetele on need asjaolud mõistetavad. Kitsas, sattumuslikus mõttes võib küll tõsi olla, et konkreetset kuuldavale toodud sõna “tass” pole sama asi mis tass laual — aga just see on olukorrast üsna kujundlik arusaam. Kui käsitada keelt sellena, mis see tegelikult on — protsessimasina lahutamatu osana —, siis on tassil sõna otseses mõttes “keeleline koosseis”. See saab ilmseks siis, kui küsime, mida sõna “tass” tähendab ja miks tass laual on just tass ja mitte miski muu asi.

Olemasolu ise paistab Kõivul olevat protsessimasinatega hallatud. Ta ütleb: ““On olemas” tähendab meie jaoks esmajoones, “on automaatne (autokraatne)”” (lk 113). Seda võiks mõista järg-

miselt. Protsessimasina teatud osad ja kulgemisviisid on iseene-sestmõistetavad, neid ei seata kahtluse alla. Neid tähistame väljendiga “on olemas”. Kui ma ütlen kaaslasele kindlas kontekstis, et ole hea, ulata mulle see tass, siis käivitan ma keeleliselt korraldatud automaatse võimuprotsessi — kui ta ei tee mind kuulma, käivituvad ühed jõujooned, kui ta ulatab mulle tassi, siis teised. Tassi ulatamise küsimus on ära korraldatud. See ära korraldatus saab osalt võimalikuks tänu sellele, et see, mida peame selles kontekstis silmas väljendiga “see tass”, on pidepunkt, mille ümber saavad tiirelda automaatsed protsessid. Seda pidepunkti ei seata vestluses kahtluse alla. Seda asjaolu sedastame väitega, et tass on olemas.

Kokkuvõttes: niiviisi tõlgendatuna avaneb “*Was ist des Esten Philosophie's*” pragmatistlik keelefilosoofia. Sõnad ja asjad pole omavahel esituslikus seoses, mille järgi peaks sõnade tähendus tulenema sellest, millele nad maailmas osutavad. Sõnade tähendus tuleneb hoopis sellest, et sõnu ja asju kasutatakse eesmärgipäraselt. Selle kasutuse läbi saavad asjad mõistetud kindlate asjadena. Teisisõnu, sõnade ja lausete tähendus tuleneb sellest, et nad kuuluvad protsessimasinate juurde. Ja kuna võim on keelelise struktuuriga protsessimasin, siis tõepoolest, sõnad on võimu tööriistad — aga jällegi, mitte selles mõttes, et võim kasutab sõnu muude asjade seas, vaid tähenduslikud sõnad ja laused moodustavad võimu võimutsemise võimalikkuse tingimuse.

Need keelelised protsessimasinad korraldavad eluolu mingi *horisondi* raames. Ma tõlgendaksin Kõivu horisondi mõistet nii, et see on väli, kus protsessimasinatega korraldatud asjatamine ja mõtlemine aset leiab (vt lk 82–84). Ühine horisont ühendab kogukondi, kes kasutavad oma eesmärkide saavutamiseks kindlaid protsessimasinaid — olgu need eestlased, ühiskondlik klass, töökollektiiv, militaariuskus, partei, kindla maailmateooria pooldajad jne. Horisondis nähakse ja mõeldakse maailma kindlal viisil:

Ma tean “asju” horisontide kaupa, mingil horisondil ma tean ühte, mõnel teisel teist, s.t teistmoodi.

17. sajandi horisondil olles ma tean, et tuli on seotud flogistoniga.

20. sajandi horisondil ma tean, et tuli on seotud molekulaarse liikumisega.

22. sajandi.

Horisondid võivad üksteist osaliselt katta.

Tähtis on see, et 17. sajandi horisondil tuleb teada, et tuli on see, mis ta selle sajandi horisondil on ja mitte mõnel teisel. Seda on tarvis, et end maksma panna [---].

Ma pean horisondil orienteeruma. Ma pean horisondi endale selgeks tegema, ainult siis saan ennast maksma panna, rahuldada oma iha end maksma panna (lk 82).

Tänu horisondi keeleliselt korraldatud protsessimasinatele saab horisondis eesmärgipäraselt tegutseda, “end maksma panna”. Ja see eesmärgipärane tegutsemine, mida horisont võimaldab, ühtlasi ka loob horisonti — ja seega maailma. Tänu sellele maailmas olijal üldse ongi maailm. Horisont ei tulene maailmast, vaid maailm tuleneb horisondist. Horisont on küll näiv piirjoon maa ja taeva vahel, aga tänu sellele näivusele on üldse taevas ja maa olemas.

Protsessimasinad on omavahel vastastikmõjus. Meditsiini-protsessimasin panustab terveks-olemise protsessimasinasse, hariduse saamisega ja andmisega seotud protsessid annavad võimaluse täiendada meditsiinimasinat jne. Ja horisont on omakorda selle raames toimivate protsessimasinatega vastastikmõjus — need masinad võivad horisonti nii laiendada kui kitsendada. Protsessimasinate keerustumisel ja põimumisel kasvab ka vajadus nende üle järele mõelda — püüda tõusta nende kohale ja vaadata, kuidas nad toimivad ja kuidas horisonti mõjutavad. Võib näiteks juhtuda, et segunevad protsessimasinad ajavad ka horisondi häguseks. Nii tekib mure horisondi pärast. Hakkab tunduma, et horisondil toimuvat tuleks kuidagi silmas pidada. See tähendab Kõivul filosoofia sündi: “H o r i s o n d i (autokraatika) ü l e v a a t e e s t m u r e t s e m i n e o n g i f i l o s o o f i a (ainus) s i s u j a m õ t e” (lk 83).

Mure oma horisondi pärast on üks üsna komplitseeritud mure. See mure ise saab tekkida ainult tänu sellele, et protsessimasinate keerustumise ja põimumise kaudu kasvava keelevõimu edenedes tekib võimalus peenemaks mõtlemiseks — tekib järjest rohkem üksteist tingivaid mõisteid, mis on üha mitmekesisemates seostes. Need seosed võimaldavad mõelda pikemaid ja huvitavamaid

mõtteid, ja mis kõige tähtsam: nii tekib lõpuks võimalus mõelda mõtlemise enda üle. See on aga Sokratesest saadik olnudki filosoofia tuum. Kõivu määratlus, et filosoofia on muretsimine horisondi ülevaate pärast, on selle üks sõnastusi — muretseda horisondi ülevaate pärast tähendab mõelda horisondi keeleliselt korraldatud protsessimasinate üle, ehk teisisõnu selle üle, kuidas horisondil asjadest mõeldakse.

Niisiis, mure ülevaate pärast ei saa sääraseks mureks enne, kui on olemas ka piisavalt keerukad vahendid sellise metatasandi murega tegelemiseks. Filosoofiavajadus tekib koos filosoofiavõimalusega. Tegemist on n-ö Hölderlini dialektikaga “Kus aga oht on, seal kasvab ka rohi ta vastu”. Selle juurde tulen ma viimases osas ringiga tagasi.

2. HORISONDI AMMENDAMATUS

Soome filosoof Jaakko Hintikka selgitab artiklis “Kas tõde on väljendamatu?” (2025), kuidas 20. sajandi filosoofias valitsevad kaks vastanduvat lähenemist keelele: keel kui suhtluse universaalne meedium ja keel kui arvutus. Esimese vaate järgi on meie keel universaalne selles mõttes, et sellest ei pääse välja. Keele laused on tähenduslikud ainult seeläbi, et ühed laused viivad teisteni. Mida iganes me ütleme keele ja maailma suhte kohta, see juba eeldab tähenduslikku keelt. Nii saame keele ja maailma suhtest rääkida ainult olemasoleva keele kaudu. Nagu ei saa peatada maailma, et sellelt maha astuda, nii ei saa peatada keelt, et sellest välja astuda. Vastanduv vaade — keel kui arvutus — on representatsioonistlik. Selle järgi on sõnade ja lausete tähendus antud seeläbi, et nad esitavad keelest sõltumatut maailma. Keelekasutajad saavad neid esitusseoseid kõrvalt analüüsida. See tähendab, et pääseme keelest välja.

Keelefilosoofia, mis avaneb Kõivu “*Was ist des Esten Philosophie's*”, kuulub esimese käsituse alla. Nagu eelmises osas tõlgendasin, temagi arvab, et me ei pääse keelest välja — mitte ainult mõtlemisel, vaid ka asjadel on keeleline koosseis. Selles osas langeb Kõivu keelefilosoofia ühte Wittgensteini keelefilosoofiaga, kes on Hintikka järgi üks peamisi esimese vaate esin-

dajaid. Hintikka järgi on see vaade keskne nii varasel kui hilisel Wittgensteinil. Varase Wittgensteini “Minu keele piirid on minu maailma piirid” ja hilise Wittgensteini rõhuasetus, et lause tähendus tuleneb selle kasutusest keelemängus, viitavad mõlemad sellele, et me ei saa keelest või keelemängust lihtsalt välja astuda, et seda kõrvalt vaadata. Põhimõtteliselt sama arvab minu meelest Kõiv: keelelise struktuuriga protsessimasinad annavad mulle tähendusliku maailma ja sellest ei saa välja astuda, kuna maailmata ei saa olla. Ja kuivõrd oleme suletud oma protsessimasinatesse, oleme suletud ka oma horisonti.

Kõivu “keelelise struktuuriga protsessimasinad” ja Wittgensteini “keelemängud” väljendavad üsna sarnaseid arusaamu keele, maailma ja keelekasutaja suhete kohta. Ma ise olen püüdnud sama hoiakut edastada “semantiliste lõksude” mõiste kaudu (Sova 2023). Minu silmis väljendavad kõik kolm erineva rõhuasetusega sama keelefilosoofiat: “keelemäng” rõhutab seda, et tähendus sünnib vastastikuste käikude süsteemist, mis mõeldud mingi eesmärgi täitmiseks; “protsessimasin” väljendab seda, et keelemängus väljakujunev võimumehhanism haldab nii mõtlemist kui asju; ja “lõks” väljendab seda, et see on maailma korrastav praktika, millest välja ei pääse, kuna tänu sellele maailm üldse ongi.

Hintikka arutleb, kuidas võib näida, et selline keelefilosoofia seisab silmitsi täbara olukorraga: kui oma keelest ei saa välja astuda, siis kuidas saame üldse rääkida sellest, mida meie laused tähendavad? Kas selliseks kõrvaltpilguks ei peaks saama kas või korraks välja astuda? Ent Hintikka rõhutab, et keelde suletuse vaatest ei järeldu see, et tähendused oleksid väljendamatud (Hintikka 2025: 796). Keele sees saab ikkagi ühe väljendi tähendust määratleda mõne muu sama keele väljendi kaudu. Küll aga järeldub see, et ei saa korraga määratleda keele *kõigi* väljendite tähendusi juba eeldamata *mõnede* selle keele väljendite tähendusi. Hintikka ütleb selle kohta nii, et semantika pole mitte väljendamatut, vaid ammendamatu (samas). Selles mõttes ammendamatu, et ühtesid tähendusi selgitades jääb alati veel mingeid tähendusi selgitada — need viimased, mille abil eelmisi selgitati.

Samamoodi pole Kõivu horisondid, kuhu oleme suletud, mitte väljendamatud, vaid ammendamatud. See tähendab, et saame

jupikaupa väljendada, mis seal toimub, aga me ei saa tervet horisonti justkui peo peale tõsta, et seda tervikuna vaadata. Horisondi jupikaupa väljendamine tähendab põhimõtteliselt seda, et käsitleme horisondi raames ühte protsessimasinat teise kaudu. Horisont pole mitte varjatud, vaid lõputult avanev — protsessimasinad saab üksteise suhtes lõputult käsitleda.

Niisiis, horisont on ammendamatu — see ei paista otsa saavat, aga mitte selles mõttes, et näeme selle lõpmatust, vaid sellepärast, et me ei näe selle piire. Seega kerkib küsimus: kuidas on üldse võimalik sellest ülevaadet saada? Vastus: horisont võib laieneda ja selle käigus võib juhtuda, et meil on võimalik käsitleda vana, väiksemat horisonti mingi laiema horisondi raames. See pärast tähendabki Kõivu “horisondi ülevaate pärast muretsemine” tegelikult horisondi laiendamist. Nii et filosoofia kui muretsemine horisondi ülevaate pärast ei tähenda mitte horisondi kohale tõusmist, vaid horisondi laiendamist nii, et vanem, kitsam horisont muutuks uuema üheks osaks.

Horisont, mida Kõiv “*Was ist des Esten Philosophie’s*” enekõike silmas peab, on isamaa — *Vaterland*. Aga muret selle horisondi ülevaate pärast ei tuleks Kõivul mõista rahvusromantilise südamevaluna. Kõiv polnud patriootlik poliitilises mõttes, pigem hoolis ta Eesti kultuurist ja keelest kui eripärasest horisondist, kus kõnelemine ja mõtlemine võib teatud iseomasel viisil aset leida. Ja kuna see iseomane kõnelemine ja mõtlemine horisondina on eeltoodud mõttes ammendamatu, siis selle ülevaate pärast muretsemine peabki tähendama selle horisondi laiendamist. Just sellele Kõiv üles kutsuski, kui ta rääkis 1990. aastate algul, et tuleb sisse vedada filosoofilist kirjandust, tuleb tunda Euroopa filosoofiat, seda tõlkida. Seepärast rajas ta ka 1991. a Analüütilise Filosoofia Seminari.

Horisondi laiendamise rahvuslikku teekonda võiksime Märt Väljataga (2023: 49–50) abil kaardistada nii:

- A. Pärismase mõtteviisi “etnofilosoofiline” kogumine ja süstematiseerimine määratlemaks kindlat kohalikku maailmavaadet.

- B. Vastandatakse punktis A kättevõideldud maailmavaadet koloniseerijate omaga; leitakse, et kohalik maailmavaade on kuidagi parem.
- C. Leitakse, et punkt B hoopis kinnistab alavääristavaid stereotüüpe.
- D. Kutsutakse üles tegelema üldinimlike asjadega, millega tegeletakse läänes; kohaliku maailmavaate kallal nokitsemine hakkab näima tagurlikuna.
- E. Leitakse, et lääne filosoofia on samuti eelarvamuslik, mida “pärisomaste ressursside hoolika uurimise abil korrigeerida”.

Minu meelest on “*Was ist des Esten Philosophie*” — mille käsikiri valmis 1997 — üks keskseid taustamotiive üleskutse jätta oma *Vaterland*’is teadlikumalt punkt B seljataha ja võtta suund D poole. B teadvustamisel hakataksegi sellest automaatselt eemale libisema. B teadvustamisel mõistetakse, et selle vastanduse toimimiseks peab pilku saama kaks horisonti korraga. See aga on horisontide ammendamatus tõttu võimalik ainult nii, et liigutakse hõlmavamasse horisonti. Nii tekib ühine taust, mis läbi vastandus saab teiseneda dialoogiks. Kõiv sõnastab selle dialektika nii:

Dialoogi astumine on võimalik ainult m i l l e s k i; midagi peab e e l n e v a l t valmis olema, et dialoog saaks tekkida, mingis mõttes peab dialoogiosalistel olema ühine eellugu. [---] [Ü]hine eellugu võimaldab a r u s a a m i s e (lk 111).

Horisondi laienemisel tekkiva dialoogi kaudu saab hakata rääkima isamaast kui “*Vaterland*’ist”; hakata nägema, kuidas isamaa-idee pärineb kusagilt ja kuidas sel on ühisosa Euroopa teiste *Vaterland*’idega; ning lõpuks hakata ka teravmeelitsema, küsides saksa keeles: “*Was ist des Esten Philosophie?*”

Edasine küsimus on see, kas me nüüd üle veerandsaja aasta hiljem oleme oma *Vaterland*’iga otsapidi punktis E või mitte. See on mõistagi arutelukoht. Ma arvan, et eesti keele ja kultuuriga seotud filosoofid mingil määral räägivad kaasa rahvusvahelises filosoofias, rahvusvälistel filosoofiateemadel. Kas see kaasrääkimine on midagi sellist, mida osalt tehakse ka “pärisomaste ressursside hoolika uurimise abil”? Sellele vastamine eeldab arusaamist sellest, mida kord juba laiendatud horisondi puhul see “pä-

risomane ressurrss” enam tähendab. Koos horisondi laienemisega muutub see, mida “pärisomase” ja “ressurrsside” all silmas peetakse — ja nii ei tee need sõnad päris sedasama tööd mis enne.

3. FILOSOOFIA

Lisaks keelefilosoofilistele sarnasustele ühendab Kõivu ja Wittgensteini ka nende suhtumine filosoofiasse. Mõlemad näevad filosoofia tekkimist seal, kus keelelise struktuuriga protsessimasinad ehk keelemängud põimuvad ja tekitavad horisondis segadust. See võib mõtlemise kergesti eksiteele viia. “Ma võin alati petetud saada,” kurdab Kõiv (lk 83). Seepärast tuleb alati valvel olla ja hea ülevaate pärast muretseda ehk filosofeerida. Samasugust hoiatust väljendab ka Wittgenstein, öeldes, et filosoofia on “võitlus lum-musega”, mis sünnib segadustest keelemängudega (Wittgenstein 2025: 53).

Wittgensteini peamine näide sellisest segadusest on see, et teatud keelemängude eeskujul on meid meelitatud mõtlema, et nimisõnadele peavad alati maailmas vasted leiduma — ja siis hakkame neid vasteid otsima igas keelemängus (vt samas: 21). Nii kerkivad näiteks küsimused: millele maailmas osutavad sõnad “täendus”, “tõde” või “vaim”? Kõivulikum näide oleks ehk see, kui ühe ja sama kogukonna horisondis kerkivad esile kaks erinevat protsessimasinat kultuurilis-poliitilise staatuse määramiseks. Näiteks: kas ma olen pärisori või eestlane? See tekitab horisondis segaduse, kuna need kaks masinat ei pruugi omavahel ühilduda.

Põhiline hoiakuerinevus Wittgensteini ja Kõivu vahel on vahest see, et Wittgenstein näeb filosoofiat kui segaduste klaarimist eeskätt teraapiana, Kõivu jaoks on see pigem hool horisondi suhtes. Aga kummalgi juhul ei tähenda see teooria loomist, vaid selguse hoidmist. Kui selgust ei hoita, võib horisont häguseks minna. Kui horisont muutub häguseks, siis kaovad ka orientiirid. Tekib semantiline pööritus. See ongi filosoofia algus: “Filosoofilise probleemi vorm on: “Ma ei orienteeru”,” ütleb Wittgenstein (2005: § 123). Ja kuna horisondil tuleb orienteeruda, et end “maksma panna”, nagu Kõiv ütleb, siis kerkibki filosoofilise probleemi lahendamise vajadus.

Ühelt poolt tekitavad protsessimasinate keerustumised ja põimumised orienteerumisvajaduse, teisisõnu, filosoofiavajaduse. Teiselt poolt aga filosoofia saabki võimalikuks alles selle keerukuse pinnalt. Nagu esimeses osas mainisin, see on hõlderlinlik dialektika: semantiline keerustumine tekitab küll segadust, aga samas just seeläbi loob ka semantilisi võimalusi selle üle järele mõelda. Järelemõtlemisvõimalus annab võimaluse teadlikult orientiire seada. Kui järele ei mõelda, siis orientiirid võivad olla, aga neid ei seata teadlikult.

Nii et filosoofia klaarib teatud segadusi horisondis ja selleks peab ta mingil määral horisondi kohale tõusma. Aga nagu eelmises osas selgitasin, horisont on ammandamatu. See tähendab, et selle kohale saab tõusta ainult laiema horisondi raames. Järelikult, filosoofia tähendab horisondi avardamist. Kui filosoofia tähendab horisondi avardamist, siis ei ole ta mitte orientiiride seadmine ise, vaid nende seadmise tingimuste loomine ja alalhoidmine. Tänu nendele tingimustele saavad horisondis esile kerkida uued protsessimasinad. Kui filosoofia hakkaks ise otse horisondile protsessimasinaid ehitama, minetaks ta oma eripära ja muutuks eriteaduseks. Sellele ideele jäi Wittgenstein elu lõpuni kindlaks, rõhutades algusest peale, et filosoofia ei ole doktriin ega teooria. Sama arvab minu meelest ka Kõiv, vähemalt “*Was ist des Esten Philosophie’s*”.

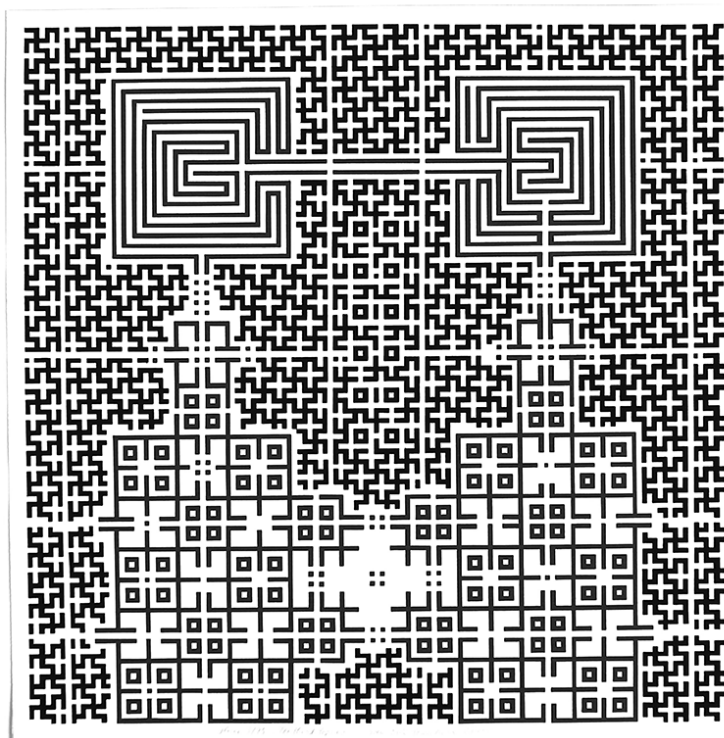
Niisiis, filosoofia küll muretseb keelemängude ja protsessimasinate pärast, kuid ei pane paika, milliseid mängu mängida või masinaid ehitada. Filosoofia asi pole öelda, mida peaks tegema, filosoofia asi on klaarida horisonti, et üldse saaks eesmäärke seada. Eesmärgid tuleb horisondi liikmetel isekeskis kokku leppida.

Kirjandus

- H i n t i k a, Jaakko 2025 [1989]. Kas tõde on väljendamatü? Tlk Henrik Sova. — *Akadeemia*, nr 5, lk 776–808
- K õ i v, Madis 2024 [1999–2000]. *Was ist des Esten Philosophie: Metafilosoofiline mõtisklus*. — M. Kõiv. *Metafüüsiline luul*. Koost.

- J. Kangilaski, L. Luks. (Vabamõtled; nr 10.) Tartu: Vabamõtled, lk 7–177
- S o v a, Henrik 2023. *Semantiline lõks*. Tartu: Kirjastus Henrik
- V ä l j a t a g a, Märt 2023. Saada ka aafriklasteks!: Mõtteid etnofilosoofia võimalustest. — *Keel, vaim, tunnetus: Analüütilise filosoofia seminar 30+*. Koost. B. Mölder, J. Kangilaski. Tartu: TÜ Kirjastus, lk 33–58
- W i t t g e n s t e i n, Ludwig 2005 [1953]. *Filosoofilised uurimused*. Tlk Andres Luure. (Avatud Eesti raamat.) Tartu: Ilmamaa
- W i t t g e n s t e i n, Ludwig 2025 [1958]. *Sinine ja pruun raamat*. Tlk Henrik Sova. (Avatud Eesti raamat.) Tartu: TÜ Kirjastus

HENRIK SOVA (1983) on lõpetanud 2007 Tartu Ülikooli filosoofia erialal, magistri- (2009) ja doktorikraad (2021) sealsamas. Alates 2023 TÜ filosoofia osakonna külalisteadur, alates 2024 ühtlasi Kõrgema Kunstikooli Pallas külalislektor; 2023–2024 oli Cambridge'i Ülikooli külalisteadur. *Akadeemias* on ta varem arvustanud Carl Hempeli (2015, nr 11, lk 2065–2074); W. V. Quine'i (2016, nr 12, lk 2245–2254) ja Georg Henrik von Wrighti (2025, nr 4, lk 747–753) raamatuid ning väidelnud Taavi Laanperega pealkirja all “Pragmatismi utoopiline potentsiaal” (2023, nr 12, lk 2268–2271); samuti tõlkinud Simon Blackburni, Hilary Putnami, Robert C. Stalnakeri, Peter Geachi, François Recanati, Ludwig Wittgensteini, Michael Potteri, Juhani Yli-Vakkuri, David J. Chalmersi, Ruth Barcan Marcuse ja Jaakko Hintikka tekste.

SVEN-ERIK STAMBERG. Kolmas pealtvaade II. (2005)

TEADUSPOEETILINE VALANG KAKSIKAHELDATUD PARADIGMA PIHTA

Raivo Alla

*Esiteks pole DNA isepaljunev,
teiseks ei tee ta mitte midagi
ja kolmandaks ei määra ta
organismide kujunemist.*

Richard Lewontin

2016. aastal vahendas USA uudisteportaal *Huffington Post* biosemiootik Kalevi Kulli sõnu:

Kas bioloogias on praegu toimumas radikaalsed muutused? Kui vaatame, kuidas kirjeldatakse evolutsioonilist uudsust, siis on kontrast üsna ilmne. Uudsus saab alguse kas uuest mutatsioonist, millele järgneb uudsel toimiv fenotüüp, mida looduslik valik hakkab võimendama (seda väidab neodarvinistlik mudel); või saab see alguse muutusest funktsioonis (koos elukohavalikuga, ressursivalikuga jne), mis esmalt stabiliseerub epigeneetilise või keskkondliku pärilikkuse kaudu, millele järgneb fikseerumine geenimutatsioonide müras (seda väidab uus mudel; nimetagem seda postdarwinistlikuks) (Mazur 2016).

Toona oli kontekstiks teadustensorite püüd vältida muljet, nagu oleks (evolutsiooni)bioloogias käimas mingisugune paradigmanihe, mis lööks lahku senisest nokitsemisi arendatavast neodarvinistlikust “uurimisprogrammist”. Nõustudes Kalevi Kulliga, võime sedastada: neodarvinistlik paradigma on ühel või teisel moel geenikontseptsiooni lõksus, s.t olenemata sellest, kas ollakse geneetilised deterministid või mitte, eeldatakse, et loodusliku valiku aluseks on geeni juhuslik mutatsioon, mis siis pi-

meda loodusliku valiku rüpes kas osutub elujõuliseks või mitte. Talupojalooagikagagi lajatades tunduks evolutsiooni põhilise alusjõu kujutamine pimesas kobamisena ääretult ebatõhusa viisina elu keerukuse esilekutsumiseks. Ent molekulaarbioloogia on aastakümnete vältel pakkunud hulga näiteid, mis pimesa juhuse ja kaksikheeliksi ühekülgset kummardamist jõuliselt nihestavad. Ja tuntavale osale tänapäeva arengubioloogidele ja evolutsiooniteoreetikutele on neodarvinistlik paradigma ammugi nõnda kitsaks jäänud, et selle hädadest polevat olnud produktiivne enam rääkida juba aastat kümme tagasi.¹

Räägime siiski nondest hädadest, aga esmalt voorustest. Kalevi Kulli nüüdseks lahkunud kolleeg Jesper Hoffmeyer on raamatus *Biosemiootika* kirjutanud:

Huvitav on see, et just nimelt neodarvinist Richard Dawkins ja tema mõttekaaslased aitasid sillutada teed eluprotsesside biosemiootilisemale mõistmisele. Katses nõutada geenivaliku teooriale vajalikku eluruumi käisid nad välja mitmeid jõulisi argumente tõestamaks, et organismi pidamine bioloogia baasühikuks on lootusetult antropomorfistlik konstruktsioon (Hoffmeyer 2014: 154).²

Seni oli teadlaskonnas kohastumuste käsitlemisel küllaltki levinud organismi pidamine evolutsiooniliseks baasühikuks (nendega väitlesid rühmakohastumuste apologeedid). Alles Dawkins populariseeris idee (aga ühtlasi radikaliseeris selle, tehes organismist pelga sõiduki geenide tarbeks), et evolutsiooniprotsessis on esmase tähtsusega geneetiline valikutasand. Samuti lõdvendas Dawkins genotüübi-fenotüübi jäika polaarsust oma laiendatud fenotüübi käsitusega, mis on seletusjõuline hoolimata sellest,

¹“Neodarvinismijärgne maailm on nõnda loominguline ja ilus, et meil ei tarvitse enam neodarvinistide veenmisega vaeva näha” (Mazur 2015).

²Vt ka *Akadeemias* ilmunud Hoffmeyeri ja Claus Emmeche artiklit (Valdur Mikita tõlkes) “Topeltkodeeritus ja eluslooduse semiootika” (1997, nr 10, lk 2114–2148). *Toim.*

et on seatud geenide kui agentsete replikaatorite³ teooria teenistusse. Samir Okasha kriitika kohaselt ajab Dawkins raamatus *Ise-
kas geen* (2014) pärilikkusühiku segi loodusliku valiku ühikuga, s.t ülendades geenid loodusliku valiku põhiüksusteks, räägib ta tegelikult geenidest kui pärilikkuse kandjatest. Sellisest sasipunt-
rast sündis segadust tekitav dihhotoomia: replikaatorid vs. sõidu-
kid/interaktorid⁴ (Okasha 2008: 144).⁵

On ahvatlev pidada mingit valikutasandit ainuvõimsaks. Rüh-
ma-, organismi- ja geenitasandile võib lisada rakuliinide tasandi, mille primaarsuse üle on teoretiseerinud Yale'i ülikooli bioloog Leo Buss. Buss kirjeldab, kuidas olelusvõitlus toimub rakuliinide vahel, kus mingid koerakud vahavad teiste arvel ning on sunnitud kompromissidele. Nn võitlus toimuks justkui ka rakutasandil. Näitena võib tuua närvirakkude arengu embrüogeneesis, kus organismi elundid “meelitavad” endale ligi aju närviühendusi, mille moodustamiseks hunnik neuroneid tormleb aksoneid välja si-
rutades “sünaptilises konkurentsis” ühendusi looma: selles konkurentsis alla jäänud neuronid hävitatakse kui organismile tarbe-
tud (Hoffmeyer 2014: 401).⁶

Samir Okasha kirjutab eespool viidatud artiklis, et eri vali-
kutasandite idee on tegelikult üsna vana ja peale Darwini, kes oletas, et valik võib toimuda organismist kõrgematel tasanditel, mängis teisel moel selle mõttega ka neodarvinismi rajaja August Weismann, kes postuleeris pärilikkusosakeste, nn determinantide olemasolu.

³Replikaator on see, mis replitseerib, s.t teeb ühest (DNA ahelast) kaks. *Toim.*

⁴Interaktor on tegur, mis on kokkupuutes keskkonnaga ja võtab see-
ga otseselt vastu loodusliku valiku surve. *Toim.*

⁵Hoffmeyeri kriitika järgi ei toetunud Dawkins mitte biokeemilisele, vaid evolutsioonilisele geenikontseptsioonile, mille hädasid ta ise on teravmeelselt kritiseerinud (Hoffmeyer 2014: 125–126).

⁶Fakt, et inimese suurajukoores on nii palju närviollust, on tõepoo-
lest omamoodi ime. See tuleneb paari geeni mutatsioonist, mis võimal-
davad teatud arengufaasis ajurakkudel intensiivsemalt moodustuda nii-
viisi, et neid tarbetuna kohe maha ei tapetaks; nõnda jõuavad nad oma
olemasolu õigustada, luues funktsionaalseid ühendusi teiste ajuosadega.

Häda seisnes evolutsiooni valikutasandi absolutiseerimises. Kuid replikaator-geeni kujundi häda ja viletsus ilmneb selgemalt, kui uurida, kuidas rakk geneetilist infot kasutab. Vastutuskoozem, mille Dawkins geenidele asetab — olla evolutsioonilise arengu põhiline agent —, on ränk. Esiteks pole tänapäeval geeni olemus üldse selgelt defineeritav.⁷ Geeni mõiste ajaloolise teisenemise käigus on ta ennast algsest ja abstraktsest, fenotüübilisi tunnuseid määravast mittefüüsilisest olemusest lahti murdnud ning omandanud asjastatud kuju füüsilises maailmas. Geenist võib mõelda kui DNA lõigukesest, mis kodeerib valku või mitut sorti RNAsid või millel on regulatoorne roll. Molekulaarbioloogilised uuringud on muu hulgas näidanud, et:

- üks geen kujundab tavaliselt mitut fenotüübilist tunnust;
- üht fenotüübilist tunnust kujundavaid genee võib olla tuhandeid;
- toimub geeniosade “loominguline” splaissimine (osa nukleotiidjärjestusi eemaldatakse);⁸
- geenide sisse- ja väljalülitamine sõltub keskkonnast ja ontogeneesi (isendi individuaalse arengu) vajadustest ning selleks kasutatakse histoonide modifitseerimist;⁹ osa sellistest epigeneetilistest tunnustest on ka päritavad;
- valke kodeerivate geenide osakaal inimese genoomis on häbiväärselt väike (2–5%); ülejäänud on kas bioloogiliselt aktiivsed regulaatorjärjestused või seni tuvastamata ülesandega DNA lõigud;

⁷Geeni mõiste ajaloolisest kujunemisest saab ülevaate Stanfordi filosoofiaentsüklopeediast (Rheinberger jt 2022). Samal teemal on kirjutatud ka Hoffmeyer (Hoffmeyer 2014: 124–125).

⁸Splaisimise (ingl *splicing*) käigus lõigatakse välja need geeni osad (nukleotiidjärjestused), mis ei kodeeri ühtki valku. Splaisimise tulemusena valmib informatsiooni-RNA (mRNA), mille järgi toimub valgusüntees. *Toim.*

⁹Histoonid on väikesed valgud, millel on tähtis osa geenide avaldumise (s.t DNAs mRNA valmistamise ja seega valgusünteesi) regulatsioonis ning DNA ahela kokkupakkimises, et see rakutuuma ära mahuks. *Toim.*

- valkudeks transleerimisel lisatakse sageli keskkonna vajadustest olenevalt glükoosijääke või fosfaatrühmi (glükolüüs, fosforüülimine), millega “geeniplaanist” sõltumatult muudetakse märkimisväärselt valkude biokeemilisi omadusi.

Võiks arvata, et iseka, olemisõigust nõudva replikaatori rolli täitmiseks peaks geen kõigepealt iseseisvat identiteeti hoidva üksusena eksisteerima. Tegelikult on aga DNA biokeemiliselt passiivne: ta on mõeldud vaid lugemiseks kontrollitud tingimustes, ja ehkki nn Weismanni barjäär — mis ütleb, et elu jooksul omandatud informatsiooni ei saa DNAsse kirjutada — on tänapäevaste epigeneetiliste tähelepanekute valguses mõneti mõranenud,¹⁰ on DNA kaksikheeliksi-kujulisus siiski turvaliseks tõkkeks, mis peaks juhuslikud reaktsioonid ära hoidma.

Seega, geen ise ei replitseeri; pigem on ta raku, elundi või organismi teenistuses seisev mälusisu, millelt loetakse “nukleoitiidset pärimust” oodatava keskkonna kohta, mis võib järglasel vahel eellase omast hoopis erinev olla. Oleks vääri kujutleda geenoomi mingi etteantud programmina, mis *If-then-else*¹¹-laadsete loogiliste operatsioonide mehaanilisel lahtirullimisel ehitab eest leitud keskkonnaga otsekui kasutajaliidesega suhtluses olles üles organismi.

See toob meid iseka replikaatori juurest sellega haakuva kujutelma juurde, nagu kodeeriks geen mingit informatsiooni, mida arvutiprogrammina käivitada. Tööhüpoteesina võib see teatud “uurimisprogrammide” tarbeks kõlvata, kuid metafoori kujundlikkust ei tohiks unustada, liiatigi kui arvestada pseudogeenide

¹⁰Tees “omandatud tunnused pole pärilikud” toetub dogmale, et soomaatilistes ehk keharakkudes elu jooksul tekkivad muutused ei ole kirjutatavad sugurakkudesse. Ent raamatu *Biosemiootika* peatükis “Lamarismi vari” visandab Hoffmeyer kenasti uuslamarkistliku käsituse võimalused, mida tavatsetakse naeruvääristada (“tänapäevaste darvinistide jaoks on juhuslike mutatsioonide vool koos samast liigist organismide vahelise konkurentsiga kõik, mida me vajame”) (Hoffmeyer 2014: 305–310).

¹¹Ingl “Kui-siis-muidu” — programmeerimisel kasutatav tingimuse-lause, mis ütleb, et kui tingimus on täidetud, siis tehakse midagi, ja kui ei ole, siis tehakse midagi muud. *Toim.*

ehk mittekodeerivate DNA-lõikude (vananenud kõnepruugi järgi rämps-DNA) märkimisväärset hulka.¹²

Geenide auvärsust ei suurenda ka tõik, et valke kodeerivad geene on nii kärnkonnal kui ka riisiteral inimesest rohkem. Üks Gaia teooria¹³ eestkõnelejaid Elisabet Sahtouris on kirjutanud:

alates hulkraksetest olenditest näib DNA areng seisnevat muutustes regulaatorgeenides, mis organiseerivad lihtsaid geene keerukamateks geneetilisteks muustriteks (Sahtouris 2009: 123).

Samasuguse tähelepaneku on teinud teiste seas teaduskirjanik Philip Ball, kes esitab suurepärase kokkuvõtte eluteaduste seisust raamatus *Kuidas elu toimib?*¹⁴ Just regulaatorgeenide osakaalu suurenemise tõttu osutab Ball kunagise nobelisti, biokeemik Jacques Monod' kuulsa lause "Mis on tõene soolekepikese puhul, on tõene ka elevandi juhul" tublisti kahanenud tõeväärtusele: kui bakteritel on proteiine kodeerivate geenide suhtarv genoomis u 90%, siis inimesel 2% (Ball 2023).¹⁵ Geene oleks seega mõttekas näha relatsiooniliste struktuuridena, mille avaldumine sõltub alati kontekstist (nt ühe ja sama geeni toodetav valk võib tugevasti sõltuda sellest, millise koe rakuga on tegemist).

Jesper Hoffmeyer on embrüogeneesi kohta kirjutanud:

¹²Lenny Moss on siin pakkunud pääseteed, soovitades vahet teha P-geeni ja D-geeni kontseptsioonil. Kui P-geen (P nagu *phenotype*) oleks fenotüübilisi tunnuseid kujundav tegur (geen klassikalises tähenduses), siis D-geen (D nagu *development* — areng) viitaks laiemale transkriptsiooniüksusele, mis kaasab kõik geeniproduktide (RNA, valgud) moodustamiseks tarvilikud molekulaarsed ressursid, sh seni epi-geneetiliseks nimetatud tegurid.

¹³1960. aastatel Inglise keemiku James Lovelocki esitatud Gaia hüpotees ütleb, et planeet Maa tervikuna toimib otsekui elav organism. *Toim.*

¹⁴Mõnevõrra üllatuslikult ei arva ta muide, et bioloogias oleks praegu toimumas mingi paradigmaatiline nihe.

¹⁵Ball räägib sellest oma viidatud raamatu alapeatükis "Mapping the Transcriptome" (Transkriptoomi kaardistamine), kus ta käsitleb inimgeenoomi uurimisele pühendatud projekti ENCODE tulemusi.

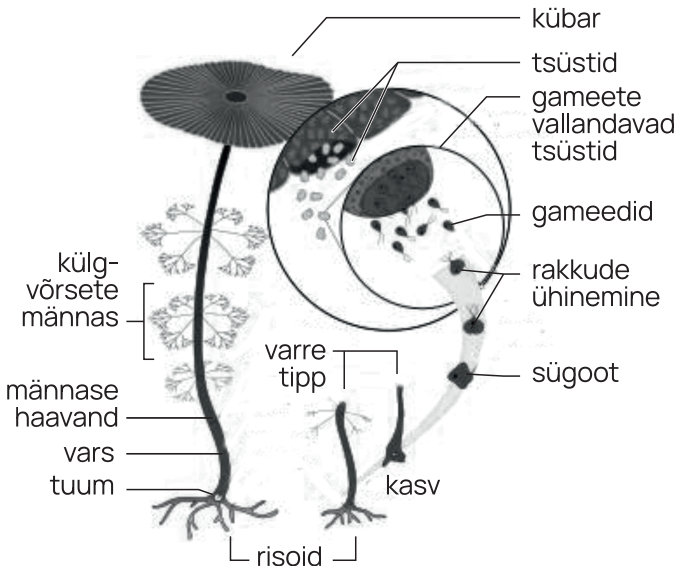
Teiste sõnadega pole arenguprotsess mitte käskluste täitmise protsess, vaid enese kalibreerimise protsess. Sellisena toetavad seda alati loomulikult käepärast olevad valgulised ressursid, mida rakk võib igal hetkel tootma hakata, aktiveerides selleks vastava lõigu oma geneetilisest raamatukogust (Hoffmeyer 2014: 163).

Niisiis oleks vale öelda, et geenisilpidest raamatut kirjutav organism oleks kuidagi isekate geenide sattumuslik sõiduk: tähestik ise ei kirjuta raamatut ja sageli valib autor (organism, rakud) loomeprotsessis välja nii tarvis minevad sõnad kui ka lausestuse ja stiili. Seega ei programmeeri geenitähestik meid valmis, kuid võib kitsendada raamatu sisu, kui meil pole näiteks võimalik seal kasutada i-tähte.

On ka arvatud, et elu bioloogilisel mõtestamisel võiks genoomi asemel lähtuda rakumembraanist, mis keskkonnast tulevaid signaale vahendades kõlbab rakutuumast etemini selleks “ajuks”, millest lähtudes midagi tähenduslikku sünnib. Hoffmeyer on agentsuse nihutanud tasandi võrra kõrgemale: “elusad rakud kasutavad membraanide abil DNA-d, et ehitada üles organism, mitte vastupidi” (Hoffmeyer 2014: 63).

DNA käib käsikäes raku(membraani)ga ja sestap viiruski ei suuda paljuneda peremehe abita. Nõnda kui inimese nahk organismi tasandil, on ka rakumembraan selleks isedust ja homoöstaatilist tasakaalu hoidvaks pinnaks, milles paiknevad retseptorvalgud vahendavad keskkonnaolusid ja organismi või kudede vajadusi. Nende vajaduste edastamisel (sageli ensümaatiliselt kiirendatuna — jällegi valgud!) hakkab rakus tööle vajalike valkude kokkuklopsimise protsess. Ometigi — kui tsütoplasmas¹⁶ on vajalik materjal juba olemas, pole rakutuumas juurde asjagi. Kui seevastu peaks tekkima vajadus meelde tuletada retsep-

¹⁶Tsütoplasma omakorda pole mingi vormitu hõljum: seal hargneb rakuskeletiks nimetatud dünaamiline struktuur, mis koosneb nii mikrofilamentidest kui ka -torukestest (samuti valgulised moodustised) ja täidab väga eripalgelisi ülesandeid, olles kärmelt ümberpaigutatavaks ehitustellinguks, täites rakulogistikas lasti liigutavate liftide-lihaste rolli jne.

Joonis 1. Rohevetikate hulka kuuluva *Acetabularia acetabulum*'i struktuur ja elutsükel. Allikas: Wikipedia.

ti, kuidas seda konkreetset valku valmis ehitada, pannakse tööle transkriptsiooni- ja translatsiooniahelad.¹⁷

Huvitav on siinkohal ainurakse vetika *Acetabularia acetabulum* näide (vt joonis 1). Selle seenekübaralise olendi võib nõnda kolmeks lõigata, et ta tükneb kübaraks, varreks ja risoidseks jaluks, milles on rakutuum. Üllataval kombel suudab keskmine tükk ehk pelk vars kasvatada endale seejärel uue kübara, ilma et tal oleks toeks geneetilist infot. Kui vars on aga valkude varu morfogeneesisprotsessis ära kulutanud, hääbub ta ja kübaratriki korrata ei suuda (Hoffmeyer 2014: 175–177). Selle katseliselt kinnitust leidnud tõsiasi põhjal võib järeldada, et ontogeneetiline ehitusplaan pole genoomi ainupädevuses. Geenid mängivad

¹⁷Meeldetuletuseks: transkriptsioon on mRNA sünteesimine DNA järgi ja translatsioon valgu sünteesimine mRNA järgi. *Toim.*

siin uute valkude sünteesimiseks vajaliku kaotsiläinud retseptiraamatu rolli. Rakk teab, millist vormi võtta, kuid ehituskivide valmistamise tehnoloogia on peidus rakutuumas.

Nüüd ühest teisest hädast, milleni sai eespool juba teed rajatud. Natuke ehk ülekohtuselt liialdades võib öelda: Dawkinsi argument, et vaid geenid elavad enam-vähem vigadeta üle DNA replikatsiooni ja kulgevad pooleldi surematuna põlvest põlve, on umbes sama mis väita, et raamatukogude raamatud on kõik sekundaarsed, sest nad pole nii püsivad kui nende kirjutamist võimaldanud tähestik.

Mis asi on too isekas stabiilse loomuga surematust püüdlev geen, mis endale keerukaid eluasemeid ehitab? Peale raskuste, mida meile valmistab geeni mõiste piiritlemine, teame sedagi, et immuunsüsteemi lümfotsüütide muteerumiskiirus peabki antikehadega võitluse pidamiseks olema suur ja on võimalik, et genoomis tekivad mutatsioonid pole ühtlaselt juhuslikud, vaid see juhuslikkus on sihitud teatud regioonidele genoomis¹⁸ või koguni eesmärgipäraselt generatiivne. Üheks tuntud näiteks on bakterid, mis ei suudaks endas antibiootikumiresistentsust kujundada, kui bakteriaalne DNA püüaks säilitada oma identiteeti (Hoffmeyer 2014: 163). Veel enam, bakterite kommet omavahel DNAd vahetada oleks kummaline äraspidiselt kirjeldada kui geenide kihku end baktereid pidi sõidutada.

Genotsentrilisest maailmapildist eemaldudes esitas evolutsioonibioloog Lynn Margulis juba 1960. aastatel endosümbioosi hüpoteesi, mille järgi päristuumsetes rakkudes põhilisi energiamolekule (ATPsid) sünteesivad mitokondrid (nagu ka kloroplastid taimedes) olid algselt bakteritest sissetungijad, kes pikkamisi lõid peremeesbakteriga sümbiootilise suhte. Osa mitokondriaalsest DNAST sai rakutuuma DNASSE üle kantud, osa jäi edaspidigi mitokondriaalseks. See vaatenurk valgustab rakutasandi koostööd kõigi osaliste huvides.

On raske kujutleda, kuidas geenide olemistahet primaarseks pidades — pesitsegu nad siis rakutuumas või mitokondrites, kus muteerumiskiirus on suurem — saab tekkida hulkrakne organism

¹⁸Monroe jt 2022, kui piirduda ühe näitega.

koos funktsionaalselt diferentseeritud kudede ja organitega. Ning just eluslooduse sümbiootiliste suhete valguses on problemaatiline pidada elu evolveerumist esmajoones võitluslikuks (ükskõik mis tasandil see peaks toimuma). Ehkki geenitasandi protsessidest lähtumine võib olla heuristiliselt võimas lähenemisviis, pole kuigi usutav geenidesse projitseeritav agentsus, ja üldse pole tänapäeva molekulaarbioloogia avastuste taustal põhjust jumalustada DNA kaksikheeliksit elususe lätteks.¹⁹

Hoopis tõenäolisemalt kõlab Kalevi Kulli vaimus hüpotees, et genoomi puhul on tegu oodatava keskkonna kohta käiva stabiliseerunud infoga, mis muu hulgas seadistab organismi põhiplaani, mille nüansid kujunevad ontogeneesis välja pidevas koosloomes keskkonnaga. Sellist lähenemisviisi on kõige üldisemalt nimetatud arengusüsteemide teooriaks ja geenikesksusele kuulutab see kadu. Selle vaate üks alusepanijaid on Ameerika psühholoog Susan Oyama, kelle raamatu *Informatsiooni ontogenees* (Oyama 2000) võtab Hoffmeyer kokku lühida sedastusega, et “arenguprotsessid sõltuvad vägagi mitmesugustest allikatest pärinevast “informatsioonist” ning et geenid on kõigest üks neist allikatest” (Hoffmeyer 2014: 162).

Viisis, kuidas elu ennast organiseerib, rõhutab Hoffmeyer semiootilise emergentsuse rolli paaris laskuva põhjuslikkuse-

¹⁹Siinkohal on humoorikas, kuidas muidu sümpaatne antropoloog Jeremy Narby postuleerib oma šamaanirännakute sihtkohana DNA kaksikheeliksi (raamatus *Kosmiline siug*; Narby 2001). Narby käis hiljem ka Eestis Kaika Laine juures, kes — nähes talle kingitud raamatu kaanel madu — sobras välja rästikuviina ja lasi Narbyl pitsi tühjaks kummutada. Väidetavalt olevat külaskäigust saadud õnnis olek kestnud nädalaid (Narby 2022: 16–17). Kui on kaheldav, kas šamaanirännakud kaksikheeliksini kannavad, siis teisel moel see paljudel teadlastel õnnestub: Euroopa Molekulaarbioloogia Laboratooriumi (EMBL) Heidelbergis asuva peakontori koolituskeskuse (Advanced Training Centre) sisemus keerdub vesiniksidemetega ühendatud kõnnitava kaksikheeliksina katusekorruseseni. EMBL on vahel mikrobioloogia CERNiks kutsutud hargmaine teadusasutus, mille liikmeks Eesti sai 2023. aastal.

ga (Hoffmeyer 2014: 377–378);²⁰ esimene märgib kõrgema taseme mustri teket osade kokkupanust, teine kõrgema taseme mustri mõju madalamale.

Võib-olla toob meid rohkem maa peale Elisabet Sahtourise vahendatud Ukraina geoloogi Vladimir Vernadski idee, et kogu elusloodus on “hajutatud kivim”. Sellest mõtteilmast võrsunud Gaia-teoreetikud peavad Maad hiiglasuureks autopoeetiliseks (ise ennast ehitavaks) süsteemiks, mis homoöstaatiliselt tasakaalu säilitada püüdes sünnitab, suretab ja aretab evolutsioonilises maailmatantsus liike sedamööda, kuidas maised ja taevased ressursid võimaldavad. Selline vaateviis sulatab visiooni võitlusest ja koostööst evolutsioonis ühte: mingil kõrgemal tasemel on tegu ühe ja sama harmoneerumisprotsessiga.

VALGUSÄHVATUSED: AI!

Inimkeha koosneb miljonitest valkudest ja vaid valgusähvatus-te najal me koos püsimegi. Veel kord: geenid küll kodeerivad valke, kuid nende kokkupanu on siiani kaetud salapäraga. Jättes geenide transkriptsiooni vahele, liigume edasi ribosoomi taguotsa, millest aminohapped riburadapidi väljudes kolmemõõtmeliseks liigenduvad. AlphaFold2²¹ pole meid grammigi ligemale viinud valkude voltumise mõistmisele, nii kõlas üldist indu pärssiv hinnang ühe eakama professori suust virtuaalüritusel “Coffee at EMBL”.²² Järgnenud argumentide vaikuses arvasin kuulvat nooremate bioinformaatikute leibnizlikku entusiasmi: mis siin mõista, arvutagem!

²⁰Philip Ball kasutab muide terminit *causal emergence* — ‘põhjuslik emergentsus’.

²¹AlphaFold2 on masinõppeline tehisarvusüsteem, mis lineaarse aminohapete järjestuse järgi suudab muljetavaldava edukusega (vigu siiski tekib ja muidugi on problemaatilised valkudele paindlikkust võimaldavad korrastamata piirkonnad; aga need olid ja on pinnuks silmas ka röntgenkristallograafias) arvutada vastava kolmemõõtmelise konformatsiooni.

²²S.t kohvilaud/kohvijoomine Euroopa Molekulaarbioloogia Laboratooriumis. *Toim.*

Voltumise müsteerium seisneb nn Levinthali paradoksis,²³ mille järgi arvutuste kohaselt peaks ühe keskmise pikkusega aminohappejärjestuse voltumiseks 3D-struktuuri kuluma tunduvalt rohkem aega, kui on seni eksisteerinud universum, ometi võtavad valgud millisekunditest sekunditeni sisse ainuõige asendi; eksimused siin oleksid mitmesuguste haiguste allikaks. Leidub mitmeid, valdavalt termodünaamika teisele seadusele tuginevaid hüpoteese (laias laastus: võetakse sisse madalaima energiatasemega asend) seletamaks protsessi kärmet sihilejõudmist. Oluliseks on peetud ka veekeskkonna hüdrofiilsete ja hüdrofoobsete jõudude kujundavat rolli.

Aastakümneid arvatigi, et aminohapete uss sooritab loodusseadusi järgides isetekkelist origamit, ent nüüd juba üle kümnen-di on teada seegi, et vähemasti keerukamate valkude korrektseks voltumiseks kasutatakse nn šaperonide abiväge, kelle käevangus toimetatakse valgustumist iseäranis intensiivselt raku homöostaatilise tasakaalu häiringute korral, nt tugeva treeningu või saunas-käigu ajal. Küsimus, mis või kes suunab šaperon-valkude tegutsemist, manab juba teaduse piirialadel esile homunkulust.

Sokutame selle küsimuse sappa teise ja veel kuratlikuma: mil viisil koordineeritakse embrüogeneesis rakkude diferentseerumist organiteks ja kudedeks? Teame, et kõigi kudede puhul on geneetiline alus rakkudes sama, kuid valkude valmistamiseks tarvitatakse geene koespetsiifiliselt ja sümfooniliselt, selleks et silmad ikka lauba alla ja mitte näiteks õlanukkide külge kasvaksid.

Ühe kurikuulsa katse ummikseisust väljuda tegi aastakümneid tagasi Inglise bioloog Rupert Sheldrake, keda kriitikud tituleerivad nüüd sagedamini parapsühholoogiks. Tema morfiliste väljade ja (mittelokaalse!) morfilise resonantsi hüpoteesi, mille ta esitas 1981. aastal raamatus *Uus eluteadus*, võttis ajakirja *Nature* peatoimetaja vastu küsimusega, kas seesuguse libeateadusliku raamatu peaks ehk hoopis ära põletama. Viisakate teadlaste arvates oli ta nimelt löönud letti *deus ex machina* laadis tundmatu vormiva väe, mis pidi ära seletama nii embrüogeneesis võetavate vormide korrapära (liigimälu morfiline resonants) kui ka tele-

²³Vt https://en.wikipedia.org/wiki/Levinthal's_paradox.

paatia (kommunikatsioon morfilise välja kaudu).²⁴ Sheldrake tegi oma hüpoteesi kontrollimiseks hulga katseid, kuid märk oli juba küljes ja raske oli tõsiteadlaste pilke suunata katsetulemustele, veel vähem nende üle arutleda.

2009. aastal toimunud vestluse järel Lewis Wolpertiga, kes esindas tavapära, geneetiliselt determineeritud embrüogeneesi teooriat, sõlmiti kihlvedu, mille sisu oli järgmine: “1. maiks 2029 suudavad teadlased (taime või looma) genoomi järgi vähemalt ühel juhul ette näha kogu organismi arengut selle üksikasjades.”²⁵ Teisisõnu, mitte üksnes modelleerida kõiki transleeritavaid valke, vaid ka keerukaid vastastikmõjusid valkude ja rakkude vahel. Kihlveo näitorganismiks võeti ümaruss, kellel on vaid 959 rakku. Lihtne? Ehkki Wolpert ise küll juba suri 2021. aastal, ootame tulemused ära: võib juhtuda, et geneetilise koodi lõksu püütud ümarussi rehkendab mingil hetkel tõepoolest välja tehisaru.

Sheldrake'i teooria järgi ei pea proteiinid voltumise maagilises riituses kogu kombinatoorset ruumi läbi kompama (ka nn kvantekslemise²⁶ teel mitte), et funktsionaalne formatsioon sisse võtta. Piisab sellest, kui üks ja seesama aminohapete järjestus on ülesannet juba arutu hulga kordi lahendanud ja häälestub morfilises väljas leiduvale informatsioonile. Samamoodi toimuvat morfogeneesi ka organismi tasandil. Morfiline väli on muide Sheldrake'i kujutluses peale mittelokaalsuse ka energiaprii. Tava-teadlased võiksid siin ühe Sheldrake'i meelistsitaadi tema enese

²⁴Küllap üks tema ärritavaid postulaate oli seegi väide, et looduseaduste puhul on tegu pigem harjumustega (näiteks: valguse kiirus pole tegelikult konstantne hoolimata sellest, et me ta SI-süsteemi säärasena vangistanud oleme), mis on kujunenud aja jooksul ja korduste teel kindlustunud, toetudes morfilisele resonantsile. Teisisõnu, evolutsiooniline areng pole üksnes elussüsteemide omapära, vaid on osalt laiendatav ka fundamentaalfüüsikasse. Nüüdseks on küll sellesse suunda oma teoretiseerimistega liikunud ka mõned fundamentaalfüüsikud, aga neilt pole karjääri tegemiseks tingimata nõutud vastavust reaalsusele (mis on nappi üks paljudest).

²⁵Vt www.sheldrake.org/files/pdfs/papers/The-bet-is-on.pdf.

²⁶Matemaatikast tuntud juhusliku ekslemise kvantanaloog. *Toim.*

vastu pöörata: *andke mulle üks puhas ime ja ma seletan ära kõik ülejäänu!*

ELU TEKE: ÜRGURG

Siiamaani korrutavad bioinformaatikud Dawkinsi mantrat *elu pole muud kui baitide kaupa digitaalset informatsiooni* (Dawkins 2000: pp. 19). Üks nüansseeritum käsitlus sellest vallast ilmus Läti bioinformaatiku Alvis Brazma (2023) sulest raamatuna *Elavad arvutid: replikaatorid, infotöötlus ja elu evolutsioon*.²⁷ Teadlased on ikka kasutanud tehnilisi metafoore: pump, (auru)masin, nüüd arvuti ja arvutamine.²⁸

Rebime end lahti geeniahelatest ja eemaldume ka valguvormide salapärasest orkestrist, mis organismi tasandil nn *Urform*'i kinnisideena painas juba Goethet. Jätame mängu mitokondrid ja membraani ning heidame pilgu võimalikule anorgaanilisele ürgurule, millest “ainevahetus enne”-hüpootees²⁹ eestkõneleja Nick Lane (teiste hulgas) on oletanud meid pärinevat. Elu tekkis selle teooria järgi ookeanipõhja vulkaanilises piirkonnas, pidevas geotermilises vooluses moodustunud hüdrotermiliste lõõride poorsestes pesades, kus said kokku süsihappegaas ja vesinik.

Olgu Atlantise massiivil lasuv Kadunud Linn või Barcelonas asuvat Sagrada Familia katedraali (nagu ka termiidipesa) meenu-

²⁷Alvis Brazma on EMBLi Euroopa Bioinformaatika Instituudi vanemteadur. Raamatu sissejuhatuses kirjutab ta: “Selles raamatus väidan ma, et elamine tähendab eelkõige info töötlemist. Väidan, et elu teke ja info esmane salvestamine on omavahel lahutamatult seotud ning võib-olla üks ja seesama asi.”

²⁸“Digiarvuti ajastu veenis biolooge, et elu ise taandub teatud sortide arvutamiseks, DNA lindile talletatud digitaalse koodi instrueeritud algoritmiks. [...] Metafooridel on ohtlik komme moonduda seletuseks ja katsetulemuste skemaatiliseks esituseks” (Ball 2023, alapeatükk “The Value and Dangers of Metaphor” — Metafoori väärtus ja oht).

²⁹See hüpootees ütleb, et DNA replikatsioon ja üldse geneetiline aparaat ei saanud tekkida enne, kui olid olemas selleks vajalikud üsnagi keerukad molekulid, mille tekke eelduseks omakorda oli mingisugunegi ainevahetus. *Toim.*

tav Faulty Towers (Vigased Tornid)³⁰ — sellised hapnikuta, ent sulfiidides suplevad “linnad” andsid kunagi esimestele autokatalüütilistele reaktsioonidele anorgaanilise “rakumembraani”, et mööda seda prootongradienti vedides meisterdada valmis uusi huvitavaid molekule. Lane pühendas mõni aasta tagasi lugeja biokeemiliste detailideni tollesse looduse järkjärgulisse leiutustöösse, mis hiljem päädis uroborosliku Krebsi tsükliga³¹ (Lane 2022). Kui vesi hapnikurikkamaks muutus või polnud enam võimalik püsivalt loota turvaliselt toitu tossutava “korstna” peale, hakkas too tsükkel teistmoodi elektrone säristama, hapnikumolekuli poole kihutades energiat tootma.

Veel elegantsemalt said täpselt vastupidisega hakkama taimed, mis neelasid footoneid ja süsihappegaasi ning uhkasid õhku hapnikku. Mis peamine, see mõlemat pidi pööritav Krebsi ratas on praegugi meie ainelise olemise ja ühtlasi surelikkuse aluspõhjakaks.

Hiljem, soosituna biofüüsikalistest ja ehk ka prometheuslikest jõududest, suutis väävliaurudes sünnitatud autopoeetiline kooslus endale membraaniks võtta lipiidse kaksikkihi ja mestida RNA/DNA mälumolekulidega, võimaldades tekkival elunatuksel pageda koos ehitusprojekti visanditega kivistest kambritest: meie esimene pakkujooks paradiislikust ürgurust.

Asi polnud nii, et RNA või DNA ürgsupp oleks hakanud enast kopeerima ja informatsiooni fenotüübiks algoritmima, tarvitades selleks sõidukina rakku (“replikaatorid enne”-hüpotees). Esimeses peatükis sai põgusalt viidatud, et valgud valguvad välja neile teadlaste poolt esialgu ettenähtud loogilisest ahelast, kus geen kodeerib aminohapete järjestust, millest pannakse kokku kindla struktuuri ja sellest tuleneva funktsiooniga proteiin. Kausaalsete ahelate asemel toimub pigemini biokeemiliselt ja ener-

³⁰Nii nimetatakse kaht kuumaveeallikate piirkonda vastavalt Atlandi ja Vaikse ookeani põhjas. *Toim.*

³¹Krebsi tsükkel ehk tsitraaditsükkel on organismide ainevahetusraja keskne protsess, mille käigus oksüdeeritakse sahhariidid, rasvad ja valgud süsihappegaasiks ja veeks ning vabaneb suur hulk organismi elutegevuseks vajalikku energiat. Päristuumsetes organismides toimub tsükkel mitokondrites. *Toim.*

geetiliselt seatud piirangute ja soosingute sobing — millised reaktsioonid saavad ja on hõlbustatud toimuma, nt millised valkudest ja RNAdest koosnevad “komiteed” on tarvis kokku kutsuda konkreetsetes rakuprotsessides “otsusele” jõudmiseks.³² Valkude vabadusastmed on võimaldatud nt mitmete epigeneetiliste muudatuste ja korrastamata piirkondade poolt valkudes. Kõik toimub, ütleks organitsistide koolkond,³³ raku või organismi orkestreeritud vajaduste kohaselt, mitte iseka geeni lauluraamatu järgi. Tolleks vormivaks väeks võime oletada ka hoopis morfogeneetilise väljana aine kohal kohavat nähtamatut orkestrit või komplekssüsteemidest tuntud atraktorite keelikut.

Korrakem esimest alalõiku: geneetilisel materjalil ei ole biokeemilist agentsust, ta muutub tähenduslikuks üksnes raku kontekstis, mis loeb — kasutan taas raamatu metafoori — genoomi nagu raamatut, raamatukogu. Sarkastilisemalt, aga sõbralikult: kui Roland Barthesi järgi autor ongi surnud, ei tähenda see ometi, et raamatud kirjutaksid surnud autoreid. Ja pole ka nii, et tähestik kirjutab raamatuid ise ja tahab raamatukogusid pidi ja raamatuletilt kodudesse levides üle aegade kesta, tarvitades organismi kui autorit siis pelgalt vahendina enese põlistamiseks.

Toosama Nick Lane on öelnud, et 21. sajandi bioloogia saab olema (bio)väljade bioloogia. Viidates küll Tuftsi ülikooli professori Michael Levini põnevatele katsetele lameussidega, kus morfoloogilisi muudatusi (teisest liigist teise pea kasvatamine jms) tehakse puhtelektrilist välismõju rakendades,³⁴ on ta ise kirjelda-

³²Komiteedeks ja komiteekoosolekuteks kutsus seda hämarapärast ja otse kafkalikku otsustusloogikat Philip Ball. Teaduslikumalt nimetatakse asja kondensaatideks (Ball 2023, alapeatükis “Ephemeral Committees” — Efemeersed komiteed).

³³Organitsism on vaade, milles süsteemi mudelina nähakse orgaanilist tervikut või elavat organismi; vastandub reduktsionismile ja mehhanitsismile. *Toim.*

³⁴Kui üherakse *Acetabularia acetabulum*’i juhtumis sai viidatud rakutuumaga sideme kaotanud varrejupi võimele taastada liigiomane vorm, siis Levini hulkraksed lameussid suudavad samuti isepäi oma vormi taasluua. Levin tuvastas, et suudab vormi vabalt ümber mängida ka ilma igasuguse geneetilise sekkumiseta, bioelektriliselt. Eksperimentide käigus reguleeris ta rakumembraanis pesitsevate ioonkanalite

nud mitokondriaalset elektrivälja kui koguni minateadvuse võimalikku allikat — ja seesugune tiraad on pärit teadlaselt, kes pole esoteerikale kätt ulatanud.³⁵ Vastupidi Sheldrake'ile on Levi ni morfogeneetilise väljade käsitlus olnud menukas, sest teooriat toetab tema katsetulemuste silmanähtavus. Tõsi, uurimistoetuste saamiseks on ta pidanud vahetama metafoore, alustades sõnastusest *uurin ioonkanali geenide rolli arenguprotsessis* kuni ausama tõdemuseni, et lõppeks on tegu *tunnetusega: eesmärgistatud ja mälu kasutava otsustusprotsessiga*.³⁶

Meie olemus võibki olla eeskätt väljaline ja voolav või koguni üksteisest läbi triiviv — kui usaldada Emanuele Coccia filosoofipilku asjale (Coccia 2023, ptk “Planetaarne ränne”). Ka John Dupré koos Daniel J. Nicholsoniga, kes esindavad nn protsessuaalse bioloogiafilosoofia koolkonda, kirjeldavad oma manifestis (Nicholson, Dupré 2018) elusolendit kui protsessi, voolamist. Realiteetideks pole mitte kirjeldatavate omadustega objektid — mispuhul seletamist vajaks siis nende muundumine ühest olekust teise —, vaid metaboolsete protsesside dünaamilisus, mis kummatigi loob muu hulgas ka stabiilseid rakustruktuure.

Paraku Coccia, keda võiks kirjeldada just protsessuaalse bioloogiafilosoofia esindajana, kirjutab oma muidu vaimustava raamatu peatükis “Geenid ja taaskehastumine”:

Tõepoolest, geenid, mis annavad meie kehale vormi, pole mitte lihtsalt informatsioon, vaid nad on ka tõelised mikroskoopilised kirjanikud, ehtsad *copywriter*’id. [...] samastuvad need mikroskoopilised autorid oma kirjutisega ja isegi kirjutamisprotsessiga.

tööd (muutes rakkude elektrilist gradienti), “programmeerides” organismi rakud ümber nõnda, et ühe lameussi tagaotsa kasvatati teine pea juurde. Kui säherdune uss pooleks lõigata, ei kasvata ta regeneratsiooni käigus endale mitte geneetilise liigimälu järgi esialgset kehakuju, vaid juba uuendatud rakumälule vastava kahepealise vormi.

³⁵Tõsi, ta ülendab mitokondrid teadvuse sepiistajateks alles oma *Transformeri* raamatu viimases peatükis (Lane 2022).

³⁶Ning seejuures tasuvat geenidest mõelda (*blueprint*’i ehk tööjoonise metafoori asemel) kui generatiivse tehisarude mudelist ja viipadest (ingl *prompt*), mis tähendab, et geneetilist mälu küll kasutatakse, kuid ühtlasi rakendatakse morfogeneesis selle kallal mittealgoritmilist ehk loomingulist tõlgendamist (Mazin 2025).

Nad kirjutavad, aga nad on materiaalselt see, mida nad kirjutavad. [---] nad taasleiutavad ja reformivad lakkamatult üksteise kirjutatut [---] kirjutamisest saab tänu geenidele ontoloogiline taaskehas-tumise protsess (Coccia 2023: 119–120).

See on otsekui nope Dawkinsi replikaatorist, agentsuse apoteoos, filosoofilisse programmi sisse leierdatud ülistuslaul geenidele. . . paluks repertuaari vahetust! Paluks oode membraanidele, mito-kondritele, mikrotorukestele või miks mitte ka imelisele mootori-le nimega ATP süntaas.³⁷

Üheks võimalikuks protsessuaalsuse tõsiteaduslikuks seletu-seks võiks olla keemiaprofessori Addy Prossi väljatöötatud dü-naamilis-kineetilise stabiilsuse raamistik, mis käsitab nii pursk-kaevu kui ka elusolendit dünaamilise tasakaalu loomise tulemu-sena. Pideva energia ja aine sissevoolu tingimustes saab elu selles meistriks, hoides alal ja ühtaegu tasapisi arendades vormi (vaheta-des alatasa välja sisu). Entroopia trotsimine, millest Erwin Schrö-dinger juba 20. sajandi keskel elu kohta negentroopia mõistet ka-sutusele võttes hämmastus, sai nüüd uue keemia vahenditega sa-manimelises raamatus (*What is life?* — Mis on elu?) üldistatult läbi analüüsitud kui evolutsiooni omadus luua püsivaid struktuu-re: anorgaanikas entroopilis-energeetiliselt stabiilseid, orgaanikas negentroopiliselt ajas püsivaid vorme (Pross 2012). Vahefinišina enne lõpusirget: elusolend on lokaalselt väikese entroopiaga ajas püsiv moodustis, mille peaaegu täielikult määrab metabolism.

MITOKONDRITE HIILGUS VALGUSTATUD ÜRGURUS

Lõpetan (juba alustatud) kiidulauluga mitokondritele, metabolis-mi mehitajatele, mis sügenesid iidisel ajal eraldiseisvate bakterite-na meie keharakkude eellastesse ja pidasid tulevase peremeesra-kuga tõenäoliselt maha mitmeid lahinguid, enne kui jõudsid süm-biootilise koostööni. Hulk mitokondriaalset DNAd loovutati aja jooksul rakutuuma, vaid mõnikümmend valku kodeerivat geeni

³⁷Tegu on ensüümiga, mis katalüüsib organismi põhiliste energiatal-letajate, adenosiintrifosfaadi (ATP) molekulide sünteesi. *Toim.*

jäeti mitokondritesse, kus toimus spetsialiseerumine ATP sünteesimisele.

Ometi pole tänapäevaste teadmiste valguses neid paslik pida isegi mitte selgelt eristunud organellideks. Jooksujalgade välkudes ehk üha enam pingutades suurendab jooksja mitokondrite arvu rakus mitmekordseks, kuid selle käigus teiseneb ka nende morfoloogiline struktuur: mitokondrid liituvad käsikäes võrgustikulaadseks tervikuks (mitokondriaalseks retiikulumiks), et energiat tõhusamalt toota. See omadus pole tegelikult tänapäevateaduse hiigelavastus, vaid kajastub juba sõna “mitokonder” etümoloogias. Mikrobioloog Carl Benda tuvastas selle moodustise veel enne 20. sajandit, kui neid mikroskoobi all uuris ja nende kummalise kombe järgi vahel isekeskis pikemaid kette moodustada neile sobiva nimetuse nuputas.³⁸

Samasugusele bakterite ühistegevusele satuti peale sajandi jagu hiljem, kui oldi tunnistajaks n-ö bakteriaalsete nanojuhtmete moodustumisele hapnikuvaeses keskkonnas, kus bakterid sidusid end ühte, et oksüdeerivatele hapnikumolekulidele üheskoos elektrone ulatada. Sellega seoses on tähelepanuväärne, et mitmel rakutüübil (ja ka mitokondritel omavahel (Vincent jt 2017)) on komme luua meie kehas rakkudevahelisi nanotorusid (Vignais jt 2017),³⁹ kus ühe raku membraanist sopistub teise raku membraani külge ajutine, olenevalt vajadusest kuni mitmetunnine kiirtee ühe või teise ainevahetusliku puudujäägi kõrvaldamiseks. Mõnikord vahetatakse vesiikuleid või valke, teinekord jälle mRNAd. Nõndasamuti liigutatakse nanotorusid pidi mitokondreid — nii ükshaaval kui ka üsna pideva, rakust teise ulatuva mitokondriaalse retiikulumi kujul, et kärmelt energiat hädaliseni kanda.⁴⁰

³⁸Kr *mitos* ‘niit, lõimelõng’, *chondrion* ‘graanul, terake, ivake’ — kobakamas mõõtnes ilmutus kvantmehaanika laine ja osakese kaksainsusest, kui molekulaarpoeetiliselt fantaseerida.

³⁹Taimedel moodustuvad samasugused stroomuliteks nimetatavad õõnsad torukesed plastiidide vahel.

⁴⁰Rakkudevahelisest kommunikatsioonist moodustab see imetegu küll ainult ühe viisi. Rakud saavad kaupa vahetada ka rakkudevahelises ruumis nn mikropartiklite vahendusel või membraanidesse ajutiste avauste tekitamise teel otse, “suust suhu”.

Siin kirjeldatud juhtudel organiseeruvad koerakud mikroühiskonnaks, kus vaesematele rakkudele antakse kiirkorras sotsiaalsabi, selmet rakusurma esilekutsumise teel näljapajukil viirelev olend kohe koost lahti võtta ja õgirakkudele ümbertöötamiseks saata. Samas toimetavad mitokondrid justnimelt ka surmakutsaritena: nende teine tähtis ülesanne energiatootmise kõrval on ülemäärane kahjustunud rakud hauda saata. Mitokondrid pole seega tuimavõitu ATPd tootev tööliklass, vaid kooperatiivne olendkond, kes võib nii iseenda kui ka peremeesrakust vabrikandi jalapealt maha võtta, kui asjaolud seda nõuavad. Puudujäägid mitokondri enese ülesehituses on peale vähkkasvajate veel mitmesuguste neurodegeneratiivsete haiguste (tuntuimatest Alzheimeri (Moreira 2018) ja Parkinsoni tõve) ning diabeedi allikaks. Kes on siin õigupoolest peremees, kas meie keharakud või mitokondrite parved nende sees, pole selge.⁴¹

Rahvatervise hüvanguks: mitokondrite kvaliteedi parandamine on meie endi kätes-jalgades. Eriti just aeroobne treening suurendab lihasrakkudes mitokondrite arvu ja sidusust (Yan jt 2012), võrgustikuks kokku ja uuesti lahti ühendamise vilumust. Ja ehkki argimõistuslik eksiarvamus võib füüsilist treeningut pidada peamiselt lihaste eraldiseisvaks kultiveerimiseks, on nii hiirte kui ka inimeste kallal katsetades selgunud, et vastupidavustreeningud suurendavad ajurakkude hulka eelkõige hipokampuses (Erickson jt 2011) ning ühtlasi mitokondrite arvu neis (Steiner jt 2011).⁴²

Eespool mainitud biokeemik Nick Lane on mitokondrite kaudu lähenenud elu tekke saladusele (vt eelmist alalõiku), kuid samuti rõhutanud üldisemalt evolutsiooni energeetilist poolt: organismid ei kohane uuendusi leiutades mitte üksnes väliskeskkonnaga, vaid — ja isegi eelkõige — mitokondrite loodud sisemiste energeetiliste võimalustega. Seda mõtet on Lane ilmestanud analoogiaga infotehnoloogia arengust, kus kiputakse ikka nägema ja

⁴¹Et me kõik oleme holobiondid ja sümboolsetes suhtes mikrobiomiga (Maimets 2025), laienevad nii evolutsioonilise valikuüksuse kui ka agentsuse piirid. Pole päris selge seegi, kas minu õllehimul või tusa-tujul on tegu pigem inimsuhetega või hoopis soolestiku ja sisikonnaga.

⁴²Mitokondreid on neuronites hädasti vaja näiteks sünaptilistes protsessides.

tähtsaks pidama protsessorite järjest suuremaid taktsagedusi ja nutikamat arhitektuuri, mitte aga seda elementaarset tausta, kuidas arvuti elektrit kasutada mõistab.

Poetiseerides tema hüpoteesi hulkraksuse sünnist: mitokondri bakterist eellane hakkas liitumisläbirääkimisi pidama ürgiga (ehk arhega) ning neist kõnelustest (mille kestuse ja diplomaatiliste vahetulemuste üle üha vaieldakse) sündis päristuumne rakk oma keerukuses ja ühtlasi võimes hüpata hulkraksusse. Lane rõhutab siin tõsiasja, et bakterite ja hulkraksete organismide päristuumsete keharakkude keerukuse erinevus ei tulene mitte genoomide mahuvahest, vaid päristuumse raku võimekusest kasutada tänu mitokondrite armeele ühe geeni kohta kuni 200 000 korda rohkem energiat (Lane, Powell 2015). Teisisõnu, võimalusi ligikaudu sama suure geneetilise raamatukogu põhjal tõlgendusi valkudeks luua on tohutult rohkem. Samamoodi on ilukirjanduse poolest rohke raamatukogu väljendusrikkam kui üksnes kokaraamatuid sisaldav, kuigi maht võib olla sama. Selgemalt väljendades oli loodud tugev energeetiline puhver regulaatorgeenide jms keerukamate radade esiletõusuks.

Mitokondreid saab mõelda tõesti ülivägevaks,⁴³ ent on aeg otsad kokku tõmmata. Kuidas tegelikult kõik algas ja kuhu see rutt? Teaduspoeetilisele vaimule pole vastus raske.

Poeet-demiurg meelitas pimedat juhuslikkust valgustatud ürgu: *tule mu koopasse, mateeria!* Võta end kokku, sosistas toona jumalik hääl iseendale. . . ja olles Suurest Paugust end laiali pillu-

⁴³Võib öelda, et mitokondritest mõelda tähendab mõelda mitokondritega. Nii oli California ülikooli füüsikateoreetiku Matthew Fisheri põhiliseks uurimisaineks see, kas ja kuidas neuronites paiknevad mitokondrid kasutavad ära seal leiduvate, ATP sünteesis tekkinud ja kvantpõimungusse viidud fosfaatioonide paare, mis formeeritakse erinevatesse Posneri molekulidesse. Kui need seejärel ruumiliselt laiali jaotatakse (nt varem kirjeldatud ja puhuti rakkudevahelise mitokondriaalse võrgustiku abil), on Posneri molekulid piisavalt stabiilsed, et vallandada vajalikul hetkel tontlikku kaugmõju ja kanda infot ühest neuronist teise silmapilkselt, mitte pelga aeglase sünaptilise impulsina. See teooria vajab siiski tõsikindlamaid tõestusi, enne kui usuhüpet tehes kuulutada prohvetina kvantkujutelmi teadvusest kui mitokondriaalsest sobin-gust (Fisher 2015).

tanud, hakkas igavesti taastulev kosmos end olemisse julgustama. Üksteisest määratu kiiruga eemale tõukuvad galaktikate klombistused rõõmustasid isekesis taustal tolle püstitu tõtlemise, mis ähvardas lagundada kõik ühekssamaks jääkülmaks tühjuseks.

Päikesepalang hakkas silitama Maad ja Maa huugas südamepöuest välja elusolendeid. Elusolendid vormisid üksteist ja iseenast üksteise kõrval ja sees. Üha sügavamale laskusid kõike ühendavad mustrid. Lõpuks kõlasid veel teisegi poeedi loitsud: *Päike sai viinamarjadeks, sai veiniks, sai kunstnikeks ja maalideks*. On- gi kõik; kes rohkemat ihaleb, kes igavest elu soovib, peab kehas- tuma footoniks. Ent see on vältimatu niigi.

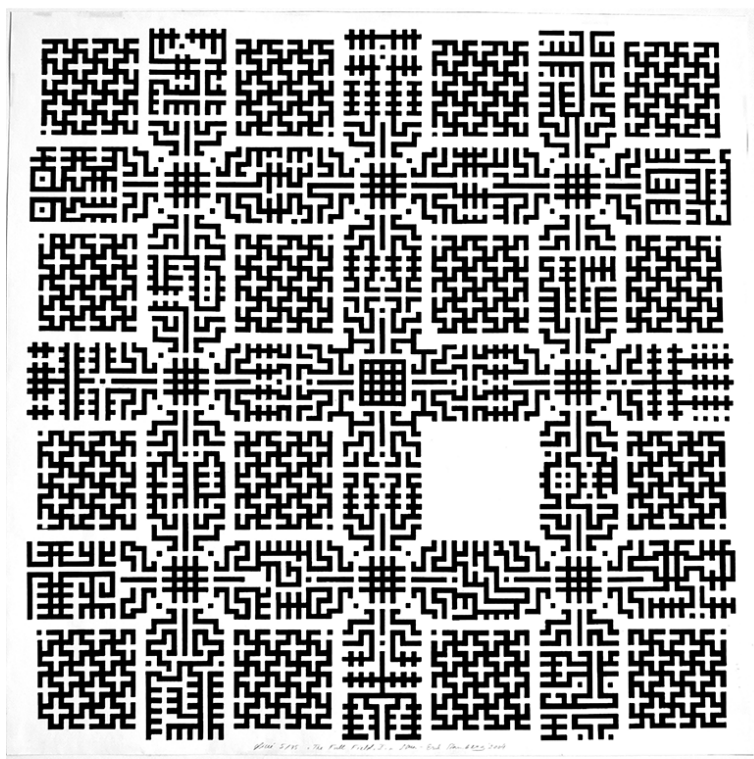
Kirjandus

- Agnati, Luigi F., Peter W Barlow, Enrica Baldelli, Frantisek Baluska 2009. Are maternal mitochondria the selfish entities that are masters of the cells of eukaryotic multicellular organisms? — *Communicative & Integrative Biology*, Vol. 2, No. 2, pp. 194–200
- Ball, Philip 2023. *How Life Works: A User's Guide to the New Biology*. London: Picador
- Brazma, Alvis 2023. *Living Computers. Replicators, Information Processing, and the Evolution of Life*. Oxford: Oxford University Press
- Coccia, Emanuele 2023. *Metamorfoosid*. Tlk Mirjam Lepikult. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus
- Dawkins, Richard 2000 (1995). *Jõgi Eedenist*. Tlk Aivo Lõhmus. Tartu: Ilmamaa
- Dawkins, Richard 2014 (1976). *Isekas geen*. Tlk Lauri Laanisto. Tallinn: Varrak
- Erickson, Kirk I., Michelle W. Voss, Ruchika Shaurya Prakash, Chandramallika Basak, Amanda Szabo, Laura Chaddock, Jennifer S. Kim, Susie Heo, Heloisa Alves, Siobhan M. White, Thomas R. Wojcicki, Emily Mailey, Victoria J. Vieira, Stephen A. Martin, Brandt D. Pence, Jeffrey A. Woods, Edward McAuley, Arthur F. Kramer 2011. Exercise training increases size of hippocampus and improves

- memory. — *Proceedings of the National Academy of Sciences of the USA*, Vol. 108, No. 7, pp. 3017–3022
- Fisher, Matthew P. A. 2015. Quantum cognition: The possibility of processing with nuclear spins in the brain. — *Annals of Physics*, Vol. 362, pp. 593–602
- Hoffmeyer, Jesper 2014. *Biosemiootika: Uurimus elu märkidest ja märkide elust*. Tlk Ehte Puhang. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus
- Lane, Nick 2022. *Transformer: The Deep Chemistry of Life and Death*. London: Profile Books Ltd.
- Lane, Nick, Kendall Powell 2015. Nick Lane: Unearthing the first cellular innovations. — *Journal of Cell Biology*, Vol. 210, No. 5, pp. 684–685
- Maimets, Toivo 2025. Me kõik oleme holobiondid. — *Schola Biotheoretica*, XI. Tartu: Eesti Looduseuurijate Selts, lk 145–155
- Mazin, Arkadi 2025. Michael Levin on Bioelectricity in Development and Aging. www.lifespan.io/news/michael-levin-on-bioelectricity-in-development-and-aging
- Mazur, Suzan 2015. Mae-Wan Ho: No boundary really between genetic and epigenetic. — *Huffington Post*, March 27; www.huffpost.com/entry/maewan-ho-no-boundary-bet_b_6944450
- Mazur, Suzan 2016. Kalevi Kull: Censorship & Royal Society Evo Event. *Huffington Post*, July 3; www.huffpost.com/entry/kalevi-kull-censorship-r_b_10797646
- Monroe, J. Grey, Thanvi Srikanth, Pablo Carbonell-Bejerano, Claude Becker, Mariele Lensink, Moises Exposito-Alonso, Marie Klein, Julia Hildebrandt, Manuela Neumann, Daniel Kliebenstein, Mao-Lun Weng, Eric Imbert, Jon Ågren, Matthew T. Rutter, Charles B. Fenster, Detlef Weigel 2022. Mutation bias reflects natural selection in *Arabidopsis thaliana*. — *Nature*, Vol. 602, No. 7895, pp. 101–105
- Moreira, Paula I. 2018. Sweet mitochondria: A shortcut to Alzheimer's disease. — *Journal of Alzheimer's Disease*, Vol. 62, No. 3, pp. 1391–1401
- Narby, Jeremy 2001. *Kosmiline siug: DNA ja teadmiste lätted*. Tlk Inna Feldbach. Tallinn: Huma
- Narby, Jeremy 2022. *Intellekt looduses: Uurimus teadmisest*. Tlk Inna Feldbach. Tallinn: Postimehe Kirjastus
- Nicholson, Daniel J., John Dupré 2018. A Manifesto for a processual philosophy of biology. — Daniel J. Nicholson, John

- Dupré (eds.). *Everything Flows: Towards a Processual Philosophy of Biology*. Oxford: Oxford University Press, pp. 3–46
- O k a s h a, Samir 2008. The units and levels of selection. — Sarkar Sahotra, Anya Plutynski (eds.). *A Companion to the Philosophy of Biology*. Hoboken: Blackwell Publishing, pp. 138–156
- O y a m a, Susan 2000 (1985). *The Ontogeny of Information: Developmental Systems and Evolution*. 2nd ed. Durham: Duke University Press
- P r o s s, Addy 2012. Stability and instability. — Addy Pross. *What is life?: How Chemistry Becomes Biology*. Oxford: Oxford University Press, pp. 58–81
- R h e i n b e r g e r, Hans-Jörg, Staffan M ü l l e r - W i l l e, Robert M e u n i e r 2022. Gene. — The Stanford Encyclopedia of Philosophy. <https://plato.stanford.edu/entries/gene>
- S a h t o u r i s, Elisabet 2009. *Maailmatants: Evolutsiooni uus lugu* Tlk Toomas Trapido, Silver Rattasepp, Ott Heinapuu. Tallinn: Koolibri
- S t e i n e r, Jennifer L., E. Angela M u r p h y, Jamie L. M c C l e l l a n, Martin D. C a r m i c h a e l, J. Mark D a v i s 2011. Exercise training increases mitochondrial biogenesis in the brain. — *Journal of Applied Physiology*, Vol. 111, No. 4, pp. 1066–1071
- V i g n a i s, Marie-Luce, Andrés C a i c e d o, Jean-Marc B r o n d e l l o, Christian J o r g e n s e n 2017. Cell connections by tunneling nanotubes: Effects of mitochondrial trafficking on target cell metabolism, homeostasis, and response to therapy. — *Stem Cells International*, <https://doi.org/10.1155/2017/6917941>
- V i n c e n t, Amy E., Doug M. T u r n b u l l, Veronica E i s n e r, György H a j n ó c z k y, Martin P i c a r d 2017. Mitochondrial nanotunnels. — *Trends in Cell Biology*, Vol. 27, No. 11, pp. 787–799
- Y a n, Zhen, Vitor A. L i r a, Nicholas P. G r e e n e 2012. Exercise training-induced regulation of mitochondrial quality. — *Exercise and Sport Sciences Reviews*, Vol. 40, No. 3, pp. 159–164

RAIVO ALLA (1982) on lõpetanud Tartu Ülikooli bakalaureusekraadiga infotehnoloogia alal (2005) ja magistrikraadiga religiooniuuringute alal (2011). Töötanud Riigi Infosüsteemide Ametis, IT-ettevõttes Finestmedia ja Eesti Maa-ametis, praegu Euroopa Molekulaarbioloogia Laboratooriumi (EMBL) IT-spetsialist.

SVEN-ERIK STAMBERG. Täisväli I. (2004)

LUULET

Aristea Papalexandrou

Tõlkinud Jüri Talvet

Päevad mööduvad
elu jääb lühemaks
ja missugune valgus
missugune pimedus kestab

PÕGENIK
(Stadiou tänav)

muusa vaevades vapper...

Ma tean seda vöörast
tema musta kleidi
helenduse järgi
Õigemini tuleks täpsustada:
tema teab mind
Mul on tunne nagu jälitaks ta mind
sestsaadik kui ma hingeldades
linnas ringi kõndisin

* Περνούν οι μέρες... — Δραπέτισσα (Σταδίου). — Δραπέτισσα (Ομήρου και Σαχτούρη). — **Placebo.** — * Είναι κάτι δίχως...

Ja ma kuulsin justkui kaugelt
tema vaikust oma kõrvas:
“Sõnatu rivaal lipsas
kärmelt Stadiou tänavale”

Mina olen sõnatu rivaal
ja tema seisab mu ees

Armas noor vaikus
Tema tunneb mind ja mina teda
Mina ja ta kehatus
minu mustas kleidis
Justkui tahaks ta mulle midagi öelda
Malbelt asub ta mu olemisse
et mind süües mind toita

Mina toidan teda ja tema toidab mind.

PÕGENIK

(Omirou tänava nurk ja Sachtouri tänav)

I

[Ille kui püsimatus]

Ta käis mööda neidsamu
tänavaid mis mina
Näidates oma kleitide
uhkelt vahelduvaid värve
Moeetendusel

aegade

seljal

Uhkelt kõndides
ja vormi vahetades.

II

[Ilu kui kuratlikkus]

Ta tõukab mind Ma komistan
korraks:
Teen nagu oleksin unustanud
näod
Põgusad kahetsushood
tärkavad
ja kaovad otsekohe
veel lihtsamastki ajest.

III

[Ilu kui ingel]

Mind võlub
hall helendus mustas
mantlis mis laperdab
ta päikses.

IV

[Ilu nagu muusa]

Ta kõnetab mind ja ma püüan kuulda
nii palju kui vaja et välja kratsida
üht sõna surnud keelest
Ajastust.

IV

Ma tunnen teda
Ta on kuskil Omirou nurgal
ja Sachtouri tänaval.

Sealt kuuldu:

*Ma pole luuletusi kirjutanud.*¹

Ta räägib tõtt. Ta pole
eales sõnagi kirjutanud.

P. S. Enne kui teile
ülihästi tuttav võõras
jõuab veel midagi öelda
ta põgeneb taas.

PLATSEEBO

Mul polnud aega; ja vahest
ma ei tahtnudki
lhu on nüüd loid
see on nuuksatus mis niriseb
sõna sõna haaval paberile
Minust nii kaugele jäänud
esimese viljaka koidiku
valerohi
Kingitus mis mulle
andnud ole
vähimatki jätkuvust

See on mingi tühjus
tühjuse pärast mis sind
selles elades
raashaaval tühistab

¹Tsitaat Miltos Sachtourise luuletusest "Sõdurluuletaja". *Autori märkus.*

1970. aastal Hamburgis sündinud ARISTEA PAPALEXANDROU on õppinud muusikat, keskaegset ja moodsat Kreeka kirjandust. 2021. aastal kaitses ta Ateena kaunite kunstide koolis doktoritöö teemal “Poetika küsimused naiste loomingus 20. sajandi lõpuveerandil”. Ta on tegutsenud peamiselt toimetajana ja õpetanud tänapäeva Kreeka kirjandust.

Temalt on ilmunud seitse luuleraamatut: *Kaks unenägu tagasi* (Δύο όνειρα πριν; Aθήνα: Μανδραγόρας, 2000), *Mõnikord mujal* (Άλλοτε αλλού; Aθήνα: Νεφέλη, 2004), *Laululinnud* (Ωδικά πτηνά; Aθήνα: Τυπωθήτω, 2008), *Maa-alune* (Υπογείως; Aθήνα: Τυπωθήτω, 2012), kakskeelne valikkogu *See läheb meist ette* (It's Overtaking Us. Μας προσπερνά. Transl. Philip Ramp; Aθήνα: Κέδρος, 2015; Burlington, Vermont: Fomite, 2020), *Õõraamatukogu* (Νυχτερινή βιβλιοθήκη; Aθήνα: Κέδρος, 2020) ja koondvalikkogu *Kogu Eevast: Luuletusi 2000–2020* (Εφ' όλης της Εύας: Ποιήματα 2000–2020; Aθήνα: Ενύπνιο, 2025).

Aristea Papalexandrou tugeva algupäraga olemasoluluule pälvib 2017. aastal Ateena Akadeemia Petros Harise auhinna.

Siinsed luuletused on eesti keelde vahendatud nii sõnasõnalise kui ka luulelise ingliskeelse otsetõlke ja autori enda selgituste toel.

Tlk

SAJANDIVANUSED ALTERNATIIVID

Eelmäng 1924. aasta 1. detsembriks

Eero Medijainen

SISSEJUHATUS

Impeeriumide lagunemisega seotud vastuolud ja Esimese maailmasõja järgsete rahulepingute valmimine ning uute piiride tõmbamine kestsid 1923. aastani. Järgneva perioodi saavutuseks said 1925. aasta oktoobris sõlmitud Locarno lepingud (Cohrs 2006). Nõukogude välispoliitika kõikus sel ajal veel maailmarevolutsiooni-ihaluse ja rahunemise piiril, kuid kasvas soov saavutada koht uues rahvusvahelises süsteemis (Uldricks 1979; Kocho-Williams 2012, 2013).

Me teame, kuidas Eesti jõustruktuurid — kaitsevägi, politsei, luure ja kohtuasutused oma kohustusi 1924. aasta 1. detsembri putšikatse eel täitsid (Rosenthal, Tamming 2010). Ilma probleemiasetusi muutmata võime aga jäädagi samalaadseid dokumente koguma, lehitsema ning avaldama. Niisugust lähenemisi toidab lootus, et kusagil, kõige tõenäolisemalt Venemaal, peituvad toimikud, millega tutvudes suudame jõuda kaugemale teadmusest, miks vahetult enne väljaastumise algust anti Moskvast Eesti kommunistidele korraldus üritus pooleli jätta ja miks sealt ei saanud piisavalt toetust. Kaugemale ei jõua ka juhul, kui koostada üksikasjalikke kirjeldusi vasakpoolsete erakondade eneseotsingutest ning sotsialismi ideedest mõjutatud vaimu-inimeste maailmavaate kujunemisest ja kohandumisest iseseis-

va riigiga. Arusaadav on ahvatlus nimetada kõiki vasakpoolseid parteisid ja inimesi “punasteks” (nt Valge 2014). Täpselt samamoodi võiksime kõiki parempoolseid koondada Eesti konservatiivse partei nime alla. Eesti kommunistide ning Kominterni tegevust detailideni uurides ei ole leitud vastust küsimusele, miks võimu ülevõtmise katset Tallinnas viimasel hetkel ära jätta taheti. Tegemist võis olla Kominterni tüüpilise probleemiga, sest midagi sellesarnast juhtus riigipöörde katsetega mujalgi. Eesti juhtum ei taha siiski hästi paigutada ei kommunistliku maailmarevolutsiooni kavade ega Nõukogude välispoliitika püüdluste või saavutuste hulka. See on ilmselt põhjuseks, miks Nõukogude Venemaad lähedalt jälginud Edward Carr (1954) analüüsis küll põhjalikult sündmusi Saksamaal ja Bulgaarias, aga ei maininud kommunistlikku putšikatset Tallinnas aasta hiljem. Kommunistide tegevust Saksamaal 1923. aasta oktoobris iseloomustasid kiirustamine ja arusaamatused, mis võisid tuleneda soovist Leninil viimasel hetkel rõõmustada teadetega revolutsioonist. Relvastatud mässukatsetest maailmas ja nende hulgas ka Tallinnas toimunud koostati hiljem ülevaade, millest pidi saama õppevahend ülestõusude organiseerijatele tulevikus (Neuberg 1970). Päris välistada ei saa tõepoolest Kominterni tollase esimehe Grigori Zinovjevi katset parandada väljavaateid saada Lenini järglaseks. Maailmarevolutsiooni idee oli küll vaibunud, aga eduka putši toel oleks tal olnud võimalus võistelda Trotski, Stalini, Buhharini, Kame-nevi ja teistega (Leonard 1999: 33–37). Tallinna juhtumi puhul rõhutatakse eelkõige Zinovjevi isiklikke ambitsioone (Krivitski 1996: 53–54). Niisuguse hüpoteesi vastu tunduvad rääkivat asjaolud, et teisedki Nõukogude tippjuhid olid väljaastumisega Tallinnas seotud. Vaevalt oli Kolmas Internatsionaal Zinovjevi kuulekas tööriist, mille kasutamisel oli tema käes monopol. Pigem iseloomustas Kominterni struktuuri ja tegevust kaootilisus. Alanud võimuvõitluse tõttu oli raskustes Kominterni Vene sektsioon. Aino Kuusineni mäletamisel korrastati Kominterni juhtimine paljusi tänu soomlastest kommunistidele. Ta meenutab Zinovjevi kui mitte väga võimekat ega populaarset tegelast. Tema arvates ei olnud Eestis valmisolekut kommunistlikuks pöördeks (Kuusinen

1974: 35–65). Ekslik on aga levinud väide, et Zinovjevi afääri tagajärjel kehtestati Eestis sõjaline diktatuur (Hallas 2008: 111).

Eesti sisemistele sotsiaalsetele pingetele, kommunistide tegevusele või vahekordadele NSV Liiduga keskendumise kõrval võiksime otsida teistsuguseidki seletusi, kuigi need võivad ohtu seada mustvalge ettekujutuse Eesti iseseisvuse ajaloost. Siinses artiklis peatun Inglismaa, USA ja Nõukogude Venemaa suhete neil aspektidel, mis viimase piiririikidele korda läksid. Sealjuures toetun saadik Oskar Kallase päevaraamatule ja keskendun eelkõige Eesti vahekorrale Suurbritannia esimese vasakpoolse (leiboristliku, sotsialistliku) valitsusega.

TAUST: EESTI KUVANDIST

Venemaa ja Eesti kuulusid 1917. aastal kokku. Tulevane ühinenud föderatiivne, demokraatlik vabariik tundus loomuliku jätkuna. Suurriigid eesotsas USAga tunnustasid Vene Ajutist Valitsust *de jure* (Saul, Norman 2001: 93–94). Venemaad üritas reformida või revolutsioonilisel teel muuta enamik parteisid. Eriti radikaalseid muudatusi nõudsid vasakpoolsed, kes omavahel konkureerisid ning vähemalt kolmeks suunaks jagunesid. Kõige radikaalsematel õnnestus võim Petrogradis oktoobris anastada. Järgnenud Saksa vägede pealetungi ning hiljem kokkupõrgete käigus eraldus Eesti Vabariik, Vabadussõda andis tõuke Venemaast kaugenemiseks. Paraku jäid unistused tulevases demokraatlikust ühendusest Venemaaga samuti püsima. Eesti Vabariigi rajajad olid valmis arutama föderatsiooni kavasid Venemaaga, kui olud seda võimaldavad (Piip 2007: 262–264).

Põhjalikult on uuritud eestlaste identiteeti, ajaloolist mälu ja eri põlvkondade ajalookirjutamise lugusid (Wulf, Grönholm 2010). Keerulisem on tuvastada, kuidas uute riikide sünni mujal suhtuti. Milline oli Ida-Euroopa kuvand, millisena nähti nende tulevikku? Esimese maailmasõja järel tekkinud riikidest säilitasid paari aastakümne möödudes vormilise suveräänsuse kõik peale Eesti, Läti ja Leedu. Seda on peetud USA presidendi Woodrow Wilsoni saavutuseks või pigem tema ambivalentse poliitika tagajärjeks (Wolff 2020). USA suhtumisest leiame algpõhjused,

miks sõja järel kujunenud rahvusvaheliste suhete süsteem püsima ei jäänud. Alates Wilsonist, aga ka järgnevate presidentide ajal jäid püsima seisukohad, et Venemaa terviklikkus taastub tulevikus nii või teisiti. Juba esimesed missioonid Baltikumis eesotsas Warwick Greene ja John Gadega suhtusid 1919. ja 1920. aastal kohalikesse pigem üleolevalt ning eelistasid siinsete sakslaste ning venelaste seltskonda. Balti riikidele laienes küll USA toidubi, Punase Risti ja teiste institutsioonide tegevus, kuid eelkõige enamlaste mõju piiramiseks. Kui Ameerikas möödus punase hirmu (*red scare*) periood, siis loodeti mõnda aega enamlaste režiimi langemisele sisemistel põhjustel. Pärast uue majanduspoliitika algust Venemaal levisid arvamused, et selle mahajäänud, barbaarse impeeriumi eripärade tõttu oligi punane terror vajalik ja edaspidi asub Venemaa samuti normaalsuse teele nagu Ameerikagi. Kuni 1922. aasta suveni tegutses Washingtonis Venemaa Ajutise Valitsuse poolt ametisse nimetatud suursaadik. Saatkond ise ja konsulid jätkasid tööd kuni 1933. aastani. Seejärel võeti uus suund enamlastega üha lähedasemaks muutunud suhete seadustamisele.

Balti riike tunnustas Washington 1922. aasta juulis tingimisi ja rõhutas sealjuures Venemaa territoriaalse terviklikkuse püsimist (Tarulis 1965: 354–364). Balti riikide olemasoluga lepit, sest need osutusid esialgu koguni kasulikeks eelpostideks Venemaal toimuva jälgimisel (Breuer 1995).

Eesti iseseisvuse *de facto* taastamise järel 1991. aastal on kaasaegsest välispoliitikast tulenedes mõistetavad paraadlikud ja kriitilisi hinnanguid vältivad ülevaated Eesti-Ameerika varasematest kokkupuudetest. Arusaadav on soov praeguseid sõbralikke suhteid täiendada sarnase ajaloo lisamisega (nt Maamets, Piirimäe 2022).

Lugedes Oskar Kallase abikaasa, Eesti tutvustaja Aino Kallase muljeid tema reisidest Ameerikas ja Kanadas 1920. aastatel, kohtame publiku huvi Venemaa vastu, aga ühtlasi näiteks sealsete Soome esindajate kartust sattuda ühele pildile koos Balti riikide tegelastega (Kallas 1996: 195–196, 215). Alates 1924. aasta juunist Ameerikas Eestit esindanud kolonel Viktor Mutt oli veel 1939. aastal veendunud, et Ameerikas ei suhtunud kuigi heatahtli-

kult Balti riikidesse ja neid oldi valmis maha kandma.¹ Eestis, aga eriti Riias säilis Ameerika esindajate arvates 1920.–1930. aastatel veel mõndagi väärtuslikku endisest impeeriumist (Maddux 1983: 151–152). Tuntuim USA välispoliitika ekspert George F. Kennan hindas kõrgelt Vene impeeriumi ajalugu ja kultuuri, Balti riikidesse suhtus ta aga üleolevalt. Alates 1922. aastast lubati Ameerika ametiasutustes kasutada nime Eesti Vabariik ja senise Revali asemel Tallinna. Kennan jäi edaspidigi visalt saksa nimekuju juurde ja suhtles eelkõige Vene emigrantide ning sakslastega (Costigliola 2023: 90, 193, 488, 510–511). Riias ja Tallinnas tegutsemise ajast ei maini ta oma mälestustes üldse kohalikke poliitikuid.

Ootused või kartused Vene impeeriumi taastumisest ei olnud osa ainuüksi USA avalikust arvamusest. Esimese maailmasõja lõpul saabus Läänemerele Briti laevastik ja Balti riikidesse lähetati ka Inglise sõjalised missioonid (Oll 2019). Neid oli vaja eelkõige Saksa väeosade kontrollimiseks ning enamlastevastase tegevuse koordineerimiseks. Laevastiku kohalolek oli äärmiselt oluline Balti riikide iseseisvumisel, nagu isa ja poeg Bennetid on rõhutanud (Bennett 1964, 2003). Pisut laiemas perspektiivis oli tegemist üllatusega inglastele endalegi. Briti admiraliteet või valitsused ei pidanud ei varem ega hiljem juurdepääsu Läänemere sadamatele esmatähtsaks. Sõjalist panustamist Balti riikidesse peeti pigem raiskamiseks (Salmon 1988, 1991; Hiden 1991). Laevastik lahkus 1920. aasta karmi talve eel, mil Soome laht jäätus, ja hiljem külastasid Briti ning Ameerika sõjalaevad Läänemere siniseid sadamaid harva. Edaspidi arendas Inglismaa suhteid Eestiga ennast temaga sidumata (Kasekamp 1996). Eesti avalikkuse jaoks üritati siiski säilitada lootust, et Inglismaa ei ole huvitatud Venemaa mõju taastumisest ning seepärast toetab Balti riikide iseseisvust. Londonis teati niisugusest lootusest ja pidulike sündmuste puhul mitmed britid seda ka rõhutasid. Eestis on välja kujundatud koguni kontseptsioon, et 1920. aastatel orienteeruti Inglismaale (Aarelaid jt 1992: 148; Arjakas jt 1991: 323).

¹Mutt Piibule, 11. detsember 1939. — Rahvusarhiiv (= RA), ERA.957.3.373.

Omaette uurimist vääriks küsimus, kuidas mõjutas Eesti saatust Vene emigrantide kogukond ning organiseeritus Euroopas ning Ameerikas kahe sõja vahel. Pagulaste hulk oli märkimisväärne, aga tegelikult me ei tea selle mõju Eesti kuvandi kujunemisele (Hassell 1991). Eesti saatkond Londonis oli veendunud, et olulise ajalehe *The Times* välisuudiste toimetaja abikaasa oli vene-lanna, kes ootas aega, mil tulevane Venemaa väikeriigid taas alla neelab.² Oskar Kallas arvas, et toimetaja vältis seepärast sihilikult suhtlemist temaga. Samalaadsed sissekanded päevaraamatus korduvad. 1924. aasta juulis kurtis saadik, et Vene pagulased pöörduvad sageli tema poole palvetega osaleda heategevusüritustel, annetustes jne, aga ei kasuta kunagi tiitlit *Eesti minister Londonis*.³ 21. oktoobril 1924 tõstatas Kallas päevaraamatus küsimuse: kas Venemaa veerriike alla neelamas? Tema poole oli pöördunud Inglise publitsist, kes soovis koostada ülevaate uutest riikidest. Ta uuris saadikult, kas need tõesti tahavad edaspidi Venega ühineda mingisuguse föderatsiooni kujul. Kallase vastupidiseid kinnitusi ta eriti uskuma ei jäänud.⁴ Sama aasta novembris ilmuvad päevaraamatusse saadiku pessimistlikud sissekanded, mis kahtlevad Eesti enda soovis säilitada koostööd Inglismaaga.

BRITI, USA JA VENE VARASEMAD SUHTED

Keeruline on nõustuda teooriaga, et Suurbritannia, Prantsusmaa ja teised tsiviliseeritud riigid sotsialiseerisid aastail 1917–1924 Nõukogude võimu. Seda olevat tehtud karistuste, sekkumise, meelituste ning lõpuks *de jure* tunnustuste kaudu. Kaubalepingute abil muutunud Nõukogude Venemaa vastuvõtlikuks rahvusvahelise suhtlemise normidele (Cantir 2011). Niisuguse enesekindlalt üleoleva arutlusviisi vildakust kinnitab asjaolu, et Eesti oli esimene, kes normaliseeris suhted Nõukogude võimuga. Le-

²Londoni Eesti Saatkonna Päevaraamat. — Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuurilooline Arhiiv (= EKM EKLA), f 186, m 90:1, 26. aprill 1924.

³EKM EKLA, f 186, m 91:1, 10. juuli 1924.

⁴EKM EKLA, f 186, m 91:2, 21. oktoober 1924.

nin pidas Tartu rahulepingut gigantliku tähtsusega sündmuseks ja välisasjade rahvakomissar Georgi Tšitšerin nimetas seda rahuliku kooseksisteerimise esimeseks näiteks (Steiner 2005: 144). Huvi normaliseerimiseks oli vähemalt kahepoolne. Esimesed sammud lääneriikide ja USA suhete taastamisel Nõukogude režiimiga astuti juba 1919. aasta alul ja seejärel koos rahuläbirääkimistega Tartus aastail 1919–1920. Euroopa ootas konfliktide lõppu ning normaalsuse taastumist. Gripiepideemia oli taandumas, aga vilja, lina, puidu ning teiste seni Venemaalt tulnud toorainete nappus halvas majanduse. Sõjajärgne kriis ähvardas süveneda ja koos sellega kasvas tööpuudus ning sagesid rahutused. Kaubalepingute sõlmimistest oodati Vene turu avanemist ning leevendust kõrgele tööpuudusele (Hinkkanen-Lievonon 1984: 45). Enamlaste võimutsemine häiris, aga Vene valged ei tundunud olevat enam teiseks võimaluseks. Endisi Vene impeeriumi diplomaate hakati Euroopa riikide diplomaatiliste korpuste nimekirjadest kustutama. 1920. aasta jaanuaris tühistasid liitlased senise blokaadi kaubandusele enamlastega. Edaspidi lubati eraisikutel ning -firmadel tegutseda omal riisikol. Tegelikult oli keeldudest varemgi mööda hiilitud, sest nii britid kui ameeriklased pigistasid silma kinni kooperatiivsete ühenduste suhtes Venemaal. Nõukogude võimu korraldatud natsionaliseerimisest jäid esialgu kõrvale tarbijate ja talurahvakooperatiivide keskliidud (Центросоюз ja Сельско-союз). Esialgu loobuti ka kooperatiivsete pankade natsionaliseerimisest (Московский народный банк). Bolševikud kaaperdasid kooperatiivide juhtimise ja kasutasid neid ühendusi enda huvides. Lääneriigid aktsepteerisid esimesi Nõukogude diplomaate kui Tsentrosojuzi esindajaid. Rahulepingu järel Eestisse saabunud Nõukogude kaubandusesindaja Isidor Gukovski kasutas samuti Tsentrosojuzi poolt välja antud volitusi. 1920. aasta mais jõudis Londonisse Nõukogude delegatsioon eesotsas Leonid Krassiniga. Viimase tegevus tipnes 1921. aasta märtsis *de facto* esinduse ARCOS (All-Russian Co-operative Society Limited) loomisega. Briti riigiasutused ja pangad olid esialgu ettevaatlikud ametlike kontaktide sõlmimisega ja kasutasid suhtlemisel enamlastega vahendajaid.

Olukorda hoidis pingelisena välisminister Lord Curzoni terav noot 1923. aasta mais, mis ähvardas *de facto* suhted katkestada, kui enamlased ei lõpeta õõnestustegevust, eriti Briti asumaadel. Vene-Inglise kaubandussuhete kandjaks olid esialgu eraisikud ja firmad Skandinaavias, Soomes ning Balti riikides. Lähema aasta jooksul alates 1920 rajati selliseid arvukalt, aga mainigem vaid Revalise juhtumit. Sellest sai äriühing, mille kaudu näiteks Ameerika riiklikud asutused suhtlesid Eesti kui riigiga, kuigi seda ametlikult ei tunnustanud (Medijainen 2022). Eestist kujunes rahulepingu järel esimesel aastal peamine kaubatee Lääne ja Venemaa vahel. Peatselt ületati ebakindlus ning kartlikkus äri ajamisel enamlastega. Seejärel hakkasid kaupmehed vähendama sõltuvust vahendajatest ning vastavatest kuludest. Mida rohkem inglased pidid Vene turu nimel võistlema sakslaste ning eriti ameeriklastega, seda enam tajuti vajadust riiklike krediitide ning tagatiste järele. Teiselt poolt seadsid ka enamlased alates 1921. aastast eesmärgiks vahendajate väljatõrjumise ning otsekontaktide sõlmimise Briti ja Ameerika ettevõtetega. Algas Eesti väljalülitamine või lahtirakendamine kaubandusest Venemaaga, kuigi protsessi on kujutatud ka otse vastupidisena (Valge 2003).

“Helge tuleviku” nimel leppisid Nõukogude inimesed raske olukorraga, aga vajasisid siiski selliseid esmatarbekaupu nagu jala-nõud, riided, tee, tubakas, põllutööriistad jms. Nende soetamiseks kasutatud Venemaa Keisririigi kullavarud ning natsionaliseeritud kalliskivid ja ehted hakkasid paratamatult otsa saama. Lisaks järgnesid viljaikalduse aastad, enamlastevastased rahutused ning näljahäda. Sõjakommunismist loobumine ja uus majanduspoliitika ning eraettevõtluse osaline taastamine andsid aga uut lootust. Ameerika ja Euroopa (Saksamaa) rahandus stabiliseeriti 1923–1924. Samal ajal suudeti NSV Liidus eri rahade asemele mõneks ajaks sisse seada kulla alusele toetuv tšervoonets (Sanchez-Sibony 2019). Kätte jõudsid need paar kuldset (ka õitsengu, mõirgavat jms) aastat, millisena 1920. aastaid mäletatakse. Nõukogude Venemaa näis kiiresti lähenevat lääneriikidele, kus vasakpoolsed jõud olid valmis ühisindeks ning tegid panuse koostööle Moskvaga.

Ameerikas asutati juba 1918. aasta suvel Nõukogude Informatsioonibüroo. Kuigi Riigidepartemang ei võtnud büroo esindajaid ametlikult jutule, tegutses seal peatselt kümneid inimesi, kes jagunesid eri osakondade vahel. Büroo muutus poolametlikuks esinduseks, mida külastasid tuntud poliitikud ning Ameerika ettevõtete esindajad. Esialgu oli maksevahendiks enamlaste “verine kuld”, sest krediite hakati lubama alates 1924. aastast. Eraisikute ning firmade kaudu jõudis kuld Ameerikasse. Tagasihoidlike hinnangute järgi jõudis USAsse ainuüksi aastatel 1920–1921 kulda vähemalt 350 miljoni dollari väärtuses (White 1992: 168–169). Nõukogude juhid eesotsas Leniniga hindasid suhteid USAGA kõrgelt. Korduvalt taotleti ligipääsu sealse tehnoloogia, seadmete ning investeringute juurde (Siegel 1993). Ameerikaga üritati sisse seada erisuhteid, toetudes kontsessioonide ning muude soodustuste pakkumisele (Aldošin jt 2002). Pealegi oli vaid Ameerikal piisavalt vahendeid, et päästa näljahädast miljoneid inimesi aastail 1921–1922. USA vältis suhetes Euroopa riikide ja Venemaaga üldjuhul Nõukogude Venemaa *de facto* tunnustamise võimalust. Kui Inglismaa tegi samasuguse sammu 1921. aasta märtsis, siis kasvas Ameerikas ärevus, et Euroopa riigid saavutavad läbi kaubalepingute Venemaaga eeliseid. Kaubandusminister (*Secretary of Commerce*) Herbert Hoover ja 1923. aasta augustis ootamatult presidendiks tõusnud Calvin Coolidge toetasid Ameerika kodanike ja erafirmade kauplemist Venemaaga. Sealjuures hakkasid ameeriklased nagu britidki vähendama kauplemist läbi vahendajate Euroopas. Eelkõige puudutas see inglasi ning Eestit (White 1992: 195–196). Nii oli võimalik hoida kokku komisjoni- ja vahendustasudelt, transiidilt, lisatollidelt jne. Informatsioonibüroo kõrvale rajati institutsioonid, mis kaubanduse enda kontrolli alla koondasid (Arcos America, Centrosoyus America, Selskosoyus America, Products Exchange Corporation, Import and Export Company of America). 1923. aastaks koondas suure osa Ameerika firmade suhtlusest NSV Liiduga enda kätte Armand Hammeri juhitud ALMERICO (Allied American Corporation). Tema isa Julius oli Leniniga kohtunud ning oluline tegelane Informatsioonibüroos. Sealtkaudu algas ka poja tõus USA ja Nõukogude suhetes. Armand vahendas 1921. aastal Venemaale vilja

ja ravimeid. Pärast kohtumist Leniniga anti Hammerile asbesti kaevandamise kontsessioon (Gillette 1981). Ainuüksi 1924.–1925. aastal vahendas Hammer tuhandete Fordi traktorite müüki NSV Liidule. Peatselt ületas neid näitajaid aga 1924. aasta mais asutatud АМТОРГ (American Trade Corporation) (Saul 2006: 116–119). Tegemist oli juba Nõukogude monopoolset kaubandust kaitsva esindusega. Ameerikas leidus suuremaid panku, mis olid valmis rahastama kaubavahetust ilma riigi tagatiseta, aga ikkagi peeti NSV Liidu tunnustamist oluliseks sealgi.

KOKKUSATTUMISTE RIDA 21. JAANUARIL

Eesti saadik Londonis Oskar Kallas kirjutas 21. jaanuari 1924 õhtul oma päevaraamatusse, et “parlamendi koosolekul olin täna 8 tundi, kuni vana valitsus oli kukutatud”.⁵ Suurbritannia ajaloos algas sel päeval uus periood. Esimest korda moodustati sotsialistlik, Tööerakonna (Labour party) valitsus. Kuningas George V vaid imestas, mida küll arvaks loost 23 aastat tagasi surnud vanaema Victoria. Tegemist ei olnud siiski mitte niivõrd Tööerakonna eduga, vaid konservatiivide ning liberaalide vastuoludega. Need tipnesid liberaalide lüüasaamisega valimistel 1923. aasta novembris. Vähemusvalitsuse moodustas liberaalide toetusega arvestav Ramsay MacDonald, kes sobivate kandidaatide nappuse tõttu võttis endale nii pea- kui ka välisministri portfelli (Kitching 2011).

1. veebruaril 1924. aastal kinnitati tema majesteedi nimel, et Nõukogude Sotsialistlike Vabariikide Liitu tunnustatakse *de jure* endise Vene impeeriumi territooriumil, mille võimu need tunnistavad (*they recognize the Union of Socialist Soviet Republics as the de jure rulers of those territories of the old Russian Empire which acknowledge their authority*) (British... 1924).

London võistles selle otsuse tegemisel Benito Mussoliniga. Itaalia *de jure* tunnustus Nõukogude Venele järgnes mõne päeva pärast. Sama aasta jooksul andsid oma tunnustuse Moskvast üle

⁵EKM EKLA, f 186, m 89:1, 21. jaanuar 1924.

veel tosin riiki (Shishkin 1991). Briti noodi tekst tekitas kaas-aegsete hulgas elevust, aga sellest allpool.

Samal päeval, 21. jaanuaril algas Washingtonis Kongressi 68. koosseisu välisasjadekomisjoni istung, kus arutati Nõukogude Liidu tunnustamise võimalusi Ameerika Ühendriikide poolt. Kuu aega varem, 1923. aasta detsembris, olid Nõukogude Liidu välisasjade rahvakomissar Tšitšerin ning riigisekretär Charles Hughes vahetanud tunnustuse teemal paar kirja, aga teravaks ajas küsimuse Kominterni juhi Zinovjevi pöördumine Ameerika Töölispartei (The Workers' Party of America) poole, mis kutsus sealseid töölisi relvaüksustesse organiseeruma ning seadis eesmärgiks punase lipu heiskamise Valgele Majale (Statement... 1924).

Esimene ja ainuke sõjajärelne Eesti saadik Ameerikas Ants Piip oli äsja Londoni kaudu kohale saabunud ja ametisse asunud ning käis Senati komisjoni istungit samuti jälgimas (Medijainen 2024). Temagi pidas päevaraamatut, kuid ei märkinud, kuidas ta toimuvast teada sai. Tõenäoliselt soovitasid üritust külastada tuttavad, Riigidepartemangu Ida-Euroopa osakonna juhtivad ametnikud, mõnda aega Balti riikides tegutsenud *commissioner* Evan E. Young ja lühemat aega atašeena tegutsenud Robert F. Kelley. Nemed olid Senati komisjoni ees peamised aruandjad. Riigidepartemang püsis järjekindlalt enamlusevastasuse liinil (Little 1983). Väliskomisjoni pikaaegne esimees William E. Borah ja mitmed teised mõjukad poliitikud ning kultuuritegelased pooldasid aga Nõukogude valitsuse *de jure* tunnustamist. Kelley selgitas, mida Nõukogude võim, Komintern, kommunistlik partei ja selle poliitbüroo tähendavad ning miks nende rajatud režiimi ei ole USA seni tunnustanud (Recognition... 1924).

Nii Suurbritannias kui Ameerikas leidis institutsioone ning inimesi, kes jälgisid tähelepanelikult sündmusi Nõukogude Venemaal. Kindlasti oli teada, et alates 1923. aasta märtsist lamas enamlaste senine juht surivoodil ja võimu nimel käis juba rivaalitsemine, aga vaevalt suudeti ennustada, et 21. jaanuaril 1924 Vladimir Lenin sureb.

Puuduvad kindlad andmed, kas järgnevad sündmused Eestis olid otseselt Lenini surmaga seotud. Tegemist võis olla kokku-

sattumisega, aga me ei tohiks Eesti julgeoleku eest vastutanud ametkondade võimekust alahinnata, sest punaste õõnestustegevus toimus laial rindel (Forgus 1992: 29). Edasi juhtunu tundub suurepäraselt ajastatuna, sest 21. jaanuari õhtul arreteeriti Tallinna Tööliste keldrisse kogunenud koosoleku pidajaid. Samal ajal algas operatsioon teisteski linnades. Narvas, Viljandis ja mujal suleti kommunistide ja nende pooldajate kontrolli all olnud seltse, ringe ja organisatsioone. Algatusest kasvas novembriks välja “149 protsess”.

NÕUKOGUDE VENE TUNNUSTUSE TEKSTIST

Briti tunnustuse noodid kuuest alapunktist koosnev tekst nägi ette läbirääkimiste algust mitmesuguste probleemide lahendamiseks ning lepingute sõlmimiseks. Selleks oodati Londonisse Nõukogude delegatsiooni. *De jure* tunnustuse noodid esimene punkt kõlas mitmetähenduslikult. Kõigepealt ei olnud päris selge, kas tunnustati Nõukogude valitsust või riiki. Õiguslik segadus kahe tunnustamise võimaluse vahel püsis edaspidigi (Warbrick 1993: 92–97). Teiseks tähendas endise impeeriumi järjepidevuse rõhutamine varasemate lepingute ning kohustuste meenutamist. Kolmandaks ei olnud päris selge hiljuti moodustatud NSV Liidu sise- ja struktuur. Taga-Kaukaasia föderatsioon oli küll ühinenud NSV Liiduga 1922. aasta lõpul. Gruusia ja Armeenia staatus föderatsiooni koosseisus ei olnud rahvusvahelise õiguse aspektist päris selge, sest tundus andvat võimaluse näiteks Gruusiale, kelle iseseisvust lääneriigid olid tunnustanud (Smith, Jeremy 1998; Jones 1988). Armeenlasi toetas USA ja Wilson oli lubanud Armeeniale vähemalt *de facto* tunnustust (Laderman 2019: 138–143, 181). Teoreetiliselt püsis võimalus tõestada, et Armeenia ja Gruusia ei lepi NSV Liidu ülemvõimuga, ning Gruusias esines tõepoolest kogu järgneva aasta jooksul pingeid ning augustis koguni relvastatud kokkupõrkeid. Täpsemalt algasid Nõukogude võimu vaakumi aastatel 1923–1924 Taga-Kaukaasias ja Kesk-Aasias protsessid, millega kaasnesid territoriaalsed ümberkorraldused ning tsentraliseerimine (Carr 1959: 263–275). Samal ajal jäi õnneks vaid teoreetiliseks võimalus, et Tallinnas, Riias või

Kaunases moodustataks valitsus, kes tunnustab NSV Liidu ülemvõimu, kuigi see muutus ootamatult päevakohaseks. Näiteks väljendas Kallas oma rahulolematust, kui 1924. aasta märtsis Eestis puhkes kriis ja valitsus vahetus.

Koos *de jure* tunnustusega tõsteti ametlike esinduste staatus. Senise Nõukogude kaubandusesinduse juurde Londonis loodi saatkond. Huvitaval kombel meenutab Inglise välisministeeriumi Põhja osakonna (NSV Liit ja Balti riigid) juhataja John Duncan Gregory Nõukogude võimu tunnustamise ning saatkonna asutamise asjaolusid nimelt seoses Eestiga (Gregory 1928: 145).

Alates 1923. aastast Londonis tegutsenud Bulgaaria päritolu kommunist, seni Ukraina sovetiseerimist juhtinud Hristian Rakovski nimetati vaid asjuriks ja mitte suursaadikuks. George V ei olnud valmis suruma kätt suursaadikul, keda volitas tema sugulase ja keiserliku perekonna hakanud režiim (Kennan 1961: 238). Rakovskile ning Moskvale oli asjuri staatus alandav. Kui 1924. aasta augustiks jõuti lepingute tekstidega valmis, siis algatas Rakovski taas enda auastme tõstmise küsimuse (Gorodetsky 2008: 30–31). Tollase diplomaatilise protokoll järgi oli Eesti ministri positsioon isegi astme jagu kõrgem, kuid vastuvõttudel õukonnas ning saatkondades kohtuti siiski mitu korda ja vähemalt ühel juhul viis Oskar Kallas ka proua Rakovski pidulauda. Iga päevase suhtlemise tasandil oli ebamugav Läti ministri olukord. 1924. aasta aprillis Londonisse saabunud Nõukogude delegatsiooni koosseisu kuulus vähemalt kolm Läti päritolu kommunisti. Oskar Kallast tülitas paaril korral ammu tuttav Hella Wuolijoki (Murrik), kes korduvatest katsetest hoolimata varem Suurbritanniasse ei olnud pääsenud. Saadiku arvates üritas Wuolijoki hankida nüüd temalt andmeid, et jagada neid Rakovskiga. Nõukogude delegatsiooni koosseisus saabus Londonisse töölisliikumise teisigi aktiviste. Näiteks saavutati järgnevalt tihe koostöö NSV Liidu ja Briti ametiühingute vahel (Wynn 2014). See oli erakordne saavutus Moskvas asutatud punase ametiühingu ning Amsterdamis tegutsenud sotsialistliku ametiühingu suhetes (Calhoun 1991). Sotsialiste hakati Moskvas peatselt küll võrdsustama fašistidega, aga veel ei välistatud ühisrinde loomist ametiühingute tasandil. Inglise ametiühingute delegatsioon saabus 1924. aasta

novembris Moskvasse ja selle juht Alf Purcell kutsus külaskäigu ajal Eesti tööliklassi oma rõhujaid kukutama.

Ühtlasi tuleb arvestada, et Nõukogude agentide imbumine Inglismaale algas tunduvalt varem kui 1924. aasta läbirääkimised (Madeira 2003). Kominterni V kongressil 1924. aasta juunis rõhutas Zinovjev, et erilist tähelepanu tuleb edaspidi pöörata just nimelt Briti kommunistlikule parteile (Braunthal 1967: 301–303). Ühisrinde loosungit veel maha ei võetud, kuid lõhe bolševismi ning vasakpoolsete, sotsiaaldemokraatlike parteide vahel hakkas süvenema. Zinovjev nimetas neid juba fašistlikuks (Linder, Tšurkin 2005: 271–272). Seepärast on arusaadav, et nii delegatsioonide liikmeid kui ka teisi võimalikke Nõukogude aktiviste ning agente jälgisid Briti eriteenistused teraselt (Barnes 1979; Volodarsky 2016).

LÄBIRÄÄKIMISED JA BALTI RIIGID

Aprillis algasid kohtumised, mida Briti välisministeeriumi poolt juhtis asesekretär Arthur Ponsonby. Läbirääkimiste raskuspunktid koondusid peamiselt kahele küsimusele: võlgadele ja laenu-
dele.

Vene impeeriumi mainiti tunnustuse tekstis tagamõttega. Endiste valitsuste tehtud ning eraisikute laenud, aga ka Briti alamtelt ja ettevõtetelt konfiskeeritud varanduse võis koondada märksõna *võlad* alla. Läbirääkimiste algust tervitas City (pankade) esindajate ühine märgukiri, milles nõuti võlgade küsimuse lahendamist ja sealhulgas kaubanduse monopoli likvideerimist Venemaal, seaduste muutmist, natsionaliseerimiste heastamist ja tagatise tulevaste konfiskeerimiste vastu (Gorodetsky 2008: 16).

Võlgade teemale lisas survet USA nõue, et kõik talle võlgu olevad riigid peavad 1923.–1925. aastal oma kohustused fikseerima kirjaliku lepinguna (Link 1955: 285–288). Euroopa riikidel oli keeruline loobuda võlgade sissenõudmisest ükskõik kellelt, kui Ameerika samal ajal järjekindlalt nõudis nende ja ka Venemaa võlakohustuste täitmist.

Nõukogude pool eeldas esialgu, et Briti tunnustus antakse talle tingimusteta ja seejärel hakatakse rääkima uue kaubalepingu, teiste varasemate lepingute kehtivuse ning eelkõige laenu (krediitide) üle valitsuse tagatisel. Moskvast oli kasutada kaudne trump — Saksamaa oli loobunud varasematest võlgadest ning saamas Inglismaa konkurendiks pääsemisel Vene turule. Vastavald läbirääkimisi kahjustasid küll kommunistide tegevus ja vahejuhtumid seoses Nõukogude esindusega Berliinis, kuid kaubalepingu läbirääkimised jätkusid. Lisaks ei tahtnud Tööerakonna valitsus ära rikkuda võimalust, et nii Saksamaa kui ka NSV Liit õnnestub ühtlasi siduda Rahvasteliiduga ning valmivate vahekohtu ja Genfi protokolliga (Salzman 2003: 45–52).

Inglise ja Vene läbirääkimiste teemad langesid kokku Eesti samasuguste probleemidega. Kallase jaoks kerkis ootamatult brittide nõue, et Eesti peaks oma sõjavõla samuti ära tasuma, pealegi oli võla suurus kasvanud. Edaspidi käisidki läbirääkimised võlgade üle rööbiti. Kallas otsis küll kinnitust oma veendumusele, et Briti relvad ning laskemoon saadi 1918.–1919. aastal tasuta, aga sõja- ja välisministeerium kinnitasid vastupidist ning talle anti üle asjakohased arved. Kergendust ei toonud Johan Laidoneri ega teistegi Riigikogu liikmete (August Rei, Juhan (Johan) Kukk) külaskäik Inglismaale 1924. aasta juunis–juulis. Laidoner oli edasise kauplemise vastu ning võlg tunnistati üsnagi kiiresti omaks. Tõenäoliselt aitasid sellele kaasa alanud Inglise–Vene läbirääkimised, sest seoses nendega kasvas oht, et City võib soovida võlgade küsimused ühendada.

Eesti jätkas samal ajal ühtlasi laenude taotlemist. Londonit külastas 1924. aasta jooksul hulk Eesti kaubandus- ja äritegelasi. Neist tõsisemateks katseteks võib pidada Eesti Panga juhi Leo Sepa ning suurima erapanga omaniku Klaus Scheeli ettevõtmisi. Saadikut laenu hankimise üksikasjadesse ei pühendatud, aga ta oli pahane, et võimalused, millele tema osutas, jättis Tallinn tähelepanuta.

Esimesed teated, et Balti riigid võivad tõusta algavate Briti–Vene läbirääkimiste päevakorda, tulid Moskvast Kaunase kaudu. Leedu saadik teavitas Kallast, et läbirääkimiste ajal on kavas arutada, kuidas Balti riike majanduslikult ja poliitiliselt Venemaa-

ga siduda.⁶ Kallasel õnnestus kohtuda välisministeeriumi rahvusvahelise õiguse spetsialistiga ja välja selgitada, et tunnustamise noodi tekst ega peatselt algavad läbirääkimised ei käi siiski Balti riikide kohta. Saadikuni jõudis aga signaal, et Inglise kaubandusesindajad ootavad ikkagi Balti riikide liitmist Venemaaga, et edaspidi oleks äri lihtsam ajada. Sellised teated kordusid kogu aasta ning saadiku mure püsis edaspidigi. 27. veebruari sissekanded päevaraamatusse on eriti ärevust tekitavad. Kallas märkis, et ta on isiklike, aga täiesti usaldusväärsete allikate kaudu saanud kinnitust, et Moskva tahab Balti riike tulevaste läbirääkimiste päevakorda tõmmata. Eesti ja Läti kommunistid olevat teinud Kominterni kaudu ettepaneku, et kui Tallinnas või Riias peaks võimule tulema töörahva valitsus, kes tahab Venemaaga ühineda, siis London peaks kinnitama selle siseasjaks, millest ta huvitatud ei ole. Lisaks jõudis saadikuni kuuldus, et välisasjade rahvakomissariaat kavatseb võlgade teema puhul väita, et endised impeeriumi osad peaksid samuti võlakohustust kandma. Loomulikult oli Moskva rahulepingus loobunud igasugustest nõuetest Eesti suhtes, kuid seda tehti võlausaldajate heakskiiduta ja tundus seepärast vaieldava küsimusena. Balti riikide saadikud otsustasid igaks juhuks ette valmistada ühise märgukirja, aga ilma kärata, et mitte "saadanat seinale maalida".⁷

Inglise-Vene läbirääkimised kestsid 14. aprillist kuni augusti alguseni ja olid paaril korral katkemise piiril. Suvel saabus toeks välisasjade rahvakomissari asetäitja Maksim Litvinov, kuid ilma märgatava eduta (Phillips 1992: 75–76). Tulemuseni jõudmiseks pidi Inglise valitsus otsustama, kas ta peab olulisemaks Nõukogude tellimusi ja loodetavaid kontsessioone või võlakohustuste täitmist. Moskva kordas Genua (Rapallo) konverentsi eel (1922) kõlanud meelitusi, et ta on valmis võlgade küsimust arutama, aga enne tuleks kindlustada Inglise valitsuse tagatisel antavad krediidid. Võlgu ei tahetud tasuda, pigem neid juurde saada. Lõplik laenusoov jäi fikseerimata, see võis ulatuda ligi 30 miljoni naelani. Tööerakonna valitsus oli valmis riskima, sest laen tähendas

⁶EKM EKLA, f 186, m 89:2, 20. veebruar 1924.

⁷EKM EKLA, f 186, m 89:2, 27. veebruar 1924.

tellimusi Inglise ettevõtetele ja oli tunnistuseks tema suutlikkusest välispoliitika alal. Lepingud tuli heaks kiita parlamendis, see eeldas aga liberaalide jätkuvat toetust.

BUSINESS JA JULGEOLEK

Sõjalise julgeoleku probleem oli 1922. aastal kaotanud veidi oma teravusest. Sellele oli kaasa aidanud rahvusvahelise desarmeerimise konverents Washingtonis (1921–1922) ja regionaalse desarmeerimise katse Moskvas 1922. aasta lõpul. Ruhri kriis ja sündmused Saksamaal 1923. aastal muutsid olukorda täielikult. Eriti seoses Moskva nõudega Balti riikidele lasta vajaduse korral läbi abi, kui seda Saksamaale tahetakse saata. Üheks vahetuks tulemuseks oli Eesti ja Läti kaitseliidu lepingu sõlmimine 30. novembril 1923.

Eesti saatkonnas Londonis ei olnud alates 1923. aasta algusest enam sõjaväeataşee ametikohta. Ameerika päritolu seikleja Sergius Martin Riis sunniti sellest ametist taanduma, sest oli saadiku ja Aino Kallasega tülli läinud (Spence 2002). Oskar Kallas suutis Tallinna veenda, et iseseisvat ataşee ametikohta ei olegi enam vaja. Ta arvas, et Inglise kindral Alfred Burt sobiks esindama kõigi Balti riikide huve seoses sõjaliste küsimustega. Idee oli pisut naiivne, kuid püsis päevakorras kuni 1924. aasta lõpuni.

Pingete kasv tähendas Eesti, Läti ja Leedu ühist algatust täien-dava relvastuse muretsemiseks Inglismaalt. Hakati koostama vastavaid tellimusi, kuid valimiste järel keeldus London väljaveo litsentside andmisest Balti riikide sõjaostudele (Salzman 2003: 42–43). Seejärel saabus Londonisse mitu Eesti sõjaministee-riumi esindajat, aga sõidud nurjusid, sest MacDonaldi valitsuse moodustamine tähendas sõjaliste tellimuste külmutamist. Pisu- tud edukamalt läks Lätile, kel õnnestus panna Inglise ja Prantsu- se laevaehitusfirmad omavahel võistleva kahe allveelaeva ehitamiseks (Hinkkanen-Lievonen 1984: 210). Eesti saatkonna päeva- raamatus jäid sõjalised küsimused üheks kesksemaks problee- miks kogu aasta jooksul. Siinkohal vaid lühike kokkuvõte Ees- ti, Läti ja Leedu esindajate nõupidamisest 12. novembril 1924, kus nenditi, et eelmise aasta jõulude eel esitatud palve relvaostu-

deks lükati tagasi, sest MacDonaldi valitsus tõstis rahvusvahelistes suhetes lipukirjaks sõjavarustuse vähendamise.⁸ Ühtlasi ei antud Eestile tagatisi, et isegi erafirmadelt ostetud sõjavarustust tohiks välja vedada.

Veel rohkem muutsid saatkonna ja Tallinna ärevaks teated, et Inglise firmad täidavad samal ajal hoopis Moskva sõjalisi tellimusi. Juunis kurtis Kallas, et talle anti ülesanne uurida, kas venelased on Vickersilt tellinud suuremal hulgal sõjavarustust. “See on raske ülesanne, kuna tellimine muidugi salajas hoitakse,” märkis ta päevaraamatusse. Vickersi maailmasõja-aegne koostöö Venemaaga oli 1918. aastal mõneks ajaks katkenud. Peatselt jõuti lepeteni, et firma lööb kaasa elektrijaamade ehitamises Venemaal. 1923. aastal täideti Moskva tellimus 500 meremiini valmistamiseks. Järgnes tellimus 600 kuulipildujale. Valitsus aeti niimoodi suluseisu, sest ettevõtte ähvardas tehased seisma panna, kui toodangule väljaveolube ei tagata. Firma selgitas, et Prantsusmaale läks juba ligi 7 miljoni kuldrubla suurune Nõukogude tellimus, mille Vickers suutnuks ise täita (White 1992: 203–205). 1924. aasta juunis andis Läti saadik teada, et tema andmetel on Moskva lisaks tellinud 20 lennukit ja neile ka ekspordiloo saanud. Kui sama aasta novembris moodustati taas konservatiivide valitsus, siis pandi seisma NSV Liidu tellimusi Vickersilt 7,5 miljoni naela väärtuses (samas: 206).

Moskva lootis sel hetkel veel “mune teise korvi” sokutada. Prantsusmaal võitis 1924. aasta juunis valimised vasakkartelli koalitsioon ja valitsuse moodustas Nõukogude-sõbralik Eduard Herriot, kes võttis suuna Nõukogude režiimi tunnustamisele ning oli valmis ka krediite lubama. Pärast külaskäiku Pariisi teatas Leedu esindaja kohtumisel Kallasega 1924. aasta juunis, et Prantsusmaa vajab tugevat Venemaad Saksamaa vastu ega poolda tema edasist nõrgendamist. Balti riikide olemasolu taluti, aga nende toetuseks ei kavatsenud Pariisis midagi ette võtta.⁹ Nõukogude suursaadikuks Pariisi nimetati Krassin. Seal avati 1924. aasta novembris Nõukogude suursaatkond. Hoonele heisa-

⁸EKM EKLA, f 186, m 91:2, 12. november 1924.

⁹EKM EKLA, f 186, m 90:2, 24. juuni 1924.

ti punalipp, Internatsionaali kutsuti mängima kohalikest kommunistidest koosnev orkester ja esinduse koosseisust võis leida mitu Kominterniga seotud tegelast, kes seda isegi ei varjanud. Välis- asjade rahvakomissariaadis mõisteti, et tegemist oli liialdusega, ja rutati olukorda päästma, Krassinit paluti edaspidi vältida avalikke kontakte kohalike kommunistidega (Carley 2000). Sellises olukorras toimunud putšikatse Tallinnas tähendas prantslastele vaid ühe ebameeldiva asjaolu lisandumist, aga mitte äsja antud ametliku tunnustuse tühistamist. Sellel oli aga otsene mõju Eesti ja Prantsusmaa suhetele. Võib oletada, et 1924. aasta otsuse taga tasuda Eesti võlad Prantsusmaale oli eelkõige Tallinna soov Pariisis positiivset tähelepanu pälvida.

Inglise laenude äralangemise järel muutus olukord Moskva jaoks keerulisemaks. Lääneriike oli raske 1924. aasta teisel poolel üksteise vastu välja mängida. Prantsuse frank oli sattunud raskustesse. Sellest olukorrast väljumiseks vajab Pariis Londoni ja Washingtoni toetust. Ta ei võinud jätkata vaid Vene turule panustades. Moskva ei saanud samuti loota, et ta pöördub Londonis ebaõnnestumise järel Pariisi poole. Ähvardamas oli ilmajäämine ka Prantsuse laenudest. Washington eelistas samuti suhete korrastamist eelkõige Euroopaga (Leffler 1979: 82–119). Vene turu osa oli tema jaoks küll kasvamas, aga mitte määrav.

ZINOVJEVI KIRI

Inglise-Vene lepingud pidi parlamendis ratifitseeritama oktoobri algul, aga liberaalid loobusid valitsuse toetamisest ning välja kuulutati uued valimised. Neid varjutas skandaal Zinovjevi kirja ümber. Opositsioonil õnnestus kujundada arvamus, et kiri tõendab leiboristide valitsuse suutmatust või tahtmatust seista vastu enamlikule propagandale.

Järgnenud sajandi jooksul on korduvalt selle teema juurde tagasi pöördutud ning kirjutatud mahukaid monograafiaid ja arvukalt artikleid. Mitmed neist kinnitavad, et dokument võis sündida Balti riikides, eelkõige Riias, kus tegutsesid lääneriikide esindused ja eriteenistused. Kirja sünni on seostatud ka Berliinis tegutsenud Vene valgete organisatsiooniga ning Alexis Bellegarde-

ga, kes pärines Eestist (Chester jt 1968: 50–59). Zinovjevi kirja peetakse üldjuhul võltsinguks, mille autorit ei olegi õnnestunud tuvastada. Tegemist oli pöördumisega Suurbritannia kommunistliku partei poole, et see nii saareriigis kui ka ülemerevaldustes aktiivselt tegutsedes aitaks kaasa valminud Vene-Inglise lepingute ratifitseerimisele. Kiri jõudis Londonisse 1924. aasta septembri keskel ja sellest olid teadlikud välisministeerium, eriteenistused, aga ilmselt ka mõne ajalehe toimetus. Tegemist ei olnud millegi erilise või erakordsega. Samalaadseid pöördumisi eri riikide töölisparteidelle olid Kominterniga seotud isikud või Zinovjev saatnud varemgi ja mitmes paigas avaldati hoopis agressiivsemaid üleskutseid kehtiva režiimi kukutamiseks. Juulis ilmus Jaan Anveldi üksikasjaline juhend Eesti sõduritele ja madrustele, kuidas kodusõda alustada ning pööret teostada (Rosenthal, Tamming 2010: 674). Sarnase teksti avaldas 1924. aasta juulis ka Šoti päritolu kommunist John Ross Campbell, ajalehe *Workers Weekly* ase-toimetaja (Bennett 1999: 10). Mees arreteeriti ja sellest kujunes kohtuasi, mis ajendaski liberaale valitsuse toetamisest loobuma.

Zinovjevi kirja menetlemine jättis mulje, et Tööerakonna valitsus soovib arendada suhteid Moskvaga, toetab sellele laenude eraldamist ning aitab niimoodi kindlustada Nõukogude režiimi ja propagandat. Välisministeeriumi ametnikud olid veendunud kirja ehtsuses ega pidanud õigeks selle edasist varjamist. Seal koostati protest Rakovskile, süüdistades NSV Liitu sekkumises Suurbritannia siseasjadesse, ning vastavad dokumendid edastati ajalehele *Daily Mail*. Protest ja kiri avaldati nädala lõpul, 25. oktoobril 1924, vaid neli päeva enne valimisi. Ramsay MacDonald ise ei olnud sel ajal Londonis ja nädalavahetusel Inglise ametiasutused “pommile” ei reageerinud. Parempoolsed ajalehed alustasid rünnakuid valitsuse, Inglise-Vene lepingute ja Nõukogude propaganda vastu. Rakovski, Zinovjev ja välisasjade rahvakomissariaat sattusid lausa paanikasse ja püüdsid järgneva kuu aja jooksul korduvalt tõestada, et tegemist on võltsinguga ja Zinovjev ei ole sellist kirja koostanud ega allkirjastanud. Toetust paluti ka poliitbüroolt ja *juhi* staatusse tõusvalt Stalinilt (Carley 2014: 116–135). Moskvasse külla saabunud Briti ametiühingute delegatsioonile tagati

juurdepääs Kominterni arhiividele, et nad võiksid veenduda Nõukogude poole väidete õigsuses.

Londonis avati 7. novembril endine Vene esindushoone Nõukogude suursaatkonnana. Revolutsiooni aastapäeva pidulik tähistamine aga nurjus, sest Inglise ametiisikuid osales üritusel väga vähe. Uus, Stanley Baldwini valitsus kogunes esimesele istungile 12. novembril. Nõukogude poolele esitamiseks valmistati ette kolm nooti, mis katkestasid valminud ja allkirjastatud lepingute ratifitseerimise, valitsus jäi edasise suhtes äraootavale seisukohale.

SAADIKU MURED

Oskar Kallas läkitas oma päevaraamatuid Tallinnasse tavaliselt üks-kaks korda kuus. Novembri teisel poolel tegi ta seda sagedamini, sest temani jõudsid üha ärevamad signaalid. Uus Briti välisminister korraldas MacDonald'i eeskujul vastuvõtu välisriikide saadikutele. Seda tehti kolmes voorus 16.–17. novembril — suursaadikud, ministrid ja asjurid. Vastuvõtu ajal tunnustas Austen Chamberlain Eesti võitlust kommunistide vastu, kuid kurtis Kallasele, et tegelikult ei ole Balti riike Londonis märgata. Toetust ja kaudset kaastunnet jagas Kallasele aga Londoni kaudu tagasi Riiga sõitnud USA minister Frederick W. B. Coleman, kes arvas, et kahjuks peab vist väike Eesti käimasoleva “149 protsessiga” tõestama, et Komintern ja Vene valitsus tegutsevad käsi-käes. Eestil oli seda paraku keeruline tõestada, kuigi asi oli ilmselge. Moskva kinnitas edaspidigi kangekaelselt, et Komintern on iseseisev ja Nõukogude riigiasutused ei ole selle tegevusega seotud.

24. novembril kohtus Kallas kauaaegse Inglise konsuliga Venemaal Thomas Prestoniga, kes oli alustanud esindajana juba keiserlikul Venemaal, oskas hästi vene keelt ja omas laialdasi tutvusi. Preston oli algatanud kava Eesti Leningradi peakonsulaadi ametniku Karl Rostfeldti kaitseks, kes oli kevadel arreteeritud. Rostfeldti kohtuasjast kujunes Eestile ebameeldiv ja pikaajaliste tagajärgedega juhtum (Medijainen 1997: 294; Välisministeeriumi Informatsioonibüroo juhataja kokkuvõte Rostfeldti prot-

sessist, 7. oktoober 1924. RA, ERA.957.1.160). Prestoni arvates ei saanud Rostfeldti tunnistusi Nõukogude kohtutes tõsiselt võtta ja ta soovitas välisriikide diplomaatide ühisavaldust tema kaitseks. Kallas ruttas ettepanekut Tallinna edasi saatma. Paraku mingit ühisavaldust ei järgnenud. Veelgi olulisemad tundusid Prestoni teated Eesti-vastastest ettevalmistustest Venemaal. Ta kurtis ühtlasi, et Inglismaal ei saada aru kommunismi kasvavast ohust ja seda eriti äriühingondades. Seal rõhutati tema arvates liiga sagedasti, et sooviks on teha äri ja neid ei huvitagi, kes parajasti Venemaal võimul. 27. novembril läks tee Kallase järgmine läkitus, sest temani oli jõudnud Läti saadiku kaebus, et neil jäänud tegemata 30 000 naela suurune tehing, sest Citys levisid teated peatsest pöördest Eestis ja seal kardeti selle mõju ulatumist Lätisse. Hoolimata hoiatustest tuli Kallasele 1. detsember üllatuseks. Saatkonnal ei õnnestunud midagi lohutavat saavutada, Inglismaa keeldus oma sõjalaevade saatmisest Läänemerele ja jäi edaspidigi äraootavale seisukohale. London ei olnud valmis suhteid Moskvaga veelgi teravamaks ajama. Eesti sündmustele reageeriti tagasihoidlikult, mis pakkus võimalusi talutavate suhete säilitamiseks Moskvaga. Kallase positsiooni kõigutas see aga märgatavalt (Medijainen 1998). Sarnast suhtumist edastas Washingtonist ka Ants Piip. Seal arvati, et revolutsioonide aeg on nüüd möödas (Medijainen 1996).

ÄÄREMÄRKUS

Lõpetuseks olgu meenutatud ühte aastakümneid püsinud spekulatsiooni, et Eesti kommunistid ohverdati Nõukogude eriteenistuste operatsiooni “Trust” huvides (Medijainen 1990, 2008). Aino Kuusinen kirjeldab Kominterni kui institutsiooni, mille käsutuses olnud ruume ning igapäevast tegevust kontrollisid tšekistid (GPU, OGPU) ning nende suhted ei olnud tema arvates sugugi sõbralikud ja üksmeelsed (Kuusinen 1974: 40). Pidades lisaks silmas arvukaid kirjutisi Nõukogude eriteenistuste ajaloost, tunduvad kummalised Eesti praeguste uurijate kinnitused, et Komintern, OGPU, sõjaväeluure ja kohalikud kommunistid tegutsesid kõik vaid ühe eesmärgi nimel käsikäes (Rosenthal 2024). Või-

malik, et niisugust lähenemisviisi toidavad endiste Nõukogude eriteenistuste juhtide vastupidised ülestunnistused. Nüüdseks on ilmunud käsitlusi, mis ei salga enam Punaarmee luure ja Kominterni koostööd (nt Linder, Tšurkin 2005). Selline arvamus vastandub näiliselt Eesti NSV historiograafiale, mis järjekindlalt eitab Nõukogude asutuste osa mässukatses, aga ei ole tegelikult kuigi uudne lähenemisviis.

Nõukogude eriteenistuste tuntuim algatus “Trust” ei tähistanud esialgu mitte ainult *usaldust* (Brook-Shepherd 2005: 270–274). Kullavoogudest ning seejärel uuest majanduspoliitikast Venemaal innustust saanud firmad ja pangad kandsid nimesid (näiteks The Guaranty Trust Company, The Equitable Trust Company jne), mis võisid operatsiooni algatajate fantaasiat toita. Küllap kujuneski üldnimetus alles töö käigus. Üksmeelselt kinnitatakse, et see operatsioon algas 1921. aastal Tallinnas. Peatselt värvati sinna ka Eesti päritolu Roman Birk (Primakov 1996: 115–127). Birgist kujunes “Trusti” üks keskseid tegelasi, kes töötas samal ajal Eesti välis- ja sõjaministeeriumi heaks. 1924. aasta augustis meelitati Venemaale Boris Savinkov, keda on peetud ka Zinovjevi kirja autoriks ja kelle käsundusohvitseriks oli mõnda aega Roman Birk. Savinkov oli kogenud revolutsionäär ja konspiraator. Tänapäevani ei ole selge, kas ta õnnestus “Trustil” üle kavaldata või oli Savinkov valmis koostööks enamlastega ühtse Venemaa taastamise nimel (Orlov 2004: 77–123; Spence 1991).

“Trusti” veel suuremaks saavutuseks peetakse aga Sidney Reilly veenmist Tallinnas tegutsenud Briti luure kaudu, et Venemaal tegutseb tõepoolest mõjukas enamlastevastane organisatsioon, ja ta otsustas selle esindajatega kohtuda. Lääneriikide eriteenistuste, aga ka vene emigrantlike ühenduste usalduse võitmiseks tuli neile kahtlemata jagada tõepäraselt informatsiooni ja tõestada, et “Trust” suudab kontrollida protsesse Venemaal, sealjuures Kominterni ja selle seksioone. Suhtlemine Lääne eriteenistustega toimus sageli Eesti ja Riia kaudu. Briti luure esindajad paiknesid 1920. aastate algul just Tallinnas (Kotakallio 2014: 49–53).

Õhku jääb paraku oletus, et mainitud operatsioonide õnnestumise ja Inglise, aga ka piiririikide eriteenistuste usalduse võit-

miseks tuli neile maha müüa Kominterni ning Eesti kommunistide sepitsused. See tekitas mainitud *usaldust* ning säilitas Nõukogude eriteenistustele nii olulised sidemed läbi Eesti. Arvestades muutusi Euroopas ning Kominterni seniseid “saavutusi”, ei olnudki kohalike kommunistide mahamüümine väga suur ohverdus. Areng 1924. aastal omandab aga hoopis teistsuguse värvinagu, kui Punaarmee oli sel hetkel tõepoolest sügavas kriisis või lausa olematu, nagu kinnitas tollane Stalini ja NLKP Poliitbüroo sekretär Boriss Bažanov. Olukorda suudeti Bažanovi arvates lääneriikide eest varjata (Bažanov 1997: 103–104). Putši ebaõnnestumise põhjust Tallinnas võiksime siitki otsida. Üritus sai saatuslikuks Zinovjevile ja aitas kaasa Stalini võidule. Lenini surma järel riiki kontrollinud triumviraat Zinovjev-Kamenev-Stalin lõpetas tegevuse mõne kuu pärast. Sotsialism ehk Stalini diktatuur kindlustus seejärel vaid ühel maal.

KOKKUVÕTEKS

Kas riigipööre Eestis oleks katkestanud Nõukogude režiimi tunnustamiste ahela? Selles võib kahelda, eriti juhul, kui eduka pöördede järel oleks esialgu piirdutud uue valitsuskoalitsiooni loomisega. Peale kommunistide oli võimalik kaasata ametiühingute tegelasi või ka Eesti Vabadussõja kangelane Johannes Vares (Barbarus), kellele oli hiljuti keeldutud andmast Eesti esindaja kohta Kiievis. Rahulolematuid jätkunuks veel enamgi. Lääneriigid pingutasid samal ajal suhete taastamise nimel ning mitme riigi avalik arvamus ootas soodsaid lepinguid ja tellimusi Venemaalt. Rahvusvahelised organisatsioonid Eestile toetust ei pakkunud. Rahvasteliit oli olemas, kuid puudus selge arusaam, kuidas põhikirja kümnendat paragrahvi rakendada.¹⁰ Ükski riik ei olnud valmis tegelikeks sammudeks Vene impeeriumist eraldunud

¹⁰Rahvasteliidu põhikiri oli Esimese maailmasõja järel sõlmitud rahulepingute osa. Eesti liitus organisatsiooniga 1921. aastal. Saksamaa, Venemaa ja Ameerika Ühendriigid ei olnud liikmed ja nende suhtes põhikiri ei kehtinud. Kollektiivset julgeolekut näiliselt pakkunud punktid 10 ja 16 pidid rakenduma, kui konflikti pooled ei nõustu vahekohtuga, aga puudusid normid ja vahendid, et neid selleks sundida.

väikeriigi kaitseks. Tõenäoliselt toonuks Eesti kadumine Euroopa kaardilt kaasa uued protestid ja süüdistused Moskva suunal, aga vaevalt sõlmitud lepingute peatamise. Lääneriikide avalik arvamus suutnuks olukorraga leppida, sest valmisolek selliseks arenguks oli üldine, seda hinnati koguni paratamatuks. Peeti loomulikuks, et olenemata valitsevast režiimist vajab Venemaa jäävabasid sadamaid läänesuunas.

Teiselt poolt oldi endiselt rahulolematud enamlaste propaganda. Me ei tohiks Eesti ja teiste piiririikide sümboolset tähendust alahinnata, sest püsikindel süsteem oli rahvusvahelistes suhetes kujunenud ning Eesti oli saanud selle osaks.

1924. aasta novembris sai otsustavaks Inglise-Vene vahekord. Läbirääkimised katkesid, lepingud jäid ratifitseerimata ja suhted pingestusid. Moskva ei tahtnud sellises olukorras veelgi enamaga riskida, sest päris välistatud ei olnud võimalus, et Eesti ülevõtmisele võinuks siiski järgneda läänderiikide ühised sammud tema vastu. Tulemuseks võis olla läbirääkimiste peatumine ka sakslaste ning jaapanlastega. USA suunal peame arvestama pragmaatiliste kaalutlustega. Ameerika kaubandus Venemaaga oli tõusnud tasemeni, mis ületas Inglismaa ja Saksamaa kokku arvatuna. Eesti ootamatu kadumine ei oleks tõenäoliselt kaubavahetuse kasvu märkimisväärselt pidurdanud. USA ei tunnustanud Nõukogude režiimi nii või teisiti ametlikult ja Eesti püsimine või kadumine ei oleks äritegevust seisma pannud. Me võime vaid oletada, kuidas sündmused oleksid arenenud juhul, kui Moskva lubanuks näiteks oma ja ühtlasi Balti riikide võla Suurbritanniale ja Ameerikale tagasi maksta. Eesti ise hiilis neist kohustustest kõrvale iseseisvuse lõpuni.

Mäng rahvusvahelistes suhetes käis 1924. aastal kõrgel tasemel, terendas mitu lahendust ja panused olid kõrged. Mõne etturi — Eesti kommunistide — esiletõstmine selles on nende ülehindamine. Tänapäeva Venemaale ilmselt meeldivad narratiivid, kus ajalugu on teinud ja teevad temaga seotud jõud, aga sellega ei pea leppima.

Kirjandus

- Aarelaid, Aili, Jüri Ant, Küllö Arjakas, Kulno Kala, Toomas Karjahärm, Kalev Katus, Mart Laar, Evald Laasi, Toe Nõmm, Harry Roots, Rein Ruutsõo, Hannes Valter, Lembit Võime, Leo Õispuu, Silvia Õispuu 1992. Eesti ajalugu ärkamisajast kuni tänapäevani. Koost. Silvia Õispuu. Tallinn: Koolibri
- Alдошин (koost.) 2002 = В. В. Алдошин, Ю. В. Иванов (ответственный составитель), В. М. Семенов, В. А. Тарасов (сост.). *Советско-американские отношения: Годы непризнания 1918–1926.* (Россия. XX век. Документы [Т. 2].) Москва: Международный фонд “Демократия”, Гуверовский институт войны, революции и мира, Стэнфордский университет
- Arjakas, Küllö, Mati Laur, Tõnis Lukas, Ain Mäesalu 1991. *Eesti ajalugu: Õpik 11. kl.* Tallinn: Koolibri, www.digar.ee/id/nlib-digar:887242
- Barnes, Trevor 1979. Special Branch and the First Labour Government. — *The Historical Journal*, Vol. 22, No. 4, pp. 941–951, doi.org/10.1017/S0018246X00017209
- Ваžанов 1997 = Борис Бажанов. *Воспоминания бывшего секретаря Сталина.* (Тайны истории в романах, повестях и документах. Век XX.) Москва: ТЕРРА; Книжная лавка — РТР
- Bennett, Geoffrey 1964. *Cowan's War: The Story of British Naval Operations in the Baltic, 1918–1920.* London: Collins
- Bennett, Geoffrey 2003. *Balti mere vabastamine.* Tlk Peeter Villmann. Tallinn: Olion
- Bennett, Gill 1999. *A Most Extraordinary and Mysterious Business: The Zinoviev Letter of 1924.* (Historians 14.) London: Foreign and Commonwealth Office
- Braunthal, Julius 1967. *History of the International.* Vol. 2: 1914–1943. Transl. by John Clark. New York — Washington: Frederick A. Praeger
- Breuer, Claudia 1995. *Die “Russische Sektion” in Riga: Amerikanische diplomatische Berichterstattung über die Sowjetunion, 1922–1933/40.* (Transatlantische historische Studien; Bd. 3.) Stuttgart: Steiner

- British note to Russia. 1924. — *Advocate of Peace through Justice*, Vol. 86, No. 3, pp. 179–180, www.jstor.org/stable/20660538
- Brook-Shepherd, Gordon 2005. *Raudlabürint: Lääne salateenistused ja enamlasted*. Tlk Marek Laane. Tallinn: Tänapäev
- Calhoun, Daniel F. 1991. Trade Union internationalism in the 1920s: Personalities, purposes, premises. — *Contact or Isolation?: Soviet-Western Relations in the Interwar Period. Symposium organized by the Centre for Baltic Studies, October 12–14, 1989, University of Stockholm*. (Acta Universitatis Stockholmiensis. Studia Baltica Stockholmiensia 8.) Eds. John Hiden and Aleksander Loit. Uppsala, pp. 249–270
- Cantir, Cristian 2011. The Allied punishment and attempted socialisation of the Bolsheviks (1917–1924): An English School approach. — *Review of International Studies*, Vol. 37, No. 4, pp. 1967–1994, www.jstor.org/stable/23025584
- Carley, Michael Jabara 2000. Episodes from the early Cold War: Franco-Soviet relations, 1917–1927. — *Europe-Asia Studies*, Vol. 52, No. 7, pp. 1275–1305, [dx.doi.org/10.1080/713663134](https://doi.org/10.1080/713663134)
- Carley, Michael Jabara 2014. *Silent Conflict: A Hidden History of Early Soviet-Western Relations*. Lanham: Rowman & Littlefield
- Carr, Edward Hallett 1954. *The Interregnum, 1923–1924*. (A history of Soviet Russia 4.) New York: Macmillan
- Carr, Edward Hallett 1959. *A History of Soviet Russia: Socialism in One Country 1924–1926*. Vol. II. London: Macmillan and Co.
- Chester, Lewis, Stephen Fay, Hugo Young 1968. *The Zinoviev Letter*. Philadelphia — New York: J. B. Lippincott Company
- Cohrs, Patrick O. 2006. *The Unfinished Peace after World War I: America, Britain and the Stabilisation of Europe, 1919–1932*. Cambridge — New York: Cambridge University Press
- Costigliola, Frank 2023. *Kennan: A Life Between Worlds*. Princeton—Oxford: Princeton University Press
- Forgus, Silvia P. 1992. Soviet subversive activities in independent Estonia (1918–1940). — *Journal of the Baltic Studies*, Vol. XXIII, No. 1, pp. 29–46, doi.org/10.1080/01629779100000261
- Gillette, Philip S. 1981. Armand Hammer, Lenin, and the first American concession in Soviet Russia. — *Slavic Review*, Vol. 40, No. 3, pp. 355–365, doi.org/10.2307/2496191
- Gorodetsky, Gabriel 2008. *The Precarious Truce: Anglo-Soviet Relations, 1924–27*. (Soviet and East European studies.) Cambridge: Cambridge University Press

- Gregory, John D. 1928. *On the Edge of Diplomacy: Rambles and Reflections, 1902–1928*. London: Hutchinson, digital.ub.uni-koeln.de/view/retro_991040926469706476_001106?p=1
- Hallas, Duncan 2008. *The Comintern*. Chicago: Haymarket Books
- Hassel, James E. 1991. *Russian Refugees in France and the United States between the World Wars*. (Transactions of the American Philosophical Society, Vol. 81, pt. 7.) Philadelphia: American Philosophical Society
- Hiden, John 1991. On the edge of diplomacy?: Britain, the Baltic and East-West relations between the wars. — *Contact or Isolation?: Soviet-Western Relations in the Interwar Period. Symposium organized by the Centre for Baltic Studies, October 12–14, 1989, University of Stockholm*. (Acta Universitatis Stockholmiensis. Studia Baltica Stockholmiensia 8.) Eds. John Hiden and Aleksander Loit. Uppsala, pp. 137–160
- Hinkkanen-Lievonen, Merja-Liisa 1984. *British Trade and Enterprise in the Baltic States, 1919–1925*. (Studia Historica 14.) Helsinki: Suomen Historiallinen Seura
- Jones, Stephen 1988. The establishment of Soviet power in Transcaucasia: The case of Georgia 1921–1928. — *Soviet Studies*, Vol. 40, No. 4, pp. 616–639, doi.org/10.1080/09668138808411783
- Kallas, Aino 1996. *Suurlinnade udus ja säras: Päevaraamat aastast 1922–1926*. Tlk Helmi Eller. Tallinn: Eesti Raamat
- Kasakamp, Andres 1996. Ennast sidumata: Briti poliitika Eesti suhtes 1921–1925. — *Kas nad lahkusid Moskva rongiga?: 1. detsember 1924. Artikleid ja dokumente*. Koost. Jüri Ant. Tallinn: Koolibri, lk 88–95
- Kennan, George F. 1961. *Russia and the West under Lenin and Stalin*. London: Hutchinson
- Kitching, Carolyn J. 2011. Prime minister and foreign secretary: The dual role of James Ramsay MacDonald in 1924. — *Review of International Studies*, Vol. 37, No. 3, pp. 1403–1422, [doi:10.1017/S0260210510001658](https://doi.org/10.1017/S0260210510001658)
- Kochow-Williams, Alastair 2012. *Russian and Soviet Diplomacy, 1900–39*. Houndmills, Basingstoke, Hampshire; New York: Palgrave Macmillan
- Kochow-Williams, Alastair 2013. *Russia's International Relations in the Twentieth Century*. London — New York: Routledge

- Kotakallio, Juho 2014. "Kaikkialla läsnä oleva Lontoon Secret Service" — *Secret Intelligence Service ja Suomi 1918–1941*. Helsinki: Helsingin yliopisto
- Krivitski 1996 = В. Г. Кривицкий. *Я был агентом Сталина: Записки советского разведчика*. Москва: Современник
- Kuusinen, Aino 1974. *The Ring's of Destiny: Inside Soviet Russia from Lenin to Brezhnev*. Transl. by Paul Stevenson. New York: William Morrow and Company, Inc.
- Lademan, Charlie 2019. *Sharing the Burden: The Armenian Question, Humanitarian Intervention, and Anglo-American Visions of Global Order*. (Oxford studies in international history.) New York: Oxford University Press
- Leffler, Melvyn P. 1979. *The Elusive Quest: America's Pursuit of European Stability and French Security, 1919–1933*. (UNC Press enduring editions.) Chapel Hill: The University of North Carolina Press
- Leonard, Raymond W. 1999. Secret soldiers of the revolution: Soviet military intelligence, 1918–1933. (Contributions in military studies, No. 183.) Westport (Conn.) — London: Greenwood Press
- Linder, Tšurkin 2005 = Иосиф Б. Линдер, Сергей А. Чуркин 2005 *Красная паутина: Тайны разведки Коминтерна, 1919–1943*. Москва: РИПОЛ классик
- Link, Arthur S. 1955. *American Epoch: A History of the United States since the 1890's*. New York: Alfred A. Knopf
- Little, Douglas 1983. Anti-Bolshevism and American foreign policy, 1919–1939: The diplomacy of self-delusion. — *American Quarterly*, Vol. 35, No. 4, pp. 376–390
- Mamets, Jaak-Markus, Kaarel Piirimäe 2022. USA ja Eesti diplomaatilised esindused, suhted ja sõjavõlg kahe maailmasõja vahel. — *Ameerika sajand: USA ja Eesti suhete sada aastat*. Koost. Kaarel Piirimäe ja Mart Kuldkepp. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 104–128
- Maddux, Thomas R. 1983. Loy W. Henderson and Soviet-American relations: The diplomacy of a professional. — *U. S. Diplomats in Europe, 1919–1941*. Ed. Kenneth Paul Jones. Santa Barbara, Calif.: ABC-Clio, pp. 149–161
- Ma deira, Victor 2003. Moscow's interwar infiltration of British intelligence, 1919–1929. — *The Historical Journal*, Vol. 46, No. 4, pp. 915–933, doi.org/10.1017/S0018246X03003352

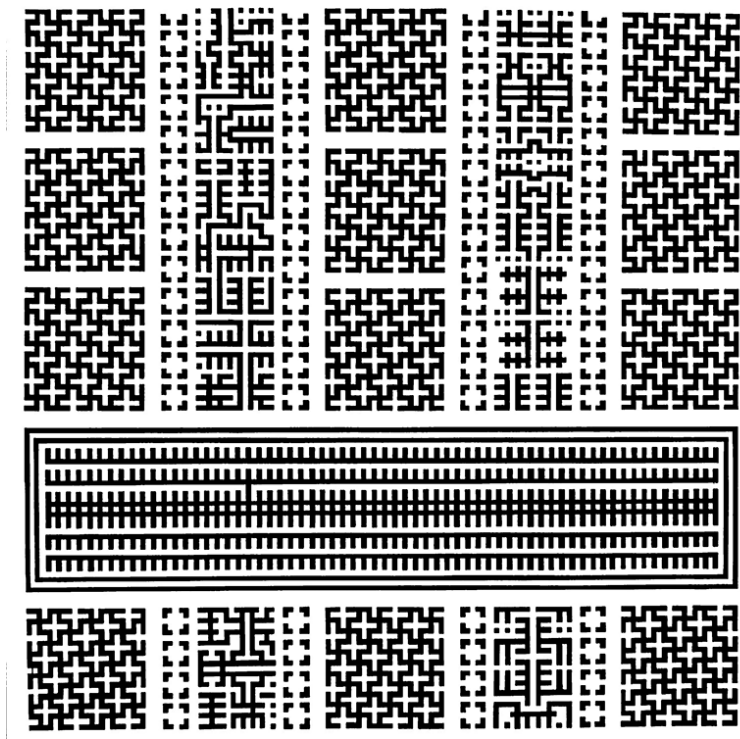
- Medijainen, Eero 1990. Ääremärkusi 1. detsembriks. — *Horisont*, nr 12, lk 22–25
- Medijainen, Eero 1996. 1. detsember ja diplomaatia. — *Kas nad lahkusid Moskva rongiga?: 1. detsember 1924. Artikleid ja dokumente*. Koost. Jüri Ant. — Tallinn: Koolibri, lk 54–87
- Medijainen, Eero 1997. *Saadiku saatus: Eesti välisministeerium ja saatkonnad 1918–1940*. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus
- Medijainen, Eero 1998. Oskar Kallas versus Foreign Office (päevaraamatute valgusel). — *Oskar Kallas: Artikleid Oskar Kallase elust ja tööst*. Koost. Krista Aru. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 217–244
- Medijainen, Eero 2008. James Bond's last mission: Sidney Reilly and the Coup d'état in Tallinn of 1924. — *Journal for Intelligence, Propaganda and Security Studies*, Vol. 2, No. 2, pp. 7–22
- Medijainen, Eero 2022. The United States and Estonia, 1918–1921: Approval de facto before recognition. — *Acta Historica Tallinnensia*, Vol. 28, No. 2, pp. 235–264, doi.org/10.3176/hist.2022.2.03
- Medijainen, Eero 2024. Saadikuna Ameerikas. — *Ants Piip — rahvusvaheline mees: Artiklikogumik*. Koost. Liivi Aarma ja Heino Arumäe. Tallinn: Argo, lk 288–316
- Neuberg, A. 1970. *Armed Insurrection*. Transl. by Quintin Homre. London: NLB
- Oll, Arto 2019. Suurbritannia seisukohad Eesti suhtes ja Briti eskaadri tegevus Soome lähel 1918–1919. — *Vabadussõja mitu palet: Sõda ja ühiskond aastatel 1918–1920*. (Rahvusarhiivi toimetised 3 (34).) Koost. Tõnu Tannberg. Tartu: Rahvusarhiiv, lk 185–234
- Orlov, Alexander 2004. *The March of Time: Reminiscences*. London: St. Ermin's Press
- Phillips, Hugh D. 1992. *Between the Revolution and the West: A Political Biography of Maxim M. Litvinov*. Boulder — San Francisco: Westview Press
- Piip, Ants 2007. Kiri Kaarel Robert Pustale 1. septembril 1918. — Ants Piip. *Õiguse jõud*. (Eesti mõttelugu 77.) Koost. Priidu Pärna. Tartu: Ilmamaa, lk 262–264
- Primakov (peatoim.) 1996 = Е. М. Примаков (главн. ред.). *Очерки истории российской внешней разведки: В шести томах. Том 2, 1917–1933 годы*. Moskva: Международные отношения

- Recognition of Russia: Hearings before The Committee Foreign Relations of the United States. Senate Sixty-Eight Congress. First Session: Declaring that the Senate of the United States favors the Recognition of the Present Soviet Government in Russia, January 21, 22, and 23, 1924.* 1924. Part I. Washington: Government Printing Office
- Rosenthal, Reigo 2024. Nõukogude Liidu eriteenistuste osalusest 1924. aasta 1. detsembri riigipöördekatse ettevalmistamisel. — *Tuna*, nr 4, lk 32–57, tuna.ra.ee/wp-content/uploads/03-tuna-4-2024-rosenthal.pdf
- Rosenthal, Reigo, Marko Tamming 2010. *Sõda pärast rahu: Eesti eriteenistuste vastasseis Nõukogude luure ja põrandaaluste kommunistidega 1920–1924*. Tallinn: SE & JS
- Salmon, Patrick 1988. British security interests in Scandinavia and the Baltic 1918–39. — *The Baltic in International Relations between the Two World Wars. Symposium organized by the Centre for Baltic Studies at the University of Stockholm, November 11–13, 1986, University of Stockholm, Frescati*. (Acta Universitatis Stockholmiensis. Studia Baltica Stockholmiensia 3.) Eds. John Hiden and Aleksander Loit. Uppsala, pp. 113–136
- Salmon, Patrick 1991. Perceptions and misperceptions: Great Britain and the Soviet Union in Scandinavia and the Baltic region 1918–1939. — *Contact or Isolation?: Soviet-Western Relations in the Interwar Period. Symposium organized by the Centre for Baltic Studies, October 12–14, 1989, University of Stockholm*. (Acta Universitatis Stockholmiensis. Studia Baltica Stockholmiensia 8.) Eds. John Hiden and Aleksander Loit. Uppsala, pp. 415–429
- Salzman, Stephanie C. 2003. *Great Britain, Germany, and the Soviet Union: Rapallo and After, 1922–1934*. (Royal Historical Society studies in history. New series.) London: A Royal Historical Society; Rochester, NY: The Boydell Press
- Sanchez-Sibony, Oscar 2019. Global money and Bolshevik authority: The NEP as the first socialist project. — *Slavic Review*, Vol. 78, No. 3, pp. 694–716, doi.org/10.1017/slr.2019.230
- Saul, Norman E. 2001. *War and Revolution: The United States and Russia, 1914–1921*. Lawrence: University Press of Kansas
- Saul, Norman E. 2006. *Friends or Foes?: The United States and Soviet Russia, 1921–1941*. Lawrence: University Press of Kansas
- Shishkin, Valeri A. 1991. The USSR and Western countries in the mid-1920s: An experience of political and economic relations

- in connection with de jure recognition. — *Contact or Isolation?: Soviet-Western Relations in the Interwar Period. Symposium organized by the Centre for Baltic Studies, October 12–14, 1989, University of Stockholm.* (Acta Universitatis Stockholmiensis. Studia Baltica Stockholmiensia 8.) Eds. John Hiden and Aleksander Loit. Uppsala, pp. 103–116
- Siegel, Katherine A. S. 1993. Technology and trade: Russia's pursuit of American investment, 1917–1929. — *Diplomatic History*, Vol. 17, No. 3, pp. 375–398, doi.org/10.1111/j.1467-7709.1993.tb00587.x
- Smith, Jeremy 1998. The Georgian affair of 1922: Policy failure, personality clash or power struggle?. — *Europe-Asia Studies*, Vol. 50, No. 3, pp. 519–544, doi.org/10.1080/09668139808412550
- Spence, Richard B. 1991. *Boris Savinkov: Renegade on the Left.* (East European monographs 316.) Boulder — New York
- Spence, Richard B. 2002. The strange case of Sergius Riis. — *International Journal of Intelligence and CounterIntelligence*, Vol. 15, No. 2, pp. 222–242, doi.org/10.1080/08850600252869047[-]?urlappend=%3Futm_source%3Dresearchgate
- Statement Issued by the State Department. 1924. — *International Documents Advocate of Peace through Justice*, Vol. 86, No. 1, pp. 49–51
- Steiner, Zara 2005. *The Lights that Failed: European International History, 1919–1933.* Oxford — New York: Oxford University Press
- Tarulis, Albert N. 1965. *American-Baltic Relations 1918–1922: The Struggle over Recognition.* Washington: The Catholic University of America Press
- Uldicks, Teddy J. 1979. Russia and Europe: Diplomacy, revolution, and economic development in the 1920s. — *The International History Review*, Vol. 1, No. 1, pp. 55–83, doi.org/10.1080/07075332.1979.9640176
- Valge, Jaak 2003. *Lahtirakendamine: Eesti Vabariigi majanduse stabiliseerimine 1918–1924.* Tallinn: Rahvusarhiiv
- Valge, Jaak 2014. *Punased.* I. Tallinn: Tallinna Ülikooli Eesti Demograafia Instituut; Rahvusarhiiv
- Voldarsky, Boris 2016. Battleground London. — *American Intelligence Journal*, Vol. 33, No. 2 (Intelligence in Peace and War), pp. 63–67
- Warbrick, Colin 1993. Recognition of governments. — *The Modern Law Review*, Vol. 56, No. 1, pp. 92–97

- White, Christine A. 1992. *British and American Commercial Relations with Soviet Russia, 1918–1924*. Chapel Hill: The University of North Carolina Press
- Wolff, Larry 2020. *Woodrow Wilson and the Reimagining of Eastern Europe*. Stanford: Stanford University Press
- Wulf, Meike, Pertti Grönlom 2010. Generating meaning across generations: The role of historians in the codification of history in Soviet and post-Soviet Estonia. — *Journal of Baltic Studies*, Vol. 41, No. 3, pp. 351–382, doi.org/10.1080/01629778.2010.498210
- Wy nn, Charters 2014. Getting together then falling apart: Tomskey and British Trade Unionists during NEP. — *The Russian Review*, Vol. 73, No. 4, pp. 571–595, doi.org/10.1111/russ.10747

EERO MEDIJAINEN (1959) on lõpetanud Tartu Ülikooli ajaloolase-na 1983, ajalookandidaat 1990, *dr. phil.* 1997. Ajaloo Keskarihiivi vanemteadur 1987–1989, Eesti Rahvusraamatukogu teadur 1989–1990, TÜ lähiajaloo õppetooli dotsent 1991–2004, praegu ajaloo- ja arheoloogia instituudi uusima aja ajaloo õppetooli uusima aja professor. *Akadeemias* on ta avaldanud artiklid “USA *de jure* tunnustusest Balti riikidele” (1992, nr 10, lk 2167–2179), “Eesti Vabariigi välisministeeriumi esimene tööaasta” (1993, nr 4–5, lk 675–689, 1051–1069), “Eesti välisministeeriumi viimased kuud” (1993, nr 11, lk 2323–2351), “Konstantin Pätsi testamendist” (1995, nr 6, lk 1123–1135), “Orientatsiooniuksingutest Eesti välispoliitikas” (1996, nr 3, lk 451–480), “Salaagent Sergius Riis Eestis: Segadused Venemaal ning ajaloos” (2001, nr 8, lk 1684–1714) ja “Eesti vedurid ja Poola-Vene sõda: Riikluse nurgakivi teraval serval” (2014, nr 4, lk 665–676), arvustused koguteosele *The Baltic in International Relations between the Two World Wars* (1989, nr 8, lk 1750–1756), Ernst Jaaksoni raamatule *Eestile* (1996, nr 5, lk 1066–1070), koguteosele *Eesti ja Soome suhted 1920–1925* (1998, nr 1, lk 176–183), Margus Laidre raamatule *Sõnumitooja või salakuulaja?: Nüüdisaegse diplomaatia lätend 1454–1725* (2004, nr 2, lk 424–430) ja Eduard Laamani teosele *Iseseisvuse tunnind* (2011, nr 3, lk 571–575), samuti järelsõna Brūno Kalniņši artiklile “Läti riigi rajamine” (1992, nr 4, lk 804–808).

SVEN-ERIK STAMBERG. Kaitse I. (2003)

GEORG MERE

“OPTIMAAL-ÜLESANDED” EESTI VÄLISPOLIITIKALE

Silver Loit

Üks mu väga andekaid ja töökaid kolleege [---] rääkis alati just-kui sõnu surve all suust välja pressides, mistõttu sõnad mõjusid kui ebaselged plahvatused, “s” kõlas tema suust kui “zz”. Tema oli lahke ja sõbraliku iseloomuga mees, kes kord ühel teisel dineel oma lauadaamiga avas konversatsiooni lausega, mis kõlas umbes järgmiselt: “Zzotosonmeidkkuvinnud”. Kogu lõuna kestel vaikis daam, sest ta püüdis mõttes aru saada, mis lause see võiks olla, et õiget vastust anda. Alles desserdi juurde jõudes leidis ta lahenduse: “Saatus on meid kokku viinud.”

*

Nõnda meenutas meeolukat episoodi Georg Merega Eesti viimane saadik Pariisis Oskar Eugen Öpik oma 1957. aastal Stockholmis ilmunud mälestusteraamatus *Kahe sõja vahel* (Öpik 1957: 148–149). Üks auväärne eesti ajaloolane ütles mulle paar aastat tagasi, et Öpik oli nii õel inimene, et tema mälestustesse tuleks suhtuda ülima ettevaatusega. Tõsi, Öpik oli äärmiselt sarkastiline ning tõi oma mälestustes ilmselge naudinguga esile kaasteeliste nõrku külgi ja naljakaid omadusi. Neid, kelle nõudlik diplomaat

Artikli aluseks on ettekanne Georg Mere 125. sünniaastapäeva koosolekul 12. oktoobril 2025. aastal Eesti Kirjanike Liidu saalis Tallinnas.

Õpik on asetanud korraga “andeka ja tööka” aujärjele, oli äärmiselt vähe, ja Georg Meri kuulub nende üksikute äravalitute hulka.

Õpiku iseloomustus ei sündinud tühjalt kohalt, vaid tugines kahekümneaastasele tutvusele ja koostööle Merega Eesti Vabariigi välisministeeriumis. Aastatel 1938–1939, mil Georg Merest viis aastat vanem Oskar Õpik oli välisministri abi ehk praeguses tähenduses ministeeriumi kantsler ning Meri välisministeeriumi väliskaubanduse osakonna direktor, oli neil mõlemal otsustav sõna Eesti diplomaatide järgmise põlvkonna kujundamisel. Mõlemad mehed olid välisteenistuse kandidaatide valikuks korraldatavate võistluseksamite komisjoni liikmed, kes seadsid lati välisteenistusse astujatele nõudlikule kõrgusele. See komisjon oli välisministeeriumi omalaadne “tarkade klubi”, kus koostati ja esitati välisteenistusse pürgijatele küsimusi rahvusvahelise õiguse, rahvusvaheliste suhete ning Eesti ajaloo ja võõrkeelte oskuse kohta ning tehti pürgijatest valik. Omal moel oli ring täis saanud. Viisteist aastat varem, Eesti Teadete Agentuuri 24-aastase toimetajana, oli Meri koostanud dokumendi “Teesid ülesannete üle”, mille viies punkt seadis sihiks:

Elukutselise diplomaatkonna kasvatamist nooremast personaalist plaanikindlalt alata (eriksamid, ametiliikumine keskkoha plaani järele, komandeerimised erikursustele jne.).¹

Mere välisministeeriumi teenistuskiri algab 1. novembriga 1926 ning varasema kohta on seal öeldud järgmist:

[S]ünd. 8. okt. 1900. a. Koltshanovos, Uue-Laadoga maakonnas, Peterburi kubermangus. Eestlane. Eesti Vabariigi kodanik. Lõpetanud 1917. a. Tallinna reaalkooli, 1918. a. Moskva Kommerts-instituudis. 1920–1923. a. Tartu Ülikooli filosoofia teaduskonnas, mis lõpetamata. Lõpetanud Poliitiliste teaduste kooli Pariisis 4.VII.1933. a.²

¹RA (= Rahvusarhiiv), ERA.957.1.252, l. 1. Teesid ülesannete üle. Vt ais.ra.ee/et/description-unit/view?id=110701392779.

²RA, ERA.957.8.1835, l. 1 p. Georg Otto p. Meri teenistuskiri. 01.11.1926–24.07.1940. Vt ais.ra.ee/et/description-unit/view?id=110250426496.

Teenistuskirjas on märkimata jäänud, et Moskvas tšekistide käest õnnekombel eluga pääsenud ja Eestisse tulnud ning 1918. aasta detsembrist Tallinna kaitsepataljoni liikmena Vabadussõjast osa võtnud Georg Mere kokkupuude välisministeeriumiga oli alanud juba 1919. aasta juunis ajakirjandusbüroos ja telegraafiagentuuris Estur (Mulla jt 2006: 78–79). Pärast Vabadussõda õppis ta ka Tondi sõjakooli suurtükiväe aspirantide kursusel ning võttis osa 1. detsembri 1924. aasta NSV Liidust mahitatud riigipöördekatse mahasurumisest.

Georg Mere teekaaslasele, Eesti saadikule Moskvas Heinrich Lareteile ütles tema Soome kolleeg ja hilisem president Juho Kusti Paasikivi:

Venemaa on nagu üks suur solgijõgi, milles oleme aga sunnitud ujuma. Tähtis on, et meie seal ujudes pead vee peal hoiame ja solgivett suhu ei tõmba ega alla ei neela (tsit. Laretei 1970: 139).

Sarnasest vaimust näib kantud olevat Mere koostatud ja 28. detsembril 1924 Tondi sõjakoolist välisminister Kaarel Robert Pustale saadetud "Eesti riikliku propaganda põhijooned".³ See Rahvusarhiivis talletatav dokument on oluline, sest võimaldab pilgusheitu 24-aastase Mere mõttemaailma ning kajastab põhimõtteid, mille eest ta hiljemgi seisis.

Esturis massimeediumi mõjujõudu tundma õppinud Mere sõnul näitasid 1. detsembri 1924. aasta sündmused

küllalt selgelt propaganda, avaliku arvamise kasvatamise tähtsust. Ühtlasi näitasid need sündmused, et meil sel alal midagi korrapärast pole tehtud.

Kas ei tule tuttav ette? Pärast 2007. aasta nn aprillirahutusi öeldi sisuliselt sama. Aga andkem taas sõna Merele:

[K]uigi propaganda väga sagedasti peab improviseerima, nõudes selle tagajärjel väga intelligent tööjõudu, ei tohi ta ise kunagi olla improviseatsioon.⁴

³RA, ERA.957.1.252, l. 3–10. Eesti riikliku propaganda põhijooned.

⁴Samas, l. 3.

Sisuliselt kõneleb Meri siin ja edaspidi riiklikust teavitustööst ehk millestki sellisest, mida meie nüüd nimetame strateegiliseks kommunikatsiooniks. NSV Liidu korraldatud 1. detsembri riigipöördekatse vahetu tunnistaja ning mahasurujana teeb ta seda toimu nu mõju all olles. Tsiteerides Mere kaasaegset Jaan Lattikut: “Oli siiski sügavale rahva hinge lõiganud see 1. detsembri lõök selja tagant” (2015: 280). NSV Liit, Komintern ning lugematu arv “kasulikke idioote” koondusid võimsaks propaganda-ruuporiks, mida oli põhjust tõsiselt võtta. Seda eriti olukorras, mil Moskval oli õnnestunud selleks korra ks likvideerida ukrainlaste, valgevenelaste, grusiinide, armeenlaste, aserite ning teiste rahvaste iseseisvuspüüdlused. Me võisime vabalt olla järgmised. Nagu Jaan Lattik märkis, oli punane Venemaa detsembripöörde mahitamisega selgelt näidanud, et Tartu rahu oli bolševike jaoks muutunud — tolleaegses keeles — paberikorvi esemeks (samas: 422).

Oma strateegilise kommunikatsiooni kavas rõhutas Meri, et riiklik teavitustöö toimib ainult siis, kui see võidab usaldust diskreetsuse ja kõrge väärtusega ning kui riiklikku teavitustööd koordineerib selleks eraldi loodud asutus. Riik ei tohi esineda kahtlaste ja vastuoluliste andmetega, need peavad olema selgelt kontrollitud, vastasel korral kodanike usaldus ja riikliku teavitustöö mõju kaob. Keskne tähendus on parlamendiliikmel ehk rahvaesitajal, kellelt tuleks seadusega nõuda, et

ta viibiks teatud aja jooksul (pärast Riigikogu istangjärgkude lõpu) iga aasta oma valimisringkonnas, oleks kättesaadav kõigile, ja esineks vähemalt ühe avaliku aruandega Riigikogu ja oma tegevusest.⁵

Meri jagab propaganda ehk riikliku teavitustöö laias laastus kolmeks: 1) sisepropaganda, 2) välispropaganda, 3) propaganda eriliigid ehk sõjaline, hariduslik ja majanduslik teavitustöö. Seejuures ei tohi riiklik teavitustöö jääda kitsa ringi ametnike pärusmaaks, vaid saab mõju avaldada ainult siis, kui sellesse on kaasatud kõige laiemad ringkonnad. Seda on lihtne öelda, aga raske

⁵RA, ERA.957.1.252, l. 5.

teha, sest Mere sõnul pole kodanikud "harjunud algatust üles näitama".⁶ Aga kuidas leida oma riigi sõnumite edastajaid kohapeal? Kes need on? Koolmeistrid olid Eesti rahvusliku ärkamise kandev jõud ja seetõttu on loomulik, et Meri soovitas kaasata Eesti Õpetajate Keskliidu abil kohalikke kooliõpetajaid, kelle kurssi viimiseks tuleb korraldada "lühemaajalised ühiskondliste teaduste kursused" ning vastava eksami sooritajatel tõsta palka. Meri toonitab, et riik peab igal moel toetama "Eesti riikluse seisukohalt kasulikkude teoste kirjastamist eraväljaandjate poolt", nähes siin avalike ja erasektori huvide loomulikku ühtelangevust. Veelgi enam, riikliku teavitustöö keskasutus

peab olema vahemeheks ajakirjanduse ja valitsuse vahel, andes eelmisele alati värskeid ja tema orienteerimiseks tarvilikke teateid ja kaitses valitsuse ees ajakirjanduse huvisid.

Ajakirjaniku ja veendunud demokraadina rõhutab Meri, et "[a]jakirjanduse kontroll valitsusasutuste poolt peab piirduma puhtsõjaliste teadete alaga".⁷

Georg Mere sõnul on Eesti-sisesel teavitustööl kolm tähtsamat ülesannet. Need on 1) täpne ja õige informatsioon sündmustikust meil ja välismaal; 2) demokraatlike ideede propageerimine vabariigi põhiseaduse vaimus; 3) rahvuslik kihutustöö Herderi kultuurilise rahvusluse vaimus. Teiste hulgas eesti ja läti rahvalaule populariseerinud Johann Gottfried von Herder eitas ühe rahva üleolekut teisest ning selline hoiak avaldus selgelt ka Eesti iseseisvusmanifestis, millega lubati vähemusrahvustele kultuuri-autonoomiat. Vähem kui kaks kuud pärast Mere visandatud Eesti riikliku teavitustöö plaani, 12. veebruaril 1925, täitis Riigikogu Eesti iseseisvumisel antud lubaduse ja võttis vastu vähemusrahvuste kultuuri-autonoomia seaduse, mis avas vähemustele võimaluse luua ja arendada oma kultuuriomavalitsust. 1925. aastal kasutas seda võimalust saksa ja 1926. aastal juudi kogukond. 1930. aastatel andis see seadus põhjust rääkida Eestist kui tolerantsuse oasist, nagu mainis näiteks ajakiri *The Jewish Chronicle* 25. aprillil 1936.

⁶Samas, l. 6.

⁷RA, ERA.957.1.252, l. 6.

Ent naaskem 1920. aastatesse, Georg Mere teavitustööplaani juurde. Et vaba Eesti sõnumid võimalikult leviksid, peab Meri vajalikuks kasutada riigi kulul töötavat raadiot ning soodustada radioaparaatide väljaüürimist ja filmilinasusi maakoolides. Sel moel saaks rahvas osa riigitegelaste kõnedest ja Riigikogu istungitest, muusikasündmustest, üldhariduslikest loengutest, kuulda tegelikke näpunäiteid põllumeestele, ilmateadet, jutlusi, majanduslikke teateid ning päevasündmusi. Kaasaegne massimeedia pidi õigeaegse teabe edastamisega pärssima riigivastast kihutustööd. Kaasata tuli Kaitseliit. Eesti sõjaväes tuli Mere arvates reameeste isamaalises vaimus kasvatamiseks paremini rakendada pedagoogilise haridusega isikuid. Sõelale jääb kaks praegugi tuttavat mõtet: sidus ühiskond ja kaasaegne tehnoloogia riigi tulevase alusena.

Meri märgib väga olulisena välismeedia teavitamist Eestis toimuvast. Lähtuda tuleks põhimõttest, et tilk uuristab kivi ehk “edu väliste tundemärkide” puudumisest ei tohi end kohe häirida lasta. Alati ei pea riigiametnike esiplaanile seadma: mõnikord mõjub informeeritud tavakodanike arvamus välismeedia jaoks riigitegelaste jutust rohkem.⁸ Välismaale suunatud teavitustööd võiks korraldada koos teiste Balti riikidega, kandes ühiselt ka kulu. Et Eesti sõnum paremini leviks, tuleks pöörata tähelepanu siinse ajakirjanduse kvaliteedile — siis võetakse meid ka välismaal tõsisemalt. Eesti sõnumi levitamisel tuleks kaasata välismaale siirduvaid ja seal alaliselt elavaid eestlasi. Riiklikke sõnumeid levitav asutus peab olema kohustatud “varustama tarvilikkude andmetega neid isikuid, kes soovivad teha kihutustööd Eestis viibivate väljamaalaste seas”.⁹ Kas mõni nendest mõtetest on ehk päevakohane tänapäevalgi?

Meri ei teinud saladust, et tema eeskujuks riikliku teavitustöö korraldamisel oli lord Beaverbrooki juhitud Briti informatsiooniministeerium, mis tegutses edukalt Esimese maailmasõja ajal ning taastati Teise maailmasõja ajal. Meri viitas siinkohal Saksa ajaloolasele Karl Lamprechtile, kelle väitel “Saksa sõja-

⁸RA, ERA.957.1.252, l. 7.

⁹Samas, l. 8.

aegse kihutustöö kokkukõlastamatus tõi [...] Saksa asjale sõja algul rohkem kahju, kui kõik liitlaste sellekohased jõupingutused".¹⁰ 18. jaanuaril 1925 avas Meri Esimese maailmasõja aegset Briti-Saksa propagandarinde problemaatikat *Päevalehes* (Meri 1925) ning samalaadseid, osalt Eesti ametkondi tegudele ärgitavaid näiteid saab tuua mujaltki.

Aeg-ajalt Eesti ametnikkonna kohta kriitiliste märkustega esi-
nenud Mere jaoks ei saanud olla kohasemat karistust kui võimalu-
se pakkumine tema mõtete elluviimiseks välisministeeriumis. Te-
ma teenistuskirjast loeme, et 1. novembril 1926 määrati Meri vä-
lisministeeriumi II sekretäriks, "pannes tema peale Rahvasteliidu
büroo juhataja kohuste täitmise".¹¹ 1. märtsist 1927 nimetati Me-
ri välisministeeriumi informatsioonibüroo juhataja kohusetäitjaks
ning 15. oktoobrist juhatajaks. Kõigi nende ametisse nimetamiste
ajal oli välisministriks Friedrich Karl Akel, kes oli riigivanemana
1. detsembri riigipöördekatsest eluga pääsenud ja mõistis suure-
päraselt idanaabrist lähtuvat ohtu. Jääb mulje, et Meri kohanes
töökeskonnaga ruttu. Tema kolleeg informatsioonibüroos Linda
Kilvits on oma seni avaldamata mälestustes märkinud, et "Georg
Meri, kirjanik Lennart Meri isa, oli üks tasakaalukas, igati laitma-
tu, väga töökas mees. Nagu mingi imeloom Välisministeeriumi
sortimendis."¹² Kilvits märgib eraldi Mere rahulikku ja kindlat
iseloomu, süstemaatilisust ja äärmist töökust.

Välisministeeriumi informatsioonibüroo nähtavam ülesanne
oli informatsiooni kogumine välismeediast ja Eestit tutvustava
teabe levitamine välismaal. Vähemalt 1920. aastate esimesel poo-
lel olid informatsiooniosakonnal Eduard Laamani juhtimisel min-
gil määral ka välisluure ülesanded: osakond kogus pressiaatsee-
de kaudu ning ka muul viisil idapiiri tagant tundlikku teavet,
mida vajaduse korral vahetati sõbralike riikide luureteenistuste-
ga (vt Juurvee 2007). Mere ajal näis — vähemalt säilinud alli-
katele tuginedes — tooni andvat pigem meediatöö ja Eesti tut-
vustamine, aga võimalik, et informatsioonibüroo varjatuma tege-

¹⁰Samas, l. 13.

¹¹RA, ERA.957.8.1835, l. 1 p.

¹²Käsitähtsuse ümbertrükk siinkirjutaja valduses.

vuse kohta on lihtsalt vähem andmeid säilinud. 14. aprillil 1930 *Päevalehes* ilmunud artiklis “Eesti välispropaganda” (Meri 1930) märgib Meri koostööd Eesti Pen-klubi ja Õpetatud Eesti Seltsiga, välisministeeriumi abil toimuvat kirjastamistööd, muu hulgas Eesti kunstiajaloo ülevaadet, mille “kirjutamise üle on peetud läbirääkimisi ligikaudu kõigi meie kunstiajaloostega”. Mere artikkel oli ühtaegu vastus ülemaailmse majanduskriisi ja rahannappuse ajajärgul teravamaks muutunud kriitikutele, kes kurtsid alati kellegi teise eeliskohtlemise üle ning pidasid oluliseks ikka ja peamiselt omaenda loomevaldkonda. Suure pildi puudumisest häiritud Meri märgib *Päevalehele*, et

[m]inisteeriumile on sageli tehtud etteheiteid kirjanikkude ringidest liialdatud majanduspropaganda pärast. Peekon, mis oma päritolu sunnil on esteetitsevates ringides ebapopulaarne, on minule korduvalt osutunud kirstunaelaks. Leitakse, et välisministeerium ilmutab liigselt määral ebaesteetilist poolehoidu sellele eksportkaubale. Võin kahetsevalt kinnitada, et olen ainult üks kord näidanud peekonitehast seks soovi avaldanud ajakirjanikele. Minu kolmeaastase ametisolu kehtvusel on ministeeriumi külastanud välisajakirjanikkudele jagatud kokku 25 eksemplari “Estonia” peekonibroschüüri (nende igakordsel nõudmisel).

Peekonibrošüüride lugu võiks olla kohaseks sissejuhatuseks Georg Mere tööle tänapäevases mõistes äridiplomaatia töösuunal meie saatkondades Pariisis ja Berliinis 1930. aastatel ning oma teenistuse lõpul väliskaubanduse osakonna direktorina. Ent tema äridiplomaatia-alase tegevuse vaatlemiseks pole siinkohal mahti. Küll aga tahaksin lühidalt visandada tema arusaama Eesti julgeolekust ja selle kindlustamiseks vajalikest ülesannetest. Täpsemalt on tegemist välisministeeriumile koostatud analüüsiga 29. märtsist 1933, mil Meri õppis välisministeeriumi stipendiaadina Pariisi poliitikateaduste ülikoolis (Institut d'études politiques de Paris; Sciences Po) ning oli õpingute ajal ajuti komandeeritud ka meie Pariisi saatkonna juurde. Kui Mere varem kõneks olnud Eesti riiklik teavitustegevuse kava sündis vahetult pärast detsembripüüti, siis seekordse analüüsi kohal lasus üks teine tume vari: 1933. aasta jaanuaris olid Saksamaal võimule tulnud natsionaalsotsialistid.

Oma analüüsis¹³ peatub Georg Meri pikemalt Esimese maailmasõja eelse Taani eeskujul kaasaegsele Eestile. Taanil ei olnud osalt sise-, osalt välispoliitilistel põhjustel õnnestunud end erapooletuks kuulutada. Vältimaks suurt sõda, püüdis Taani juhtkond välja selgitada suurima julgeolekuohu — Saksamaa — huvid ja võimalikud nõudmised Taani suunal, et igaks mõeldavaks olukorraks valmis olla. Pinna sondeerimisega Saksamaa kindralstaabis suutis Taani vältida Saksamaa diplomaatilise surve kontrollimatut eskalatsiooni sõjaliseks konfliktiks. Taani suutis teha valitsuse seisukoha selgeks oma rahvale ja välisriikidele ning panna relvajõudki valmis. Meri nentis:

Oleks kergemeelne öelda, et meid midagi kindlustab veel suurema surve vastu kui see, mis sai Daanile osaks 1914. aasta augusti esimesil päevil. Juriidiliselt on meie situatsioon vastaval puhul keerulisem ja nõuab seisukohtade eriti hoolsat ettevalmistust. [---]

Kui Venemaale pakutakse võimalusi õngitsemiseks sogases vees, teeb ta seda hoolimata oma praegusest patsifismist. Niisuguses olukorras omab Balti riikide lähenemine ja püsiv kontakt Poolaga ja Skandinaaviaga suurema tähtsuse kui senini.¹⁴

Seejuures oli Rahvasteliit Mere hinnangul võimetu agressiooni ära hoidma:

Baltimerel valitsevas olukorras on näit. Poola võimalikkudel vastastel lai provotseerimismanöövri vabadus, ilma et Rahvasteliidul tarvitseksid avaneda juriidilised võimalused sanktsioonideks. [---]

Saksamaa ühineb Venemaaga — on tõenäolik, et ta suudab Daani väinad sulgeda, kuna Taani ja Rootsi vaevalt soovivad kaitseda väinade vabadust sõjaliste abinõudega Saksamaa vastu. Selle brutaalse realiteedi vastu ei saa rahvusvahelise meriõiguse pärast sõjaaegne suund midagi parata. [---] Praegu tuleb arvestada seda, et äkkilise konflikti korral jääb algatus Saksa kätte, kelle laevastik on Kielis käepärast, kuna sanktsioonilaevastikkude valmistamine suureks merisõjaks nõuab mitu nädalat.¹⁵

¹³RA, ERA.4940.1.1, l. 127–142. Ettekanne, 29.03.1933. Vt ais.ra.ee/et/description-unit/view?id=110700667448.

¹⁴Samas, l. 130–131.

¹⁵Samas, l. 133, 136.

Maaväe abi Eestile oleks võimalik ehk Soome ja Rootsi kaudu.

Eesti ees seisvatest julgeolekuohtudest oli Meri kindlasti keskmisest teadlikum ka informatsioonibüroos liikunud tundliku teabe tõttu. Tema eelkäija Ants Oidermaa aegse, informatsiooni-büroo juhataja poolt 8. jaanuariga 1926 dateeritud luureinfo ülevaate järgi¹⁶ arutas ÜK(b)P KK Poliitbüroo 31. oktoobril ja 2. novembril 1925 Balti-poliitikat. Eristus kaks vastandlikku suunda. Esimene grupp seltsimehi eesotsas Jossif Stalini ja Vjatšeslav Molotoviga pidas vajalikuks Balti sadamate vallutamist väevõimuga — sõjaga, mässu organiseerimisega — või nende riikide liitmise teel NSV Liiduga. Teine grupp seltsimehi eesotsas Lev Kamenevi ja Aleksei Rõkoviga arvas, et eelistada tuleks rahuliku lähenemist tolliliidu, kaubandus- ja muude lepingutega ning tuua Balti riigid NSV Liidu kiiluvette vajaduse korral majandusliku surve abil.

1939. aastaks oli teine grupp seltsimehi, kelle hulgas oli NSV Liidu välisasjade rahvakomissariaadi kõrgemaid ametnikke, põhiliselt maha lastud ning Stalinil õnnestus Saksamaaga kokku leppides oma suunda teostama asuda. Ent 1933. aastal ei saanud seda kõike veel ette näha.

Aga andkem nüüd sõna Georg Merele endale, kes 1933. aasta märtsis avaldas kirjas välisministri abile järgmist:

10. Mõned ettepanekud Eesti julgeoleku-poliitika kohta.

Meie julgeoleku-poliitika, nii palju kui teda on olnud, on olnud sihitud rahvusvaheliste kindlustuste hankimise poole [---].

Ükskõik milliseks kujuneb meie tulevane rahvusvaheline statuut, on suurriikide kindlustus, millega seotud ka Saksa ja Vene individuaalsed garantiid, meie arvatavasti hädaohtlikum, kui niisuguse kindlustuse puudumine. Meie julgeoleku suurem garantii on suurriikide rivaliteedi kõrval see, et meie oma võimalikkudele vastastele ei paku vähematki haaki interventsiooniks. Eemalhoid Vene ja Saksa garantiist peaks igal juhul olema meie julgeoleku-poliitika aksioom.

¹⁶RA, ERA.957.1.369, l. 3–4. Nõukogude poliitika Balti riikides, 08.01.1926, dokumendi alguses “november 1925”. Vt ais.ra.ee/et/description-unit/view?id=110701393715.

Esimeseks sammuks positiivse julgeoleku-poliitika alal meie poolt peaks olema meie seisukorra põhjalik uurimine poliitilisest, juriidilisest ja sõjalisest küljest. Niisugune uurimine peaks andma konkreetse kava meie tegevusest võimaliku sõja tekkimise puhul, kus meil juba esimesel päeval tuleb võtta kindlad seisukohad küsimusis, mis tehniliselt palju keerulisemad kui need, mis kimbutasid Daanit 1914. a. augustis. Ühenduses sellega tuleks üles tõsta küsimus, kas meil ei tuleks Daani eeskujul, kuigi diskreetsemal viisil, selgusele jõuda selle üle, kuidas idanaaber kujutab omale ette meie erapooletuse tehnilisi modaliteete akutse konflikti puhul. See oleks eriti kasulik võimalikkude arusaamatuste ärahoidmiseks Soome lahes, Tallinna vahenditus naabruses.

On seega fikseeritud meie hädatarvilikud tehnilised ettevalmistused, tuleksid kaaluda meie julgeolekuga seotud poliitilised küsimused ja teha põhimõtteline otsus meie välispoliitika optimaal-ülesannete kohta. Isiklikult näeksin neid niisuguses järjestuses:

1. Usaldusvahekordade jaluleseadmine Lätiga.
2. Suhete avameelne ja lojaalne selgitamine Poolaga.
3. Mediatsiooni võimaluste uurimine Poola-Leedu tülis.
4. Soome-Eesti-Läti kokkulepe vastastikuse toetuse üle Liidu pakti art. 16,2 alusel; võimaluse korral Leedu koopteerimine.
5. Kokkulepe Skandinaavia riikidega Liidu pakti art. 16,1 kohustusliku tõlgitsemise kohta.
6. Tarbekorral kokkulepete avaldamine ühes erapooletuse deklaratsiooniga kõigis tüliküsimusis mis ei puutu 4. all mainitud riikide puutumatusesse.

See programm, teadagi, ei kindlusta meie julgeolekut, mida ükski asi ei suuda kindlustada. Aga ta oleks vähemalt siht, ülesanne, mille kallal võiks nokitseda, selle asemel et skeptiliselt tammuda enam-vähem paigal kiirelt muutuvate olude keskel.¹⁷

Tagantjärele targana saame öelda, et teatud mõttes "skeptiline paigaltammumine" avaldus meie suhetes Lätiga, Eesti ainsa sõjalise liitlasega. Olen kunagi ühelt kaasteeliselt, mitte küll eraldi Läti kontekstis, kuulnud väidet, et "meie liitlased reetsid meid 1939. aasta sügisel". See on vale. Eesti ainus liitlane oli Läti ja kindasti ei reetnud Läti meid. Täpselt samamoodi, nagu ei ole

¹⁷RA, ERA.4940.1.1, l. 141–142.

õige sõdadevahelise Eesti Vabariigi saadikuid nimetada ega tõlki-da suursaadikuteks, ei tohi kergekäeliselt ringi käia liitlase mõis-tega. Meri oli sellest loomulikult teadlik ja pidaski seetõttu esma-tähtsaks anda Eesti ainsale formaalsele liitlassuhtele ka praktiline sisu.

Mis puutub Poolasse, siis Poola oli ja on Eesti julgeoleku sei-sukohast asendamatu tegur. 1930. aastal tõdes Jüri Uluots:

Ei saa keegi enesele kujutada ette, et püsiks Eesti iseseisvus, kui langeb Poola. Ei ole ka ettekujutatav, et võiks kaua kesta Poola iseseisvus, kui langeks Eesti (Uluots 1930: 18).

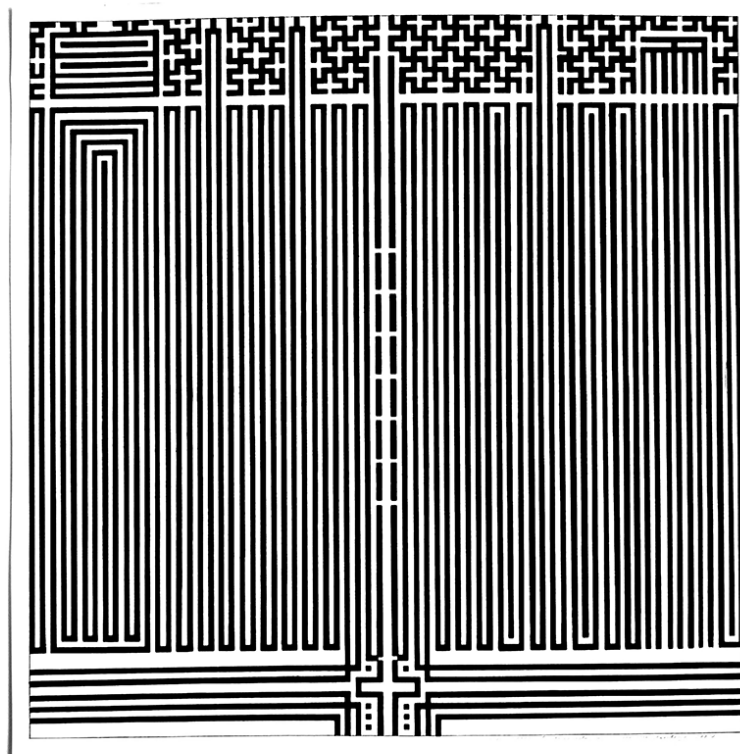
Georg Meri oli riigivanem Otto Strandmani 1930. aasta veebruaris Varssavi riigivisiiti ettevalmistava komisjoni liige ning tal oli Poolaga mitmesuguseid kokkupuuteid. Mis puutub tema soovitusse võtta vahendajaroll Leedu ja Poola tülis, siis selle rolli Eesti ka võttis: Eesti vahendusel taastasid Leedu ja Poola 1938. aastal diplomaatilised suhted, mis ajalookirjutuses on Poola ultimaatum-i esitamise paiga tõttu tuntud ka Tallinna ultimaatumina.

1928. aasta suvel oli Georg Meri komandeeritud Stockholmi ette valmistama riigivanem Jaan Tõnissoni riigivisiiti. Nii oli tal põhjust mõelda Eesti ja Põhjamaade suhete üle laiemalt. Nagu teame, valis Eesti Rootsi eeskujul 1930. aastate lõpuks neutrali-teedi tee, kuid erinevalt Rootsist ei olnud Eestil jõudu ega usuta-vust oma neutraliteeti kaitsta. Meri võis Eestile eeskujuks seada Esimese maailmasõja eelse ja aegse Taani, aga Hitleri ja Stalini kokkuleppe sõlmimise järel ei olnud selle eeskujuga enam mida-gi teha. Sellest hoolimata on Georg Mere “optimaal-ülesanded” Eesti välispoliitikale päevakohased tänapäevalgi: kõik tema loet-letud riigid — Läti, Poola, Leedu, Soome, Skandinaavia maad — on nüüd meie liitlased NATOs. Me oleme jõudnud sinna, kuhu Georg Meri pidas vajalikuks jõuda. Saatus on meid tõepoolest kokku viinud.

Kirjandus

- Ju r v e e, Ivo 2007. Välisministeeriumi informatsiooniosakond — kas maailmasõdadevahelise Eesti välisluureteenistus? I–II. — *Aka-deemia*, nr 9, lk 1859–1877; nr 10, lk 2083–2118, www.digar.ee/viewer/et/nlib-digar:104125/162231/page/6, /www.digar.ee/viewer/et/nlib-digar:104126/162237/page/6
- L a r e t e i, Heinrich 1970. *Saatuse mængukanniks: Mällu jäänud märk-meid*. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv
- L a t t i k, Jaan 2015 (1950). *Teekond läbi öö: Esimene osa*. 2. tr. Tartu: Ilmamaa
- M a m e r s [= Öpik], Oskar 1957. *Kahe sõja vahel*. Stockholm: EMP
- M e r i, Georg [nimemärk G. M.] 1925. Riigi eelarve ja riiklik propaganda. — *Päevaleht*, nr 16, 18. I, lk 2, dea.digar.ee/article/paevalehtew/1925/01/18/3
- M e r i, Georg 1930. *Eesti välispropaganda*. — *Päevaleht*, nr 103, 14. IV, lk 2, dea.digar.ee/article/paevalehtew/1930/04/14/8
- M u l l a, Triin, P e e p P i l l a k, J ü r i T r e i, Heini V i l b i k s (koost.) 2006. *Eesti välisteenistus: Biograafiline leksikon 1918–1991*. Tallinn: Välisministeerium
- U l u o t s, J ü r i 1930. Poola-Eesti ajaloolised suhted. — *Poola: Kogu-teos*. Tallinn: Eesti-Poola Ühing, lk 10–19

SILVER LOIT (1981) õppis Tartu Ülikoolis ajalugu 1999–2004, praegu ajaloo ja arheoloogia instituudi doktorant. Märjamaa vallavalitsuse avalike suhete nõunik ja vallavalitsuse liige 2004–2007, diplomaat Eesti Vabariigi välisministeeriumi poliitika planeerimise osakonnas 2007–2010, Eesti suursaatkonnas Moskvas poliitika-, majandus- ja inimõiguste valdakonnas 2010–2013 ja 2019–2021, Eesti konsul Iisraelis 2013–2016, Eesti Rahvusvahelise Arengukoostöö Keskuse vanemnõunik a-st 2021. Üliõpilasena olnud Eesti-Poola Seltsi Pro Polonia president.

SVEN-ERIK STAMBERG. Rahu II. (2006)

MÕISAPARGID KUI TERVISHOIUPARGID

*Mari Nõmmela,
Eva-Liis Tuvi*

Eesti tervishoiukaitsealad on tänapäeval unustuse hõlma vajunud, kohati tundmatu mõiste. Kuna selle termini esmakordsest kasutuselevõtust möödub tänavu sada aastat, väärib ka nähtus ise vähemalt mõisaparkidega seoses taasavamist. Sadakond aastat tagasi käsitati tervishoidu juba nii isikliku kui ka sotsiaaltervishoiuna ehk teisisõnu, inimese tervise kaitse, haiguste vältimise ning raviks rakendatud riiklike ja ühiskondlike abinõudena. Tervishoiukaitsealade maastiku- ja kultuuripärandit käsitleti aga lahus.

Tagasivaates ulatub riigi heaseismine rahva tervise eest Balti provintssides Vene keisririigi aega, kui 1914. aasta arstiseaduse¹ alusel tegutsenud tervishoiu nõukogu määras sel eesmärgil kindlaks meresupluskohad, kliimaatilised jaamad ning tervistavate vete, allikate ja mudaga ravitsuskohad või -piirkonnad (Suur 1939), millest kujunesid majanduslikult tulusad kuurordid. Maastikuliselt sobiva piirkonna nimetamine kuurordiks ehk “tervise kosukohaks” nõudis teatud normide täitmist (heakord, vee sanitaarne seisund, puhkamiseks sobivad ruumid enne ja pärast terviseprotseduure). Normidest kinnipidamiseks kehtestati kuurordimaksud teenuste tarbijatele ja pakkujatele. Kui Euroopas muutusid meenukaks tervist turgutavad (külma) vee protseduurid, piiras keiser Aleksander I — selleks et ennetada “kahjulikke lääne mõjusid” — 1820. aastast peale reisimist Kesk-Euroopasse (Reinart

¹Peame silmas 1914. aasta arstiseadust, mida kirjanduses nimetatakse mõnikord ka “seaduseks ravipiirkondade sanitaarkaitse kohta”.

2021: 16). Kujunenud olukorras asus Balti aadelkond oma suvemõisaid ümber ehitama; tekkisid uued supelasutused mere äärde, mudaravikohad linnadesse ja looduskaunid suvituspaigad maale. Sobivate maastikutingimustega puhkepiirkondade kindlaksmääramiseni ning seadusaktide toel väärtustamiseni jõuti alles pärast ilmasõda riikliku iseseisvuse aastatel.

Eesti esimeste tervishoiukaitsealade seadustamisel (1925) ei tehtud vahet, kas kaitse alla võetud piirkond oli tsaariaegne “tervise kosukoht” või “ajalooliselt mälestusvääriline ilupark”. Pealegi ei registreeritud mitte kohe ja mitte kõiki 1919. aasta maa-seaduse järel võõrandatud mõisaparke Eesti tervishoiukaitsealade hulka. Tervishoiu- ja hoolekande talitus,² mille pädevusse kuulus sotsiaaltervishoid, pidas tervishoiukaitsealade kindlaksmääramisel ja hindamisel esmatähtsaks piirkondade rekreatiivset väärtust. Peale looduskaunite tervendavate maastike leidus väljavalitud kohtades rohkesti kultuuripärandit, milles nähti eeldust või tingimust noore rahvusriigi turismi arendamisel. Tervishoiukaitseala mõistega tähistatud geograafiliselt piiritletud territooriumidest kujunes ühenduslülina õige mitme valdkonna huvirühmadele. Samal ajal, 1920. aastatel toimus tervishoiu- ja turismi-, loodus- ja muinsuskaitsevaldkonna institutsionaliseerumine. Eri ametkondade koostööprotsessis tulid lahendamisele ka loodus- ja kultuuripärandi küsimused. Tervishoiukaitsealade hulka arvatud mõisaparkide säilitamise eesmärgil tegutsesid kultuuri- ja looduspärandi kaitsjad küll ühiselt, kuid mitte alati ühiseid seisukohti jagades. Konsensuse leidmist mõjutasid üksikisikute hoiakud, maailmavaade ja väärtushinnangud. Kuigi riigi poolt vastu võetud seadused ja määrused, mis lähtusid praktilise elu vajadustest, näisid ühelt poolt justkui kinnitavat soovi ajaloolist ruumi ja materiaalselt kultuuri säilitada ja kaitsta, siis teisalt viitasid mitmed nähtused ühiskonnas sellele, et ajaloolist pärandit ei suudeta ik-

²See asutus allus aja jooksul mitmele ministeeriumile. Aastail 1918–1929 eraldi tegutsenud töö- ja hoolekandeministeerium ning haridusministeerium liideti 1929 haridus- ja sotsiaalministeeriumiks. 1. jaanuarist 1936 lahutati see sotsiaalministeeriumiks ja haridusministeeriumiks.

kagi piisavalt kaitsta. Üheks näiteks sellest olid enne 1919. aastat mõisnikele kuulunud erapargid.

ESIMESED VALDKONDLIKUD SEADUSED

1918. aastal loodi Eesti Vabariigi Siseministeeriumi alluvusse tervishoiu (pea)valitsus ja tervishoiu nõukogu,³ mille pädevusse kuulus ühe valdkonnana sotsiaaltervishoid. Sõjas iseseisvunud rahvusriigile olid 1920. aastad keerulised nii sisepoliitiliselt kui ka sotsiaal-majanduslikult. Võitlus sõja-aastatel levima hakanud epideemiatega ja elanikkonna üldise vaesusega sundisid otsima mitmesuguseid teid ja lahendusi rahva tervishoiu parandamiseks.

Enne kui tervishoiusüsteem jõuti tervikuna tööle rakendada, jõustus 1925. aastal kaks seadust: *suvitus- ja ravitsuskohtade seadus* ning *muinasvarade kaitse seadus*. Mõlemad õigusaktid puudutasid — küll erinevate lähenemisnurkade alt — osaliselt ka endisi mõisakeskusi. Suvitus- ja ravitsuskohtade seaduse järgi arvati riikliku kaitse alla võetavate tervishoiukaitsealade hulka mererannad ja teised looduslikud tervist kosutavad kohad, mis pälvisid spetsialistide ja tervishoiu nõukogu heakskiidu.⁴ Seaduseelnõu koostamisel võeti eeskujuks Venemaa keisririigi arstiseadusest tuntud tervishoiukaitseala mõiste ja selle põhikriteeriumid (asukoha ilmastik; mere, allika, vee või muda füüsikaline ja keemiline koostis jms), osalt ka järelevalve- ja hooldusnormid (Suur 1939). Tervishoiukaitsealaks kinnitamine nõudis veel ministeeriumi nõuandvas rollis tegutsenud tervishoiu nõukogu tunnustust.

1925. aastal kinnitati tervishoiukaitsealadeks juba varasemast ajast teada-tuntud suvitus- ja ravitsuskohad, nagu Narva-Jõesuu, Nõmme, Tallinn, Toila ja Võsu.⁵ 1926. aastal lisandusid Pär-

³Vene arstiseaduse süsteem võeti otse üle. Sellest andis teada tervishoiu peavalitsuse määrus nr 7 (28. novembrist 1918; RT 1918, 4); vt ka *Hariduse*... 1934: 34.

⁴RT 1925, 109-110, 64.

⁵Vabariigi Valitsuse otsus 25. novembrist 1925. "Tervishoiu kaitse alla võtmine" (RT 1926, 7).

nu, Elva, Meriküla, Munamägi, Sillamäe ja Aegviidu.⁶ Aastatel 1927–1937 kanti suvitus- ja ravitsuskohtade kaitsealade nimikirja ka esteetiliselt ja dendroloogiliselt huvi pakkuvad mõisapargid (välja arvatud Hiiumaal⁷). Et suvitus- ja ravitsuskohtade seaduseelnõu algatamisel peeti rahva tervishoiu parandamise kõrval silmas ka turismi edendamist, andis seaduse rakendamine sealtepele (vähemalt kavatsuste kohaselt) võimaluse kehtestada rannaaladele heakorratingimused (Hansen 2006: 16–17). Ühtlasi lõi see eelduse Põhja- ja Lääne-Eesti mererandade, pankranniku, metsaradade jt kaunite paikade tutvustamiseks sise- ja välituristidele.

Mõisaparkide arvamine tervishoiukaitsealade hulka oli samm, millega looduskauneid ja dendroloogiliselt väärtuslikke rohealadid püüti päästa maareformiga kaasnenud ohtude eest. Omandisuhete muutumine linnas ja maal oli pöördumatu protsess ning hoogsalt areneva ühiskonna elulisi vajadusi tuli paratamatult arvestada. Kui mõisaparkide rüüstamine, (lage)raie ja pargis loomade karjatamine oli uusmaasaajate seas sage nähtus, siis põllutöoministeeriumi haldusse jäänud riigimõisates jätkus hoolitsemine mõisaadade ja -parkide eest. Pargi hooldamine jäeti haldaja ülesandeks ka mõisakeskustes, kus haridus- ja sotsiaalministeerium avas laste- või vanadekodud. Samuti pakkus ministeerium mõisahooned koolidele: algkoolide ruumiprobleemide lahendamise kõrval loodeti nii leida pargile kindel hooldaja, olgu selleks kool või omavalitsus.

Parkides leiduvad ajaloolised monumendid, kabelid ja mõisahäärberid kuulusid 1925. aastast peale haridusministeeriumi tege-

⁶Vabariigi Valitsuse otsus 21. aprillist 1926. “Tervishoiu kaitse alla võtmine” (RT 1926, 40). Vabariigi Valitsuse otsus 30. juunist 1926. “Tervishoiu kaitse alla võtmine” (RT 1926, 58).

⁷Hiiumaale tervishoiukaitsealad ei jagunud, kuid 1936. aastal võeti looduskaitse alla jugapuude kasvukoht — vt Vabariigi Valitsuse otsus 6. novembrist 1936 veekogu ja maa-alade looduskaitse alla võtmise kohta (RT 1936, 92, 728) — ja mõni aasta hiljem kaks mudakaitseala (Suursadama ja Kassari-Vaemla). Vt Vabariigi Valitsuse otsus 19. maist 1939 veekogude looduskaitse alla võtmise kohta (RT 1939, 47, 371).

vusvaldkonda. Ministeeriumi kunsti ja muinsuse osakond, mille otseseks ülesandeks oli tegelemine kultuuripärandiga, valmistas ette muinasvarade seadust.⁸ Kuna varem ei olnud Eestis muinsuskaitsega terviklikult tegeldud, olid seaduse väljatöötamise eeltööid juba alustanud Tartu ülikooli arheoloogid, etnograafid, ajaloolased ja kunstiajaloolased, kes tundsid suurt puudust selle valdkonnas seadusest.

Tagantjärele on *muinasvarade kaitse seadust* hinnatud arheoloogiapõhiseks raamseaduseks, mida ei saanud pärandi hindamisel sõnasõnalise juhisenä võtta. Osalt parandas selle vea aasta hiljem välja antud "Haridusministeeriumi sundmäärus registreeritud kinnismuinasvarade kaitseabinõude käsitamise kohta",⁹ milles täpsustati kaitsepõhimõtteid muististe tüüpide kaupa. Muinsuskaitse seaduse eelnõu koostamisel sooviti kaitsta ka mõisaparkide kui "ajalooliselt mälestusväärsed iluparkide".¹⁰ Sõnapaar "koormav kohustus" jäeti seaduseelnõust välja põhjendusega, et see raskendaks ja koormaks teadusliku komitee tööd "ilma asjata".¹¹ Hindamiskriteeriumideks muinasvarade kaitse seaduses loetletud "ajalooliselt või kunstiajalooliselt tähtsate ehitiste ja ehitiste rühmade" hulka arvatud mõisahäärberite ja mälestusmärkide puhul olid stiiliajalooline vanus, säilivus ning objekti olulisus Eesti kultuuri seisukohast.

1930. aastal sisaldas kaitsealuste objektide esialgne nimekiri kinnismuististena ka 60–65 mõisa peahooneid,¹² kuid ajalooli-

⁸19. juunil 1925 võttiski riigikogu vastu muinasvarade kaitse seaduse (RT 1925, 111/112, 70), mille esimese paragrahviga sätestati Eesti Vabariigi territooriumil nii esiajalooliste, (kunsti)ajalooliste kui ka etnograafiliste mälestiste kaitse. Kaitstavateks kinnismälestisteks olid peamiselt 13.–19. sajandist pärit ehitismälestised ehk kirikud ja kindlused, samuti linnamäed.

⁹RT 1926, 47.

¹⁰ERA.80.2.2995, 157. "Vabariigi Valitsuse ettepanek muinsuskaitse seaduse kohta", 14.06.1923.

¹¹Samas, lk 83. "Seletuskiri".

¹²ERA.1108.5.439. "Riikliku kaitse alla võetud muinasvarade nimistud ja kirjavahetus asutustega muinasvarade kaitse asjus. 20.05.1926–30.01.1936. Muinsuskaitse alla võetud ajalooliste muinasvarade nimes-

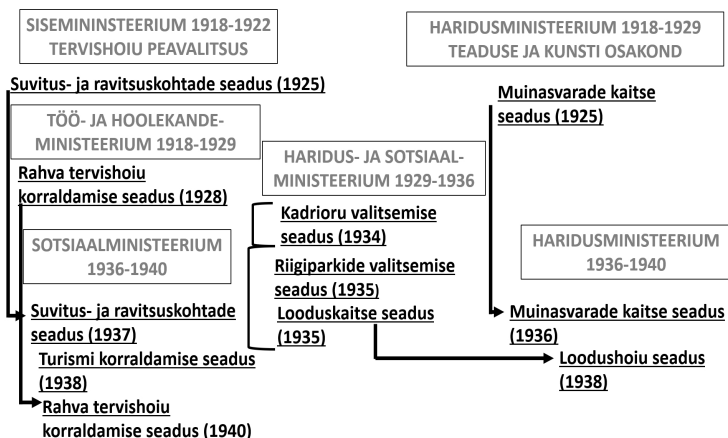
se planeeringuga loodusväärtuslikud mõisapargid, millest osa oli pärast poliitiliselt pöördelisi aastaid sattunud hävimisohtu, sinna ei kuulunud. Muinasvarade registreerimise protsess polnud sujuv, sest mõisahäärberite puhul võis hakata kaasa rääkima nende rajamise aegne ideoloogiline raamistik. Kuigi ühiskonnas oli olemas vajadus looduskaitsevaldkonna õigusaktide järele, läks looduskaitseseaduse vastuvõtmiseni, mis hakkas reguleerima ajalooliste parkide kaitsetingimusi, veel aastaid. Mõisaparkidest, mille tuleviku üle vaidlesid ja väitlesid eri ringkonnad ja huvirühmad, pidid riigi heakskiidetud kava järgi kujunema rahvale kättesaadavad puhkepaigad. Pealegi haakus multifunktsionaalse rahvapargi idee edumeelse eestlase eluhoiaku ja tervisliku eluviisiga.

Tervishoiupoliitika eest vastutavad ametkonnad asusid rahva seas propageerima aktiivset puhkust, huvirändamist ja rahvasporti. Algkoolide haridusprogrammi lisati kooliekskursioonid tervishoiukaitsealadele. Huvi kodumaa looduse vastu äratasid 1920. aastal asutatud Eesti Turistide Ühing ja 1922. aastal moodustatud AS Eesti Reisibüroo (Tooman 2018: 43), mis pakkusid huvirändajatele ja turistidele maakonniti mitmesuguseid sihtpunkte. Kaunite vaadetega kultuurmaastike seas olid olulisel kohal mõisakompleksid, kus alleedega pargid sidusid muinasvarast häärberi või mõnes kohas ka varemed visuaalselt nauditavaks tervikuks.

Riiklik tervishoiupoliitika nägi ette rahva hoidmist kehaliselt terve ja tugevana ning ka sellise hoiaku kasvatamist (Hariduse... 1934: 34). 1928. aastal vastu võetud tervishoiukaitsealadid puudutavas *rahva tervishoiu korraldamise seaduses* pöörati senisest rohkem tähelepanu tervishoiukaitsealade puhtusele ja heakorrale (joogi- ja mustvesi, üldised sanitaartingimused, koerad-kassid-kariloomad, tänavate heakord, puude raiumine, jalgrastatega liiklemine jms).¹³ Enne töö- ja hoolekandeministeeriumi ning haridusministeeriumi ühendamist 1929. aastal kuulus suvitus- ja ravitsuskohtade ning tervisevete tervishoidlik kaitse

tik.” Osa algselt nimekirja kantud mõisate peahoonetest on hiljem kaitse alt eemaldatud.

¹³Vt selle seaduse § 4 p 11 (RT 1928, 2, 8).

Joonis 1. Tervishoiukaitsealade, sh mõisaparkide kaitse õigusaktides perioodil 1925–1940. Märkus: tervishoiu peavalitsus oli siseministeeriumi haldusalas kuni 1922. aastani, pärast seda eri nimekujude all sotsiaalvaldkonna ministeeriumi alluvuses.

töö- ja hoolekandeministeeriumi tervishoiu- ja hoolekandevalit-
suse ülesannete hulka, samal ajal kui tervishoiukaitsealad, nende
hulgas tervishoiupargid, olid tervishoiunõukogu hoole all.

SEADUSTE TEINE TULEMINE

Pärast 1930. aastate alguse majanduskriisi, kui surutise mõju oli
juba leevenemas ja riiklikult esmatähtsad probleemid lahendatud,
viidi 1936. aastal haridus- ja sotsiaalministeerium jälle lahku ning
tervishoiu valdkond jäi sotsiaalministeeriumi haldusse (vt joo-
nis 1). Vaatamata ministeeriumide eraldamisele ootas kultuuri- ja
looduspärandit puudutav seadustik endiselt ühtlustamist (Jõekal-
da 2010: 99).

Vahepealsetel aastatel oli saabunud mõningane selgus mõi-
sahoonete küsimuses. Riigimõisad jätkasid tegevust, osas mõisa-
keskustes suleti varem avatud põllutöökoolid, osa mõisahäärbe-
reid anti pärast rahvamajade seaduse jõustumist (1931) rahvama-
jadeks (Uuet 2018: 64–65). Mõisa peahoonete hulgas oli ka ha-

ridusministeeriumi muinasvarade registrisse kantud kinnismuistiseid (näiteks Heimtali, Saku, Suure-Kõpu, Öisu).

Ajajärgul, mil ühiskonnas valitses vastandlik suhtumine bal-tisaksa pärandisse ning soov vabaneda vene ja saksa mõjudest, ei olnud ehitiste ajaloolise väärtuse tõestamine eesti kultuuripäran-di seisukohalt kerge. Huvide lahknemine ja vastakas suhtumine säilitamisväärsesse oli paratamatu, nii nagu ka ehitus- ja arendus-tegevuse surve seadusloomele. Vanade hoonete säilitamine võis saada takistuseks eraomandile ja ettevõtlusele, segavaks teguriks ajakohase miljöö kujundamisel.

Kui sõjajärgsetel aastatel hävimisohtu sattunud mõisapargid pakkusid muinsuskaitsjatele algselt huvi (parke oli esialgses sea-duseelnõus käsitletud), kuid jäid argistel põhjustel — õhuke riigi rahakott ja liigne bürokraatia — kõrvale, siis Tartu ülikooli tead-laste muinasvarade registreerimisel aastatel 1928–1934 neid ei käsitletud. Muinsuskaitsjate tähelepanu koondus objektipõhiselt kinnismuinasvaradele (ajaloolised kindlused, lossid, kloostrid, ki-rikud jne), mille hulka kuulusid ka loodusmuinasvarad (ohvri-paigad, hiiepuud ja pühad allikad). Ajalooliste parkide kaitsmise initsiatiiv läks 1930. aastatel üle looduskaitsete kätte, algul küll mitmesuguste valdkondlike seaduste kaudu.

1934. aastal jõustunud *metsaseadus*¹⁴ andis põllutööminist-rite õiguse võtta kaitsemetsana arvele metsi, millel oli eriline dendroloogiline, metsa- ja loodusteaduslik, ajalooline, klimaa-tiline ja esteetiline tähtsus või väärtus. Kaitsemetsaks arvami-ne puudutas ka tervishoiukaitselade puistuid, mõisatele kuulu-nud parkmetsi ja metsaparke, kusjuures kaitsekohustuse kehtes-tamisel ei nõutud täpsemat põhjendust. Seaduse sõnavalik, na-gu “klimaatiline või esteetiline väärtus” ja kaitsemetsade hoiu-eeskirjade olemasolu lubasid juba eelnimetatud aspektide põhjal täiendada “tervise kosutuseks sobivate alade nimestikku”. Dend-roloogiliselt ja esteetiliselt väärtuslike tervishoiukaitselade rüü-s-tamist püüdsid looduskaitsejad ohjeldada 1935. aasta *haruldaste okaspuudega kauplemise kitsendamise seadusega*.¹⁵ Varasemad

¹⁴RT 1934, 45, 398.

¹⁵RT 1935, 33, 280.

vajakajäämised õigusaktides nii loodus- kui ka kultuuripärandi kaitsel, nagu kaitse alla võetava muinasvara mõiste täpsustamine, kinnismuististe ilme muutmise keeld (Laid 1936) jne, ootasid likvideerimist. Samuti tuli ühiskonnas teha laiemat selgitustööd säilitamisväärsete muinsus- ja loodusobjektide küsimuses (Laid 1938; Vilbaste 1936) ning täpsustada seni halli alasse jäänud loodusväärtuste kaitsepõhimõtteid (Tõnisson 2014: 56–57).

Esmalt jõustas looduskaitse vallas *riigiparkide valitsemise seadus* (1935),¹⁶ mille fookus oli küll riigiparkidel ja riigiparkide valitsuse tegevusel, kuid puudutas ka “riigi päralt olevaid parke ja tervishoiu kaitse alla võetud üksikuid suvitus- ja ravitsuskohati”.¹⁷ Riigi esindusparkideks nimetatud Keila-Joa, Toila-Oru ning 1936. aastast peale esinduspargina lisandunud Pühajärve olid juba varem arvatud tervishoiukaitsealade hulka. Looduskaitse alla võetud Kadriorg jäeti tervishoiu-kaitsestaatuselt välja.

Eesti esimese *looduskaitseseaduse* (1935) eesmärk oli loodusvarade otstarbekas kasutamine (alalhoid) ja kaitse.¹⁸ Looduskaitse tegevust asusid korraldama looduskaitse nõukogu ja riigiparkide valitsus. Looduskaitse soov oli jagada Eesti pargid kolmeks: riigiparkideks, suvitus-ravitsuskohtadeks ja looduskaitsealusteks parkideks (Tõnisson 2014: 71). Pealegi vajasis suurema botaanilis-dendroloogilise väärtusega pargid, nagu mõisapargid, teistsugust lähenemist. Ettepanek, mille järgimine olnuks mõistlik nii eri pargialade hoolduse kui ka kaitse seisukohalt, jäi kahjuks vastu võtmata.

1936. aastal jõustunud uuest *muinasvarade kaitse seadusest*¹⁹ sai 1925. aasta seaduse edasiarendus. Riiklikult kaitstavateks objektideks²⁰ jäid endiselt minevikust säilinud, inimese valmistatud

¹⁶RT 1935, 39, 366.

¹⁷*Kadrioru valitsemise seadus* (RT 1934, 55, 472), mis oli kinnitatud aasta varem riigivanema dekreediga, muutus uue seaduse tulekuga kehtetuks.

¹⁸RT 1935, 106, 878.

¹⁹RT 1936, 67, 562.

²⁰1925. aasta seaduse põhimõiste “muinasvara” kaitstava objekti tähenduses asendus 1936. aastal “muistisega”.

ainelised mälestusmärgid, esemed või jäänused. Kui 1925. aasta seaduses eristati vallas- ja kinnismuististena eelajaloolisi, ajaloolisi ja kunstiajaloolisi muinasvarasid, siis 1936. aastast peale liigitati kunstiajaloolised muistised “kunstiajalooliselt tähtsateks ehitisteks ja ehitiste rühmadeks”. Endist viisi püsis seaduslik kaitse ka etnograafiliselt olulistel loodusmuististel. Muinsuskaitse tegevust korraldas ja registrit pidas haridusministeeriumi teaduse- ja kunstiosakond. Muinsuskaitse nõukogu kui nõuandva organi pädevusse kuulus muististe väärtuse tunnustamine ja kultuuripärandi kaitseks puutuvate küsimuste selgitamine ning vastavate ettepanekute ja kavade esitamine.²¹

Ühiskonna kiire areng koos praktilise elu vajadustega sundis looduskaitse ja turismi valdkonnas järgima uusi suundi. Järgmistel aastatel kehtima hakanud seadused puudutasid küll tervishoiukaitsealade korraldust, kuid mõisa(tervishoiu)parkide kaitse- ja kasutustingimuste kohta midagi uut ei lisanud. 1937. aasta *suvitus- ja ravitsuskohtade seadusega*,²² mis oli 1925. aasta seaduse järg, kaasati tervishoiukaitsealade korraldamisse riigiparkide valitsus. Ühtlasi karmistati tervishoiukaitsealadel maade kruntimise korda ja ehitustegevusele eelnevat planeeringukohustust.

Esimesele looduskaitseseadusele järgnenud *loodushoiu seadus* (1938)²³ laiendas seaduse subjekti looduskaitsele looduse ilule ning tõi kaasa loodushoiu- ja turismi-instituudi loomise. Seadusega tõusis taas tähelepanu keskmesse turismivaldkond, mida seni oli reguleerinud suvitus- ja ravitsuskohtade seadus (heakord ja puhkusekohad). Looduse hoiu ja ilu kui looduskaitse kaastema lisamisega suunati elanikkonna tähelepanu loodusobjektidelt avalikele parkidele, iluväljakutele ja üldisele kodukaunistamisele. Nüüdsest peale tegelesid avalike parkidega loodushoiu nõukogu, loodushoiu- ja turismi-instituudi parkide inspektor ja looduskaitse inspektor. Looduskaitse laienenud tegevusvaldkonda kuulusid rahvaparkide kõrval veel aiad ja iluväljakud, mis pakkusid ilu ja puhkuse seisukohalt konkurentsi mõisaparkidele, kuhu re-

²¹RT 1936, 67, 562.

²²RT 1937, 2, 12.

²³RT 1938, 31, 253.

gulaarset hooldust jagus vähem. Seevastu tundsid mõisaparkide vastu üha suuremat huvi metsamehed ja Tartu ülikooli teadlased, kes nägid dendroloogiliselt väärtuslikes ajaloolistes parkides oht-ralt teadusliku uurimise võimalusi (Sander 1998).

1938. aasta *turismi korraldamise seaduse*²⁴ kõrval leidis riigi poolt 1940. aasta algul uuendamist ka *rahva tervise korraldamise seadus*,²⁵ mille rakendamisega loodeti veelgi parandada suvitus- ja ravitsuskohtade ning tervisevete kaitset. 1930. aastate teisel poolel tervishoiukaitsealade nimekirja uusi parke ei lisatud. Piir-duti vaid mõnele alale (nt Sangaste ja Uue-Kambja park) ajutiste looduskaitseliste piirangute kehtestamisega. 1940. aastal jäi parkide inspektoril Aleksander Suurel nentida, et suurem osa Eesti tervishoiukaitsealadest — ligikaudu 40 — on endised mõisapargid (Suur 1940: 274).²⁶ Kunagi eraparkideks loodud mõisaparkidest olid tervishoiukaitsealade koosseisus saanud tervishoiupargid kui mitmekesise funktsiooniga avalikud rekreatsioonialad.

KOKKUVÕTTEKS

Kokkuvõtteks võib öelda, et mõisaparkide kujundamine tervishoiukaitsealadeks 1920.–1930. aastatel kujutas endast riigi katset neid puhkamiskohana kasutades ka kaitsta. Arusaam mõisaparkidest avarus järk-järgult koos omandisuhete ja väärtushinnangute muutumisega ning pakub tervishoiu korraldamise seisukohast mõtteainet ka tänapäeval. Mõisapargid, mille dendrooloogilisi väärtusi hinnati põhiliselt metsateaduse vaatevinklist, jäeti muin-suskaitse valdkonnast välja. Looduskaitsejate soovitud liigitada pargid nende väärtuse järgi esindusparkideks, tervishoiu edenda-miseks sobivateks parkideks ja botaanilis-dendroloogiliselt väärtuslikeks parkideks ei võetud kuulda. Kõrghaljastusega loodus-kaunid kohad leidsid uuskasutuse turismiobjektidena ning kooli- ja rahvaparkidena. Eraparkidena loodud mõisaparkidest olid saa-nud mitmekesise funktsiooniga avalikud rekreatsioonialad. Ter-

²⁴RT 1938, 39, 359.

²⁵RT 1940, 15, 113.

²⁶Tervishoiukaitsealade koguarv kõikus vahemikus 75–80.

vishoiukaitsealade loodusressursside tarbimist püüti küll reguleerida seaduste abil (suvitus- ja ravitsuskohtade seadus, metsaseadus, turismiseadus, rahva tervishoiu korraldamise seadus), kuid ajalooliste parkide kaitse seisukohast osutus see mõneti ebapiisavaks ning tulemus sõltus suuresti pargi hooldajast ja järelevalve teostajast.

Pärast Teist maailmasõda asendus tervishoiukaitsealade mõiste puhketsoonide terminiga ja tervishoiupargid unustati. Mõisaansamblite terviklik väärtustamine ja parkide käsitlemine Firenze harta põhimõtete järgi ootas Eesti loodus- ja muinsuskaitsejaid alles ees.

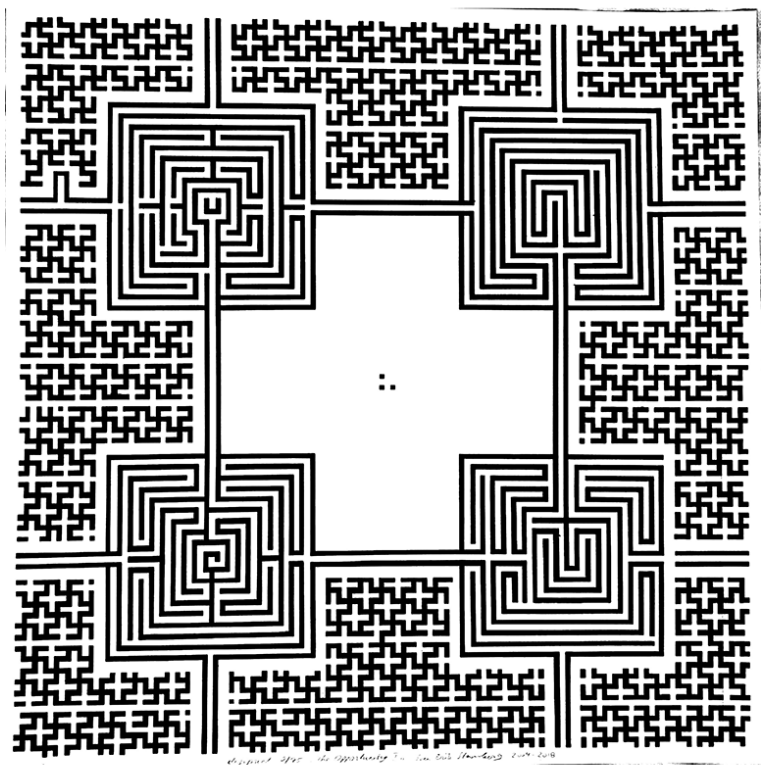
Kirjandus

- H a n s e n, Vootele 2006. Loodusobjektide kaitse teiste seaduste alusel. — Andres Tõnisson (koost.). *Esimene Eesti looduskaitse seadus*. Tallinn: Huma
- H a r i d u s e - ja Sotsiaalministeeriumi tegevuse ülevaade 1918–1934. 1934. Tallinn: Hariduse- ja Sotsiaalministeerium
- J õ e k a l d a, Kristina 2010. Muinsuskaitsekorraldus 1920.–30. aastate Eestis. Ideed ja praktika arhitektuuripärandi kaitsel. — Kais Matteus, Liina Jänes (toim.). *Muinsuskaitse aastaraamat 2009*. Tallinn: Muinsuskaitseamet, lk 97–102
- L a i d, Eerik 1936. Täiendatud muinasvarade kaitse seadus. — *Ajalooline Ajakiri*, nr 3/4, lk 164–168
- L a i d, Eerik 1938. Muinsuskaitse pedagoogilise tegurina. — *Eesti kool*, nr 1, lk 15–22
- R e i n a r t, Heili 2021. *Supelsaksad: Elu ja melu Eesti kuurortides 1940. aastani*. Tallinn: Tänapäev
- S a n d e r, Heldur 1998. Eduard Virok Eesti dendrofloora uurijana ja tema töö edasiviijad. — Toivo Meikar (koost.). *Teaduse ajaloo lehekülgi Eestist. XII kogumik. Metsanduse ajaloost Eestis*. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, lk 229–248
- S u u r, Aleksander 1939. Suvitus- ja ravitsuskohtade korralduse arendamine. — *Loodushoid ja Turism*, nr 1, lk 17–21

- S u u r, Aleksander 1940. Parkide-inspektori aruanne. — Andres Mathiesen, Peeter Päts, Gustav Vilbaste (toim.). *Looduskaitse. II*. Tallinn: Loodushoiu- ja Turismi-instituut
- T o o m a n, Heili 2018. *Eesti turismi 100 aastat*. Tallinn: Post Factum — Riigikantselei
- T õ n i s s o n, Andres (koost.) 2014. *Loodushoiu sajand: Eesti looduskaitse 1910–2010*. Tallinn: Oomen
- U u e t, Liivi (koost.) 2018. *Haridusministeeriumi sajand: 1918–2018*. Tartu: Rahvusarhiiv
- V i l b a s t e, Gustav 1936. Looduskaitse ja kool. — *Eesti Kool*, nr 8, lk 409–420

MARI NÕMMELA (1950) on kunstiajaloolane, ajaloolane, emeriitdot-sent. Lõpetanud Tartu Kunstikooli disainerina (1969) ja Tartu Ülikooli ajaloo- ja ühiskonnaõpetuse õpetajana ning kunstiajaloolasena (1977). Filosoofiamagister (1993, TÜ, kunstiajalugu), filosoofiadoktor (2014, TÜ, kunstiajalugu). Töötanud Tartu Kunstimuuseumi vanemteadurina ja 1983–1996 direktorina, alates 1998. a-st Eesti Maaülikoolis maastikuarhitektuuri õppetoolis, praegu maaülikooli keskkonnakaitse ja maastikukorralduse peaspetsialist. Uurimis- ja tegevusvaldkonnaks maastikudisain ja -ajalugu, maastiku- ja kultuuripärand.

EVA-LIIS TUVI (1977) on lõpetanud Tartu Ülikooli bioloogina (2000); magister keskkonnatehnoloogia erialal (2002, TÜ). Praegu Eesti Maaülikooli keskkonnakaitse ja loodushoiu lektor. Kitsamaks uurimisvaldkonnaks kaitsealade ajalugu.

SVEN-ERIK STAMBERG. Võimalus I. (2004–2018)

ARVUSTUS

MÖTTEMÕLGUTUSI LÕPU ALGUSEST: PETER ZEIHANI LUGEDES

Peter Zeihan. *Maailma lõpp on alles algus: Globaliseerumise kokkukukkumise kaardistamine.* (Postimehe raamat.) Tõlkinud Jaan Pärnamäe ja Kati Karja. Tallinn: Postimehe Kirjastus, 2024. 468 lk.

Peter Zeihani raamat on äratanud meil üksjagu tähelepanu. Psühholoogiaõppejõud Avo-Rein Tereping on soovitanud seda kohustuslikuna “igale poliitikule (nojah, muidugi teistelegi otsustajatele), et paremini mõista maailmas ja ka meil siin toimuvat” (2024); põhjaliku tutvustuse on kirjutanud *Postimehe* rubriigi “Inimene ja loodus” toimetaja Mihkel Kunnus (2024); oma kommentaare on lisanud sama ajalehe teaduse- ja tehnikatoimetuse juhataja Marek Strandberg (2024a, 2024b), jne. Katkendeid sellest raamatust on ette loetud Kuku Raadio järjejutuseerias (vt Milline... 2024; Valgustav... 2024; USA domineerimisega... 2025), seda on käsitletud Vikerraadio saatesarjas “Harri Tiido taustajutud” (Tiido 2023) ja Karl Martin Sinijärve lugemissoovituses (Sinijärv 2024) jm.¹

Peter Zeihan alustab oma teost tutvustavas sissejuhatuses kohe tänapäeva maailma planetaarselt hindavalt:

Meie maailm on läinud odavamaks. Ja kindlasti paremaks. Ja ennekõike kindlasti *kiiremaks*. [...] Kõik need arengud on tihedalt omavahel läbi põimunud. Lahutamatult. [...] Me oleme elanud täiuslikul ajahetkel. Ja see läheb mööda. [...] meie ümber [on] suure hooga tekkimas maailm, mis on kallim ja halvem ja aeglasem. Kuna maailm — *meie* maailm — laguneb laiali. [...] See raamat viib mind otse geopoliitika ja demograafia ristteele. [...] praegune ajastu, praegune maailm — *meie* maailm — on hukule määratud. [...] Globaliseerumine puruneb kildudeks. Muutudes millekski regionaalseks. [...] Kohapealsuse tasand muutub tähtsaks (lk 9–12).

¹ Siin ja edaspidi on ajalehtedes ilmunud artiklite pealkirjad ja nende viited esitatud veebiversioonide järgi. *Toim.*

Alustuseks kohe küsimus: kes oleme *meie*, kes on *nemad*? Kas ainult võimueliit? Inimkond?

USA geopoliitilise strateegina tugineb autor väga ulatuslikule andmebaasile. Põhilised majandusvaldkonnad — transport, rahandus, energia, tööstus, loodusressursid, põllumajandus — on ülevaatlikult ja süsteemselt avatud nii ajas, tsivilisatsioonide ajaloo taustal, kui ka ruumis, ning üleilmselt, avaralt, riikidevahelisi seoseid rõhutades. Ja harivalt, lihtsas keeles, sageli ühesõnalistes lihtlausetes: “See. On. Just. Praegu” (lk 331). See jätab ruumi lugeja enda mõtete arengule. Autori arutlevat teksti on kaasakiskuvalt huvitav lugeda.

Seejuures on raamatut läbiv käsitlus aga ikkagi ühekiilne, kitsalt inimkeskne (antropotsentristlik), liigkasumi teenimise normaalsust tunnustavalt majanduskeskne, mõneti mõistetavalt Ameerika-keskne ja kindlasti suurkapitalile toetuvalt võimuelitaarne. Teiselt poolt on tähelepanuväärne, et kohe sissejuhatuses tõstab autor esile üleilmse majanduse analüüsi ühe põhijäreldusena, et üleilmastunud maailm peab asenduma omailmastuva maailmaga, kus kohapealsus (= regionaalsus) muutub oluliseks, juhtivaks.

Alljärgnevalt tunnen loodusteadlasena vajadust käsitleda praeguse ja lähituleviku maailma hindamisel eelkõige seda, mida Zeihani raamatust ei leia. Raamatu oluliseks puudujäägiks pean viidete puudumist allikatele, varasematele autoritele.

Senise lääneliku elulaadi kestmatusele rahvastiku, tootmise ja tarbimise piiramatut kasvu olukorras on meie planeedi looduse ja ühiskonna käsitlustes jõutud juba palju varem. Oswald Spengleri *Õhtumaa allakäik* (1912; eesti k 2012), Albert Schweitzeri *Kultuur ja eetika* (1914; eesti k 1984), Rachel Carsoni *Hääletu kevad* (1962; eesti k 1968), Rooma Klubi esimene raport *Kasvu piirid* (1972; eesti k Meadows jt 2022), Ukraina akadeemiku Vladimir Vernadski noosfääri õpetus (1975–1977) jpt väljendavad selgelt üleilmseks paisunud võimukeskse, egotsentrilise ja imperiaalse eluviisi loodusvaenulikkust, ummikseisu ja jätkusuutmatust.

Hoolimata selgest üleilmsest keskkonnakriisist kestab aga senine, kasvule toetuv inimkeskne eluviis ega ilmuta kõige olulisemas muutumise tundemärke ei suurriikide tasandil ega ka meil Eestis. *Postimehe* “Raha ja majanduse” rubriigi toimetaja Peeter Koppel pealkirjastas 2024. aasta detsembris oma artikli “Viimast korda tasaarengust” (2024), mille alapealkirjad väidavad: “Majanduskasv on paraku inimkonna progressi vundament”, “Turg leiab lahendused. Päriselt”, “Tasaareng süvendaks ebavõrdsust”, “Tasaareng aeglustaks üleminekut taastuvenergiale”, “Tasaareng tooks defitsiidi ja kvaliteedilanguse”,

“Tasaareng on poliitiliselt ja sotsiaalselt teostamatu”, “Ainult kasv loob eelduse paremaks tulevikuks”.

See on puhas anropotsentristlik, võimuelitaarne enesekesksus senise rõõvmajandusliku eluviisi kestmiseks, millel ei ole eeldusi kesta. Vastaspoole argumentidest — pöörane raiskamine (eriti just agressiivsed sõjad), ületootmine ja ületarbimine, tohutud reklaamikulud, võimuliidi vaimuliidist palju kordi kõrgemad palgad, kogu liigkasumajanduslik imperialism — aga mitte sõnagi. Juba praegu toodame energiat planetaarselt kolmandiku võrra rohkem, kui keskkonna tasakaalus olemine võimaldab. Kalevi Kull on väitnud artiklis elu taastustegevusest eri alapealkirjana: “Suurim probleem on energia liigkasutus” (2023).

Peeter Koppel on aga ka tõdenud: “Liigumegi loogeldes loojangu poole!” (2025), ennustades tööjõu pideva vähenemisega kaasnevat lähenevat tormi nagu Zehangi, ja jõudnud lõpuks järeldusele: “Meie ainus võimalus on tõsine ja aus arutelu.”² Rohelise mõtteviisiga inimesed, eriti loodusteadlased, on seda taotlenud üle poole sajandi, pärast seda kui ilmus Rooma Klubi esimene raport *Kasvu piirid* (vt Meadows jt 2022). Lubatagu lisaks lähiminevikust loetleda: Toomas Kiho, “Järele anda turumajanduslikule edukultusele tähendab Eesti lakkamist” — “Kalevi Kull teab, millest räägib. Just tema oli see, kes Eesti iseseisvuse taastamise aegu käis välja mõtte, et kogu Eesti tuleks kuulutada rahvusparkiks” (2024); Tiit Maran, “Koalitsioonilepe kuulutab hävingut meie metsakaitsealadele ja elukeskkonnale” — “Tegelikult on plaanitud palju suurema ja halvema protsessi väljendus — kodanikuühiskonna asendamine ülivarakate klikiühiskonnaga” (2025); Farištamo Eller, “Lõputu kasum ei peaks olema inimõigus” (2025), Timo Maran, “Üleskutse keskkonnasolidaarsusele” (2025) ja Lauri Laanisto, “Looduses sisaldumise eitamise lõppjargu arut(1)usi” (2025). Peaaegu meeletitlikud on Valdur Mikita samas vaimus kirjutatud “Läänemeresoomlase viimane karje: Põlisrahva põhjakõrbenud riik” (2017) ja *Eesti looduse kannatusaastad* (2018).

Vaimulma kujundavad loovisiksused väga erinevates kultuurivaldkondades on selgitanud kogu senise mõtte- ja elamisviisi paradigmaatilise muutuse hädavajalikkust inimese liigina ellujäämise ja kestmise eeldusena. Ainus võimalus inimesel liigina praegusaja gigantismistadiumis planeedi senise eluloo suurimate muutuste käigus ellu jääda on

²Vt siiski ka Peeter Koppeli artiklit “Rõõmus vaesus, kusjuures rõõm on kohustuslik”. — Postimees.ee, 25. VIII 2025, arvamus. postimees.ee/8311005/peeter-koppel-roomus-vaesus-kusjuures-roomon-kohustuslik. *Toim.*

ökosotsiaalne ühiselu loodusega, lähtudes loodusseadustest ja rahvusteadustest, kindlustada inimkonna tasaareng, rahvuskultuuride mitmekesisus, iseseisvate rahvusriikide ühistegevusele toetuv maailmakord. Geoloogid, kes on looduse ja kogu senise miljardeid aastaid kestnud elu ajaloo parimad tundjad, on veenvalt põhjendanud, kui palju praeguses ajas on erilist, enneolematut, mis eeldab senisest täiesti teistsugust mõtte- ja eluviisi.

Eestis on looduskaitset algusest peale käsitatud planeedi looduse terviklikkust ja kohalikku kultuurikeskkonda arvestades (Vilberg (= Vilbaste) 1923a, 1923b, 1924; Eilart 1976; Eilart jt 1983; kogumikud *Tekst ja loodus* (Maran, Tüür 2000) ja *Eesti looduskultuur* (Maran, Tüür 2005)). Globaalprobleeme on mitmetahuliselt ja tulevikku vaatavalt käsitlenud Lembit Valt ja Edgar Savisaar (1983), Juhan Ross (1998), Peeter Vissak (2003–2005), Kaupo Vipp (2012, 2017), Kalevi Kull (2003, 2018, 2019, 2024) jt. Timo Maran (2025) ja mitmed teised tõstavad looduslähedase eluviisi mõistmise juures eriti olulisena esile kultuuri tähendussügavust. Kõnealuses raamatus sellele paradigmaatilise tunnetuse muutusele tähelepanu ei pöörata.

INIMENE JA LOODUS

Viimastel aastakümnetel on planeedil Maa vaieldamatult kõige olulisemateks probleemideks paisunud põhivastuolud inimese ja looduse vahel. See on III aastatuhande alguse suurim üldinimlik proovikivi, sest üle taluvuse piiri on nendes põhivastuoludes kasvanud (enamasti küll tahtmatult, aga sageli ka sihiteadlikult) vastandamine vaimu ja võimu, riigi ja rahva, demokraatia ja diktatuuri, väikese ja suure, rikkuse ja vaesuse, keskvalitsuse ja omavalitsuste, töö ja kapitali, linna ja maa, noorte ja vanade, riigi tulude ja kulude, koostöö ja konkurentsi, erakondade, korra ja kaose vahel. Maailm on kaotamas juhitavust (Meadows jt 2022). Raamatus seda arvestatakse, aga jäädakse turvaliselt senise mõtlemis- ja eluviisi juurde. Reliktimpeeriumide Venemaa ja Hiina suurvõimud on vägivaldsel valitsemisel eiranud rahvuskultuuriliste eripärasuste tähenduslikkust inimarengus looduslähedasemale tulevikule üleminekul. Neid inimkonna põhiprobleeme selles raamatus vajalikul määral ei käsitleta. Zeihan püüab küll inimsoo praegusest ajahetkest teha järeldusi tuleviku kohta, aga kõige olulisemat — inimese kooselu loodusega — ei ole esile tõstetud. Inimese kultuurne ja hooliv koos elamine loodusega ning rahvuskultuuride mitmekesisuse kindlustamine inimarengu ja kestmise eeldusena on tähelepanust kõrvale jäänud. Autor hindab loodust oma riikidevahelistes majandusarutlustes väärtusena ainult inimese jaoks, inimkeskselt — toidu ja maavarade allikana, mitte ülierilisele ookeaniplaneedile Maale inimesest sõltumatu ise-

väärtusena kogu elava elukeskkonnana inimväärikas eetilises puhtuses ja aukartuses elu ees (Schweitzer 1972).

Looduse esmasus inimarengus on tõestatud mitmes teadusvaldkonnas — süvaökoloogias (Næss 1995; Næss, Haukeland 2023 jpt), antropoloogias (Annist, Kaaristo 2023 jt), ökosemioloogias (Kull 2003, 2018, 2019, 2023, 2024; Kull jt 2024), ka ökosotsioloogias (Radermacher 2005 jt). Kuigi ka maailma juhtivad majandusteadlased ja eri kultuurivaldkondade juhtkujud juba tegelevad praeguseks kujunenud probleemistikuga kitsalt inimkeskse asemel planeedikeskselt, on raamatus loodusega seotu süvitsi käsitlemata.

Inimene liigina *Homo sapiens* on looduse osa, kelle liigitunnuseks, seega põhiolemuseks on vaimsus, ja selle toimimise tulemiks on kultuur. Teiselt poolt on inimesest järk-järgult, eriti tööstusrevolutsiooni järel röövkapitalismi ajal saanud looduse suurim vastand, otse vaenlane, kes liigkasumajandusega üha kiiremini ja egokeskselt hävitab omaenda elukeskkonda. Rõhutame: looduse ja inimese harmoonilise kooselu ja ühisarengu eelduseks on paikkonna looduse omanäolisuse ja eripäraste rahvuskultuuride mitmekesisuse hoidmine. Kultuur laiemas mõttes on inimese mõtte-, tunde- ja elulaad, inimese kogu looming, samas inimarengu siht, kus majandus on vahend kultuurselt ja tervelt (kehalises, vaimses ja sotsiaalses heaolus) elada, hoida loodust, hoolitseda ligimesete eest, teenida rahvast, mitte ainult liigkasumit.

Raamatus puuduv kultuurikäsitlus võiks olla liigendatud järgmiselt: *süvakultuur* — hingeharitus, eetilisus (kõlblus), ausameelsus, südame-tunnistus, emalikkus; *kõrgkultuur* — loomingu meisterlikkus, professionaalsus, avar silmaring, toetumine teadmistele; *rahvakultuur* — põlisrahva elulaadist lähtuv, iseorganiseeruv eriline ja väeline omakultuur; *massikultuur* — meelelahutuslik, tarbimisele orienteeritud, põhiliselt võõramaine kergkultuur.

Erinevad tasandid moodustavad ühtse kultuurilise ökosüsteemi. Ökosüsteemsus ühiskonnas ongi kogukondlik kooskõla kohaliku looduse ja inimese vahel perekonnast rahvusriigini, rahvusriigist planeedi tervikuni. Peter Zeihan rõhutab küll planeedi tervikkäsitluse vajadust, kahjuks sidumata plahvatuslikult lisandunud teadmisi maailmamajandusest vajalikul määral samas suurusjärgus kasvanud teadmistega loodusest. Inimkesksele lähenemisele omaselt on tasakaal majanduse ja looduse planeedikeske mõtteviisi vahel tugevasti proportsioonist väljas.

Antropoloogia on tõestanud, et loodusrahvana elati koriluse aegadel looduses, sulandudes väiksena ümbritsevasse isereguleerivasse ümbrusse, nagu kõik elav. Looduskesksus oli inimeseks olemises tol ajal loomulik. Kui inimene vaimus õppis loodust valitsema põlluharimise ja

karjakasvatuse kujul, muutus inimene võimukandjana aina domineerivamalt enesekeskseks, rikastudes üha kiirenevalt looduse ja liigikaaslaste arvel. Inimkeskselt majanduskeskne on imperiaalne valitsemine kuni tänapäevani, aina enam ja enam üle taluvuse piiri kogu planeedi elavat loodust ja omaenese elukeskkonda kiirenevalt kahjustades, reostades, lausa hävitades.

Looduse ajalugu on miljardite aastate jooksul kinnitanud, et tõsisemates keskkonnamuutustes on Suur Loodus alati eelistanud väikesi liigisuurtele. Kõik liiga suured (näiteks ürgvähilised siluris, hiidsõnaljalalised ja hiidsisalikud-saurused keskaegkonnas) surid oma lühiajalise gigantismifaasi järel välja tõsisemate kliimamuutuste mõjul, väikesed aga (vähid, sõnaljalad, sisalikud) elavad tänapäevani.

Ühiskonna ajaloo üldistavate kokkuvõtlike käsitluste põhjal (Fukuyama 2002; Toynbee 2003; Huntington 1999; Harari 2016 jt; ka Zeihani kõnealune teos) järeldub, et senine tsivilisatsioonide ajalugu on olnud põhiliselt diktaatorlike impeeriumide ajalugu, nende tekkimise, suurvõimu vägivaldse valitsemise ja hääbumise lugu. Valgustusaja suurvaim Johann Gottfried Herder sõnastab teisiti (2019): maailma ajalugu on suurte *kultuuride* ajalugu. Vahe on oluline — impeeriumid on *võimu*, kultuur *vaimu* tegevuse tulem. Zeihan küll rõhutab, et praegu oleme tipus, kuid jätab selgitamata selle tipu sügavama, mitte ainult inimkonna, vaid kogu looduse ajaloo ainulaadselt kordumatu tähenduse. Ta käsitleb küll üleilmastunud superkapitalismi, mis on aastatuhandevahetuseks kujunenud maailmas liiga suure laastava mõjuga liigi *Homo "sapiens"* gigantismijärguks. Lugesdes tekib aga tahes-tahtmata küsimus, kas autor näeb seda protsessi kulminatsiooni ka väljasuremiseelse gigantismina. Zeihan toob küll välja looduse ja inimese vahekorra senises arenguloos enneolematult erilise seisundi, aga seda erilist olukorda süvitsi analüüsimata ei ole võimalik ennustada lähitulevikku. Kogu senine korilusjärgne ajalugu on olnud inimtegevuse mõju piiramatul kasv loodusele, ületades III aastatuhande alguseks oluliselt taluvuse piiri nii planeedi loodusele kui ka inimesele endale. Mitte kunagi varem ei ole liikide väljasuremine olnud nii ulatuslik ja nii kiire, nagu on praegu. Mitte kunagi varem pole liigisisene vaen, seni loodu hävitamine sõdades olnud nii suur kui praegu. Esimest korda on inimesel relv kogu inimsoo enesetapuks ja olulise osa eluslooduse hävitamiseks. Esimest korda mõtleb inimene oma tulevikust planeedikeskselt. On selgemast selgem, et kui inimene liigina soovib väikesel planeet Maal ellu jääda, tuleb tal alluda loodusseadustele ja eelistada väikesi ka ühiskonna riiklikus ja majanduslikus elukorralduses. See on kõigile inimkonna generalistidele ehk mitme ala asjatundjatele III aastatuhande alguse suurim proovikivi. Arengu üldprobleemid on küll üleilmsed, lahendused aga paiklikud.

Ellujäämiseks tuleb tulevikku kujundades arvestada senisest palju rohkem põlisrahvaste aegumatut elutarkust. Põlisrahvaste tarkusest õpimine päästab maailma tuleviku (Summatavet 2019). Vastandina lääne elulaadile (kõigi soovide maksimaalne rahuldamine), on idamaa tarkade eluviis tee läbi vaimu enese juurde ja kõigest mittevajalikust loobumine. See on ammu-ammu alanud ja kestav ökosemiootilise tarkuse tee (Maeterlinck 1936; Gandhi 2015; Konfutsius 1988; Tagore 1997; Tendzin Gjatsho, dalai-laama 1999, 2012, 2018; *Seadmuseratta*. . . 2004; Norman 2020 jt). Liigtarbimise hedonistlikust elulaadist loobumise paratamatust ei ole selles raamatus tunnetuse aluseks võetud.

Zeihani raamatus pole üldse juttu vajadusest ega paratamatusest lähtuda ökosotsiaalsest ühiselust loodusega. See on Albert Schweitzeri (1972, 1984) põhjendatud ja isikliku eeskujuga näidatud tee aukartuses elu ees. Selles vaimus sündisid süvaökoloogia, ökosemioloogia, ökosotsioloogia. Tasaarengulist rohelist elulaadi nimetaksime üldistavalt *mahekultuurseks*, maalähedaseks paigavaimu ja kodutunde teeks omailmastuvasse maailma. Leonhard Koort (2017) on mahekultuurse mõiste sõnastanud järgmiselt:

Mahekultuursus on terviklik loodus-eetiline taju- ja tunnetuspilt looduse ja inimese võimalikust tasakaalukast ja kestlikust kooselust koostoimes; see on paikkondlik, perekondlik, säästlik, esivanemate pärandit, kombeid ja väärtusi järgiv emakeelne elu-, ettevõtlus- ja juhtimisviis; soomeugri tuhandete-aastane loodustsivilisatsioon ja teaduslikult põhjendatud jätkusuutlikkuse tagaja; ainuke lahendus eesti kultuuri- ja eluruumi kestlikkusele, kogu ökosfääri keskkonnaprobleemidele.

Teaduslikult on tõestatud, et alternatiivita võimaluseks inimesele liigina ellu jääda on tasaareng kestmise mudelina (Pauli 2018; Kiho 2024; Kull 2024; Kunnus 2024; Laisk 2024; Mathiesen jt 2024; Veskimäe, Kruup 2024, jpt). Loodusemees Fred Jüssi on korduvalt rõhutanud: looduselt võtta nii vähe kui võimalik, ja ainult nii palju kui hädavajalik. Inimese ja looduse süvenevat vastandumist Zeihan kahjuks sügavamalt ei analüüsi, jäädes senitoimiva kasvumajanduse kestmise süsteemi juurde.

RAHVUSLUS

Zeihan käsitleb rahvuslust negatiivse, rahvusvahelist vabaturumajandust piirava *natsionalismina*, teadvustamata kohapealse tasandi tähtsustamise loomuliku tagajärjena iseseisvate rahvusriikide kujunemist. Ta küll tunnustab paigavaimu, kuid rahvust näeb üleilmse koostöö takistajana. Inimene rahvusena on kõige looduslähedasem poollooduslik

inimkooslus (Herder 2019; Kull 2003, 2018, 2024; Piirimäe 2021 jt), sotsioloogide sõnusi suurim sotsiaalne subjekt — ühestunud väeline paljusus. Väikestest saab ühestumisel tervik vaimus. Rahva rahvuseks kasvamise oluliseks eeldusteks olid eestlastele üldine kirjaoskus ja talude päriksostmine, üksiktalude hajakülad (Jansen 2000, 2004), samuti elanikkonna kodanikkonnaks kujunemine (Vooglaid 2019). Tekib küsimus: kui Zeihan raamatu sissejuhatuses rõhutab, et “kohapealsuse tasand muutub tähtsaks” ja “globaliseerumine puruneb kildudeks” (lk 12), siis kuhu asetab autor rahvused kui kõige looduslähedasemad kooslused?

Fridtjof Nansen on 19. mail 1926. aastal oma kuulsas kõnes “Seiklusvaim” St. Andrews’ ülikoolis Šotimaal kurbade kogemuste põhjal Rahvasteliidus öelnud:

Inimsugu muutub ka nüüd, ja koguni õige kiiresti, ent mis kasu on galopeerimisest, kui ratsutatakse vale suunas. [...] Rahvused on vaevalt alles alustanud õige moraali kujundamist, sest nad on vaevalt paremad kui röövlomade karjad. Üksikute voorused, nagu tagasihoidlikkus, omakasupüüdmatus, heategevus, ligimesearmastus, ühiskonnameel, näivad rahvastele liiga sageli vaid naeruväärt narrustena, kui neid tahetakse rakendada poliitikas. [...] Rahvasteliit on suur ja tähelepanuvääriv seiklus, uus laev, mis purjetab uue kursiga, pardal inimsoo tulevikulootused, [...]. Ta tahab virgutada ühiskonnameelt ja põhjustada tõsist koostööd maailmale kasuks. [...] Nagu te kõik teate, pidime lõppeks Genfist lahkuma lööduna ja pettununa, sest mõned riigid olid kindlasti otsustanud mõelda vaid enese tähtsusele, selle asemel et silmas pidada terve rahva hüvet (1938: 35–36).

Arvo Valton on oma raamatus *Rahvushuse vaateid* (1997) põhjalikult käsitlenud riigita väikerahvaste rasket saatust Vene vägivaldaimpeeriumis, suuri raskusi eripäraste rahvuskultuuride kestmise kindlustamisel, rõhutades ökoloogilise katastroofi lähenemist meeletu tarbimiskire olukorras.

Lauri Vahtre (2018) arutleb: inimese teeb sotsiaalse olendina eriliuks tema kõlblusvõime ja kultuurivõime; “rahvuse liikmeks ei sünnita, vaid kasvatakse”, “kõigi rahvuste loomulik soov on omariiklus”. Ta järeldeb kokkuvõtteks: “rahvus on paratamatus”.

Hasso Krull võtab kokku (2022: 71–72):

Tänapäeval näeme kõikjal rahvuse tagasitulekut. Selles pole midagi imelikku, sest neoliberalism lõhkus ulatuslikult riigi ja rahva

vahelised sidemed, tekitades üldise apaatia ja demokraatia kriisi. [...] Kui otse välja öelda, siis riik võõrdus rahvast ja rahvas tüdines riigist. [...] Ainus, mis saaks riigi veel siduda maa ja rahvaga, olekski uuendatud rahvuse mõiste.

Ja selgitab teisel oma ümbersõnastust Gustav Suitsu loosungist “Jäägem eurooplasteks, et küsida, kes on eestlased” (Krull 2019):

On inimesi, kes arvavad, et Eesti riik on olemas selleks, et SKT hästi üles viia — et mingid inimesed saaks siis kõvasti pappi. Aga on ka neid, kes arvavad, et Eesti riik on olemas selleks, et hoida ja kaitsta midagi, mida ma nimetaks pärimuslikuks ökoloogiliseks koosluseks. See ongi mu meelest see päris Eesti — niihästi vana kui ka uus Eesti. Ta on see, mille pealt Eesti riigi idee on tekkinud. Kui pärimuslikku ökoloogilist kooslust enam ei ole, siis — ma olen Mikitaga täiesti nõus — pole sellel riiklusel mitte mingisugust mõtet.

Margus Ott on oma kuueköitelises raamatusarjas *Väekirjad* (2015a, 2015b, 2016, 2017a, 2017b, 2018) mitmetahuliselt lahti mõtestanud *väelisuse, inimliku olemise ning vaimu ja võimu* mõisted väga erinevaid eluvaldkondades. Väärrib süvenemist, mõistmaks paremini, kuidas inimene maailmale mõjub, kuidas me ühe põhjala rahvana peaksime tegetsema.

Just iseseisvate rahvusriikide ühenduses terendab inimkonna uus, loodusega hoolivalt ühiseluline, paigavaimust lähtuv kestlik, kogukondlik rahvusriiklik maailmakord (Einasto 2017, 2023a, 2023b; Einasto, Vaino 2018).

AMEERIKA-KESKSUS

Zeihan rõhutab (lk 11–12):

Teise maailmasõja lõpus löid ameeriklased ajaloo võimsaima sõjalise alliansi Nõukogude Liidu takistamiseks, ohjeldamiseks ja tagasilöömiseks. [...] Aga tihtipeale on ära unustatud, et see sõjaline liit oli ainult pool plaanist. Uue liidu kindlustamiseks löid ameeriklased globaalse julgeolekusüsteemi, selleks et iga alliansi liige saaks minna igal ajal igale poole, ajada asju *igaihega* kõiki majanduslikke meetodeid kasutades, võtta osa igast tarneahelast ning pääseda ligi materjalidele — kõike seda ilma sõjalise eskortita. See koorevõi pool lõi ameeriklaste relvad-ja-koorevõikokkuleppest selle, mida me tunneme tänapäeval vabakaubandusena. Globaliseerumisena.

Globaliseerumine tegi arengu ja industrialiseerumise esimest korda üleilmseks, luues massitarbimise ühiskonnad ja kaubandustor- mid ja tehnoloogilise progressi Juggernauti [Ameerika koomiksi- raamatute tegelase], [---].

1945. aastast alates on maailm olnud parem kui *kunagi* enne. Pa- rim, mis saab üldse *kunagi* olema.

Ameerika jääb aga juba Hiina arengu varju ning ei suuda olla glo- baaltasandil nii juhtiv, kui raamatus on kirjeldatud. Teos ei vaata tule- vikku, vaid jääb kinni seni valitsenud arusaamadesse.

Ameerika keskosariikide “vabade alade” asustamist käsitledes ei ole vihjetki, et see vägivaldne sissetung oli kohalike indiaanlaste genot- siid. Ta jääb piiramatu majanduskasvu elulaadi jätkumise juurde ning ei arvesta juba sündinud uut paradigmaatilist pööret, mis lähtub tasaaren- gu paratamatusest ja võimalustest. Autor jääb piiramatu kasvu seisu- kohale.

KOKKUVÕTTEKS

Peter Zeihani teos kutsub järele mõtlema inimkonna senise käekäigu üle majandusteaduslikust seisukohast.

Lugedes süveneb arusaamine, et on viimane aeg just loodus- ja rah- vusteadlastel sõnastada ühiskonnakorralduse looduseaduslikud ja rah- vusteaduslikud alused ning need kõigi taseme poliitikutele (ka auto- ritaarsete suurriikide keisrihulludele!) arusaadavaks teha, riikidevahe- liste nõupidamiste päevakorda “libistada”. Loodusharitus peab tõusma üldhariduse enesestmõistetavaks osaks, rahvusvaheliste arutelude alus- väärtuseks kõigil valitsemistasandil. Elame uuel valgustusajal — kogu ajaloo kõige suurema paradigmaatilise pöörde ajal. Looduseadustest ja rahvusteadustest tulenevalt peaksime teadmiseks võtma, kuidas käsitle- da inimese ja looduse suhet, ning avastama ja avalikustama vastuolud tegeliku ja soovitu vahel.

Rein Einasto

Kirjandus

- A n n i s t, Aet, Maarja K a a r i s t o (koost. ja toim.) 2023. *Sotsiaal- ja kultuuriantropoloogia: Õpik kõrgkoolidele*. (Gigantum humeris.) 2., täiend. tr. Tallinn: TLÜ Kirjastus, www.digar.ee/id/nlib-digar:995320
- C a r s o n, Rachel 1968. *Hääletu kevad*. Tlk Ain Raitviir. Tallinn: Val- gus

- Eilart, Jaan 1976. *Inimene, ökosüsteem ja kultuur: Peatükke looduskaitsest Eestis*. Tallinn: Perioodika
- Eilart, Jaan, Naseeb Dajan, Günter Hoffmann, Enikö Szalay-Marszo, Tadeuz Szczesny, Jan Čerovský, František Povolný, Arvo Iital 1983. Tallinna deklaratsioon: Looduse ja kunsti ühtsus rahu nimel maailmas. — Eesti Looduskaitse Selts, tlks.ee/node/9
- Einasto, Rein 2017. Mahe-Eestist rahvusriikluseni: Inimkesksusest ökosüsteemsuseni. Mõtisklusi. — *Akadeemia*, nr 7, lk 1155–1172, dea.digar.ee/article/AKakadeemia/2017/07/0/6
- Einasto, Rein 2023a. Kaitskem *erilist* inimeses ja looduses, ka kivi- ses. — *Akadeemia*, nr 1, lk 27–38, dea.digar.ee/article/AKakadeemia/2023/01/0/7
- Einasto, Rein 2023b. Rahvuskaitsest vastanduvast maailmas. — *Keskus*, 15. V, lk 9–10, dea.digar.ee/article/keskus/2023/05/15/9.2
- Einasto, Rein, Maarja Vaino 2018. Eesti rahvusriik kui ökosüsteem. — *Schola Biotheoretica XLIV: Ökosüsteemsus*. Toim. Lauri Laanisto, Inga Hiiesalu, Maarja Öpik, Alo Vanatoa, Toomas Tammaru, Oive Tinn ja Kalevi Kull. Tartu: Eesti Loodusuurijate Selts, lk 165–183, dea.digar.ee/article/JVscholabiotheor/2018/10/0/5.17
- Eller, Farištamo 2025. Lõputu kasum ei peaks olema inimõigus. — *Sirp.ee*, 30. V, www.sirp.ee/loputu-kasum-ei-peak-olema-inimoigus
- Fukuyama, Francis 2002. *Ajaloo lõpp ja viimane inimene*. Tlk Margus Enno, Tanel Saimre, Hille Saluäär ja Hiie Tamm. Tallinn: Tänapäev
- Gandhi, Mahatma 1969. *Maailm on väsinud vihkamast*. (Loomingu Raamatukogu 41.) Tlk Linnart Mäll. Tallinn: Perioodika
- Gandhi, Mahatma 2015. *Mõtteid ja vaateid*. (Avatud Eesti raamat.) Koost. ja tlk Ruth Lias. Tartu: Ilmamaa
- Harari, Yuval Noah 2016. *Inimkonna lühiajalugu*. (Imeline ajalugu. Imeline teadus.) Tlk Anu Põldsam. Tallinn: Äripäev
- Herder, Johann Gottfried von 2019. *Mõtteid inimkonna ajaloo filosoofiast*. (Avatud Eesti raamat.) Tlk Krista Räni. Tartu: Ilmamaa
- Huntington, Samuel P. 1999. *Tsivilisatsioonide kokkupõrge ja maailmakorra ümberkujumine*. Tlk Mart Trummal. Tartu: Fontese Kirjastus
- Jansen, Ea 2000. Rahvuseks saamise raske tee. — *Akadeemia*, nr 6, lk 1155–1188, www.digar.ee/id/nlib-digar:101895

- J a n s e n, Ea 2004. *Vaateid eesti rahvosluse sünniaegadesse*. (Ilmatarjad.) Tartu: Ilmamaa
- K i h o, Toomas 2024. Järele anda turumajanduslikule edukultusele tähendab Eesti lakkamist. — Postimees.ee, 24. X, arvamus.postimees.ee/8120511/toomas-kiho-jarele-anda-turumajanduslikule-edukultusele-tahendab-eesti-lakkamist
- K o n f u t s i u s 1988. *Vesteid ja vestlusi*. Tlk Linnart Mäll. Tallinn: Eesti Raamat, www.digar.ee/id/nlib-digar:659013
- K o o r t, Leonhard 2017. Mahekultuurist. [Käsitöö]
- K o p p e l, Peeter 2024. Viimast korda tasaarengust. — Postimees.ee, 24. IX, arvamus.postimees.ee/8102054/fookus-viimast-korda-tasaarengust
- K o p p e l, Peeter 2025. Liigumegi loogeldes loojangu poole! — Postimees.ee, 27. V, arvamus.postimees.ee/8256813/peeter-koppel-liigumegi-loogeldes-loojangu-pole
- K r u l l, Hasso 2019. Jäägem eurooplasteks, et küsida, kes on eestlased. [Intervjuu.] — Postimees.ee, 31. I, kultuur.postimees.ee/6511827/hasso-krull-jaagem-eurooplasteks-et-kusida-kes-on-eestlased
- K r u l l, Hasso 2022. Maa, rahvas ja riik. — Hasso Krull. *Nimetu kogukond: Kirjutisi aastatest 2017–2022*. Tartu: Kaksikhammas, lk 70–74, www.digar.ee/viewer/et/nlib-digar:759760/437419/page/73
- K u l l, Kalevi 2003. Paigarahva sõnum: Eesti roheline ajalugu. — *Lehed ja tähed: Looduse ja teaduse aastaraamat*. Toim. Indrek Rohtmets. Tallinn: MTÜ Loodusajakiri, lk 7–9
- K u l l, Kalevi 2018. Ökosüsteemsus. — *Schola Biotheoretica XLIV: Ökosüsteemsus*. Toim. Lauri Laanisto, Inga Hiiesalu, Maarja Öpik, Alo Vanatoa, Toomas Tammaru, Oive Tinn ja Kalevi Kull. Tartu: Eesti Loodusuurijate Selts, lk 7–22, dea.digar.ee/article/JVscholabiotheor/2018/10/0/5.1
- K u l l, Kalevi 2019. *Teoreetilisest bioloogiast: Eluteadus matemaatika ja semiootika vahel*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus
- K u l l, Kalevi 2023. Elu on eelkõige taastustegevus. — *Taasta/umise teooria*. (Schola biotheoretica XLIX.) Peatoim. Lauri Laanisto, toim. Kalevi Kull, Aveliina Helm, Sigrid Ots. Tartu: Eesti Loodusuurijate Selts, lk 39–49, dea.digar.ee/article/JVscholabiotheor/2023/12/0/5.5
- K u l l, Kalevi 2024. Terve Eestimaa *élan vital*. — Postimees.ee, 24. X, arvamus.postimees.ee/8120514/kalevi-kull-terve-eestimaa-elan-vital

- Kull, Kalevi, Lauri Laanisto, Sigrid Ots (toim.) 2024. *Bioloogilise mõtte areng.* (Schola biotheoretica 50.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus
- Kunnus, Mihkel 2024. Sellest, mis tegelikult meie majanduse väljavaateid määrab. — Postimees.ee, 18. IX, arvamus.postimees.ee/8098322/fookus-sellest-mis-tegelikult-meie-majanduse-valjavaateid-maarab
- Laanisto, Lauri 2025. Looduses sisaldumise eitamise lõppjärgu arutlusi. — Sirp.ee, 30. V, www.sirp.ee/looduses-sisaldumise-eitamise-loppjargu-arutlusi/
- Laisk, Agu 2024. Elupaikade hävitamine on poliitilise valiku küsimus. — Postimees.ee, 24. X, arvamus.postimees.ee/8120505/agu-laisk-elupaikade-havitamine-on-poliitilise-valiku-kusimus
- Maran, Tiit 2025. Koalitsioonilepe kuulutab hävingut meie metsakaitsealadele ja elukeskkonnale. — Postimees.ee, 27. V, arvamus.postimees.ee/8256076/tiit-maran-koalitsioonilepe-kuulutab-havingut-meie-metsakaitsealadele-ja-elukeskkonnale
- Maran, Timo 2025. Üleskutse keskkonnasolidaarsusele. — Sirp.ee, 30. V, www.sirp.ee/uleskutse-keskkonnasolidaarsusele/
- Maran, Timo, Kadri Tüür (koost. ja toim.) 2000. *Tekst ja loodus.* Tartu: Eesti Kirjanduse Selts
- Maran, Timo, Kadri Tüür (koost. ja toim.) 2005. *Eesti looduskultuur.* (Eesti Kultuuriloo ja Folkloristika Keskuse aastaraamat.) Tartu: Eesti Kultuuriloo ja Folkloristika Keskus, Eesti Kirjandusmuuseum
- Maeterlinck, Maurice 1936. *Tarkus ja saatus.* (Nobeli laureaadi.) Tlk Aleksander Aspel. Tartu: Loodus
- Mathiesen, Maiko, Mariliis Kõuts, Farištamo Eller 2024. Tasaarengut ei saa peale suruda. — Postimees.ee, 14. II, arvamus.postimees.ee/7960294/maiko-mathiesen-mariliis-kouts-faristamo-eller-tasaarengut-ei-saa-peale-suruda
- Meadows, Donella H., Dennis L. Meadows, Jørgen Randers, William W. Behrens III 2022. *Kasvu piirid: Uuring "Inimkond teel ummikusse". Aruanne Rooma Klubile.* Koost. ja toim. Tuuli Stewart. Tallinn: Eesti Rooma Klubi
- Mikita, Valdur 2017. Läänemeresoomlase viimane karje: Põlisraha põhjakõrbenud riik. — *Omakultuurist ja oma kultuurist.* Viljandi: Tartu Ülikooli Viljandi Kultuuriakadeemia, lk 76–100
- Mikita, Valdur 2018. *Eesti looduse kannatuste aastad: Manifest Eesti metsale, kirja pandud iseenda jaoks 2018. aasta suvel ja sügisel, aga kardetavasti sai see natuke liiga sünge.* Vara: Välgi metsad

- Milline näeks välja Shanghai ilma naftata või Berliin teraseta? 2024. — Raamatud.postimees.ee, 20.07, raamatud.postimees.ee/8061699/jarjejutt-milline-naeks-valja-shanghai-ilma-naftata-voi-berliin-teraseta
- Mäli, Linnart 2018. *Tõe tee: Mõtteid ja mälestusi*. Koost. Ivar Tröner. Tallinn: SE & JS
- Nansen, Fridtjof 1938. Seiklusvaim: Fridtjof Nansen'i rektoraadikõne St. Andrews' University's Šotimaal 19. mail 1926. aastal. Tlk Jaan Kangilaski. — Fridtjof Nansen. *Suuskadel läbi Gröönimaa*. (Mehed, maad ja mered: Maadeavastajate ja looduseuurijate töö ja retkede kirjeldusi. 1. sari.) Tlk August Hanko. Tartu—Tallinn: Loodus, lk 29–54
- Næss, Arne 1995. Self-realization: An ecological approach to being in the world. — George Sessions (ed.). *Deep Ecology for the Twenty-First Century: Readings on the Philosophy and Practice of the New Environmentalism*. Boston—London: Shambhala, pp. 225–239
- Næss, Arne, Ingvar Haukeland 2023. *Elufilosoofia: Mõtisklus tunnetest ja mõistusest*. (Avatud Eesti raamat.) Tlk Sigrid Tooming. Tartu: Ilmamaa
- Norman, Alexander 2020. *Dalai-laama: Erakordne elu*. Tlk Lauri Liiders. Tallinn: Tänapäev
- Ott, Margus 2015a. *Vägi: Väekirjad*. I. ((Bibliotheca controversiarum.) Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus
- Ott, Margus 2015b. *Väekirjad*. 2. köide: *Filosoofilised esseed*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus
- Ott, Margus 2016. *Väekirjad*. 3. köide: *Pärimuslikud esseed*. Tallinn: EKSA
- Ott, Margus 2017a. *Väekirjad*. 4. köide: *Poliitilised esseed*. Tallinn: EKSA
- Ott, Margus 2017b. *Väekirjad*. 5. köide: *Isendlikud esseed*. Tallinn: EKSA
- Ott, Margus 2018. *Väekirjad*. 6. köide: *Kirju vägi*. Tallinn: EKSA
- Ott, Margus 2025. *Heaolu*. (Bibliotheca controversiarum.) Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus
- Pauli, Gunter 2018. *Sinine majandus 3.0*. Tlk Vahur Lökk. Aruvalla: Lilleoru Keskus
- Pirimäe, Eva 2021. Rahvusriik on poliitiline ideaal, millel on omakorda eri vormid. — Postimees.ee, 31. XII, arvamus.postimees.ee/

- 7419739/ak-eva-piirimae-rahvusriik-on-poliitiline-ideaal-millel-on-omakorda-eri-vormid
- R a d e r m a c h e r, Franz Josef 2005. *Tasakaal või häving: Ökosotsiaalne turumajandus kui üleilmse jätkusuutliku arengu võti*. Tlk Tiina Koitla, Anne Ratmann ja Sirje Trei. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus
- R o s s, Juhan 1998. Kuhu lähed, inimene?: Ökoloogia moraalsed aspektid I. — *Sirp*, nr 5, 6. II, lk 3, dea.digar.ee/page/sirp/1998/02/06/3; Kuhu lähed, inimene?: Ökoloogiline kriis II. — *Samas*, nr 6, 13. II 1998, lk 3, dea.digar.ee/page/sirp/1998/02/13/3
- S c h w e i t z e r, Albert 1972. *Aukartus elu ees*. (Loomingu Raamatukogu 46.) Tlk Peeter Tulviste. Tallinn: Periodika
- S c h w e i t z e r, Albert 1984. *Kultuur ja eetika*. Tlk Mati Sirkel. Tallinn: Eesti Raamat, www.digar.ee/id/nlib-digar:797915
- S e a d m u s e r a t t a käimapanemine. *Lühikesed lugemised. Dhammapada*. 2004. (Budismi pühad raamatud 1.) Tlk Linnart Mäll. Tartu: Lux Orientis
- S i n i j ä r v, Karl Martin 2024. Sinijärve raamatusoovitused: Maailma lõpp ja täiskasvanute muinasjutud. — Err.ee, 16. 08, <https://kultuur.err.ee/1609426282/sinijarve-raamatusoovitused-maailma-lopp-jataiskasvanute-muinasjutud>
- S p e n g l e r, Oswald 2012. *Õhtumaa allakäik: Maailma-ajaloo morfoloogia piirjooned*. I köide, *Kuju ja tegelikkus*; II köide, *Maailma-ajaloolised perspektiivid*. (Avatud Eesti raamat.) Tlk Mati Sirkel ja Katre Ligi. Tartu: Ilmamaa
- S t r a n d b e r g, Marek 2024a. Peter Zeihan: Kehvades oludes selget pilti pakkuv realist. — Postimees.ee, 12. XII, www.postimees.ee/8136943/100-nagu-peter-zeihan-kehvades-oludes-selget-pilti-pakkuv-realist
- S t r a n d b e r g, Marek 2024b. Tipp on käes ja kõrgemale polegi kuhugi minna — all näeme! — Postimees.ee, 18. IX, arvamus.postimees.ee/8098322/fookus-sellest-mis-tegelikult-meie-majanduse-valjavaateid-maarab
- S u m m a t a v e t, Kärt 2019. Wrapped in a rainbow: Inspiration and innovation through traditional crafts. — *Craft Research*, Vol. 10, No. 2, pp. 277–286, doi:10.1386/crre_00006_1
- T a g o r e, Rabindranath 1997. *Inimese religioon*. Tlk Stella Noa. Tallinn: Olion

- Tendzin Gjatsho, dalai-laama 1999. *Vabadus paguluses: XIV dalai-laama Tendzin Gjatsho autobiograafia*. Tlk Kai Vassiljeva. Tartu: Elmatar
- Tendzin Gjatsho, dalai-laama, Howard C. Cutler 2012. *Kunst olla keerulises maailmas õnnelik*. Tlk Giia Weigel. Tallinn: Pegasus
- Tereping, Avo-Rein 2024. Lihtne matemaatika kinnitab, et praegune pensionisüsteem variseb kokku. — Postimees.ee, 10. VIII, arvamus.postimees.ee/8075139/avo-rein-tereping-lihtne-matemaatika-kinnitab-et-praegune-pensionisusteem-variseb-kokku
- Tiido, Harri 2023. Globaliseerumise kokkukukkumisest ja kuldse ajastu lõpust. — Err.ee, 23.05, www.err.ee/1608985883/harri-tiido-globaliseerumise-kokkukukkumisest-ja-kuldse-ajastu-lopust
- Toynbee, Arnold 2003. *Urimus ajaloost*. (Avatud Eesti raamat.) Tlk Victoria Traat ja Katre Ligi. Tartu: Ilmamaa
- USA domineerimisega tagatud üleilmne elukorraldus on lõppemas: Mis saab edasi? 2025. — Raamatud.postimees.ee, 8.02, raamatud.postimees.ee/8187802/jarjejutt-usa-domineerimisega-tagatud-uleilmne-elukorraldus-on-loppemas-mis-saab-edasi
- Vahtre, Lauri 2018. Ettekanne “Rahvuse paratamatus”... — Elsa Pajumaa (koost. ja toim.). *Eesti rahvuse kestmisest: Tallinna Teadlaste Maja, 19.11.2016 ja 11.11.2017 konverentside kogumik*. Tallinn: Tallinna Teadlaste Maja, lk 11–16, www.digar.ee/id/nlib-digar:385663
- Valgustav, kuid hirmutav teekond tuleviku maailmasse: Kultuuri-sõdalasele seda raamatut vaja pole! 2024. — Raamatud.postimees.ee, 2.08, raamatud.postimees.ee/8070695/nadala-raamat-valgustav-kuid-hirmutav-teekond-tuleviku-maailmasse-kultuurisõdalasele-seda-raamatut-vaja-pole
- Valt, Lembit, Edgar Savisaar 1983. *Globaalprobleemid ja tulevikutsenaariumid*. Tallinn: Eesti Raamat
- Valton, Arvo 1997. *Rahvustluse vaateid*. (Gramma 1.) Tallinn: Virgela
- Vernadski 1975–1977 = Вернадский, Владимир И. *Размышления натуралиста: В двух книгах*. Кн. 1, *Пространство и время в неживой и живой природе*, 1975; Кн. 2, *Научная мысль как планетное явление*, 1977. Москва: Наука
- Veskimäe, Karin, Karin Krup 2024. Maiko Mathiesen: Rohepöore on üks julgemaid samme meie poliitikaajaloos, aga ei lahenda keskkonnakriisi. — Epl.delfi.ee, epl.delfi.ee/artikkel/120288630/

- maiko-mathiesen-rohepoore-on-uks-julgemaidsamme-meie-politikaajaloos-aga-ei-lahenda-keskkonnakriisi
- Vilberg, Gustav 1923a. *Kodumaal rännates*. Tallinn: Rahvaülikool, hdl.handle.net/10062/86804
- Vilberg, Gustav 1923b. *Kodumaal rännates*. II. Tallinn: Tallinna Eesti Kirjastus-ühisus, hdl.handle.net/10062/86794
- Vilberg, Gustav 1924. *Kodumaal rännates*. III. Tallinn: Tallinna Eesti Kirjastus-ühisus
- Vipp, Kaupo 2012. *Gloobalpohmelus: Naftatipuvaade tööstusühiskonnale. Mahavaikitud seostest meie maailmapildi, globaalmajanduse tänaste murede ja homse kollapsi vahel*. Torgu: DS Varahaldus
- Vipp, Kaupo 2017. *Lokaalravitsus: Eeldused ja võimalused progressi üleelamiseks*. Torgu: DS Varahaldus
- Vissak, Peeter (koost., toim.) 2003–2005. *Harmonia võimalikkussüsteemis inimene — keskkond — ühiskond*. [I–II.] Tallinn: Ülo Siinmaa Grupp
- Vooglaid, Ülo 2019. *Elanikust kodanikuks: Käsiraamat isemõttele*. Tallinn: Ülo Vooglaiu Kirjastus, www.digar.ee/id/nlib-digar:397290

REIN EINASTO (1934) on lõpetanud Tartu Ülikooli matemaatikaloosteaduskonna geoloogia osakonna geoloogilise kaardistamise ja maavarade otsimise erialal 1957, geoloogia-mineraloogiakandidaat 1979 (Üleliiduline Geoloogia Instituut Leningradis). Eesti Teaduste Akadeemia geoloogia instituudi (praegu Tallinna Tehnikaülikooli geoloogia instituut) noorem-, vanem- ja juhtteadur ning teadur 1957–2003; Tallinna Tehnikakõrgkooli geoloogia ja keskkonnaõpetuse professor 2002–2014 ja emeriitprofessor; olnud ühtlasi Riigikantselei ja Tallinna Paekivitoodete Tehase teaduskonsultant ning Paldiski Põhikooli maa-teaduse õpetaja; Eesti Kongressi liige, algatanud pae Eesti rahvuskivina tunnustamise mõtte; Nõukogude Eesti preemia laureaat 1972, Eerik Kumari looduskaitsepreemia laureaat 2010, Eesti Looduskaitse Seltsi, Eesti Geoloogia Seltsi ja Eesti Kultuuri Koja auliige. *Akadeemias* on temalt varem ilmunud artiklid “Mahe-Eestist rahvusriikluseni: Inimkesksusest ökosüsteemsuseni. Mõtisklusi” (2017, nr 7, lk 1155–1172) ja “Kaitskem erilist inimeses ja looduses, ka kivises” (2023, nr 1, lk 27–38).

ABSTRACTS

TERJE LÕBU. The university is burning!: Sixty years since the fire in the main building of the University of Tartu

21 December 1965 is one of the most dramatic days in the history of the University of Tartu when a fire broke out in the university's main building in the early morning. The fire destroyed the central part of the main building, including the most magnificent room in Tartu — the festive hall of the university. How could such an accident happen, who was to blame?

The first people to arrive at work on this murky December morning, the cleaners and stokers, noticed smoke rising from the eaves of the main building. The guard of the main building called the fire department and informed the university's head of security about the accident. Despite the firefighters' efforts, the flames grew quickly and rose to the sky. Tartu fire department lacked a ladder to reach the roof; there were not enough fire hoses, and the water pressure was weak. All Tartu firefighters fought the fire, and other firefighters from South Estonia were also called in to help. 22 fire engines with 100 firefighters participated in extinguishing the fire. Soon it was clear that the scorching heat and high flames had captured the festive hall and its adjacent rooms in the right wing of the main building. Efforts were made to save property from rooms where the fire had not yet reached. Help was easy to find, dormitory guards shouted in the corridors, "The university is burning!", and sleepy students immediately rushed to save their alma mater. The fire was under control by 8:40 in the morning, and the last flames were extinguished by 2:00 p.m. During the daylight hours of the following short winter days, teaching staff members were busy between the burnt walls, hoping to find books and manuscripts that had not been destroyed.

The main building of Tartu State University had both cultural and ideological significance. Therefore, criminal investigation was initiated on the same day to determine the cause of the fire and to find the culprits. More than 104 people were questioned at the prosecutor's office, and the investigation lasted until March. It turned out that there had been no deliberate arson. The fire had started from sparks in the underfloor cable of the windowless practice room in the Department of General Physics on the first floor. The fire had started several hours before it was discovered; only after the plywood covering the duct between the central heating chimney and the wall had burnt, oxygen could blow up the flames, and the fire quickly reached the attic.

The fire had destroyed 900 square meters of floor space; additionally, about 2,500 square meters suffered water damage. A great deal of physicists' equipment was destroyed, but the greatest damage was done to irreplaceable materials. Linguists lost research materials collected in the pre-war period, which could not be restored to their original form. The fire also devastated mercilessly the rooms of the Faculty of Law, their library and manuscript material. The historical lock-up cells and historical research instruments collected in the attic were destroyed.

Considering the generally slow pace of construction during the Soviet era, the main building was restored surprisingly quickly. Lectures began in the main building on 1 September 1966, and the festive hall was opened by 1 May 1967. (Auth.)

TEELE PÄRN. The good tragedy of Madis Kõiv

The article analyses the novel The Attic Aporia, the Eleatic Tragedy (Attika apooria, Elea tragöödia) by the physicist, philosopher and writer Madis Kõiv, focusing on the meaning of the term "tragedy" according to the novel. Even though the novel does not represent tragedy as a genre of drama, tragedy as a context structures entire novel, and, therefore, the main elements of Kõiv's tragic structure emerge from it: end, aporia, choice, threat, omen, wrong answer, guilt. To decipher these elements, Kõiv goes back to the time when the

tragedy was born, mainly using Aristotle's theory of tragedy and the basic principles of pre-Socratic philosophy, relying on three philosophers — Anaximander, Pythagoras and Zeno of Elea. The fundamental concepts of the above-mentioned philosophers — apeiron, the theorem of the right-angled triangle, and aporia — can be characterized by the tension between infinity and finitude, whether it is the arrangement of the finite world in infinite apeiron or infinite series of $\sqrt{2}$ and an insoluble aporia in the finite world. Madis Kõiv sees something similar in tragedy — one of the main characteristics of tragedy for both Aristotle and Kõiv is finitude or completion, but for Kõiv tragedy also contains aporias, choices where there is no right choice, where the solution is insolvability, tragedy is aporia. According to Aristotle, the tragic hero is in ignorance and moves towards knowledge, but, for Kõiv, the hero is in oblivion and moves towards remembering. What is remembered is aporia, a question, which also becomes the answer; because it sounds within the limits of the finite world, aporia is tragedy. Infinity reflected in finitude (as well as finitude reflected in infinity), which is common to both the pre-Socratic worldview and Kõiv's concept of tragedy, can be summed up as a tragic realization — what should not be, nevertheless is. However, this is not entirely accurate, because Kõiv seems to conclude something more profound — what should not be, must be. This is the positive programme of Kõiv's tragedy that makes tragedy good — to be as such which is a tragedy is nevertheless better than anything else. (Auth.)

HENRIK SOVA. The inexhaustibility of the horizon

The article offers an interpretation of Madis Kõiv's essay "Was ist des Esten Philosophie", focusing on the notion of language as a structure of power and the related idea of the horizon as the field of human understanding. Kõiv defines power as a "process-machine with the structure of language", meaning that all social practices — from medicine to education — operate through established forms of language that function automatically and impersonally. Language it-

self possesses power: it sustains the mechanisms that make both thought and social life possible, extending even into the constitution of things.

I draw on Jaakko Hintikka's distinction between (i) the view of language as a universal medium of communication and (ii) the view of language as a calculus. I argue that Kõiv's philosophy of language in "Was ist des Esten Philosophie" belongs to the first view. According to this perspective, all meaning must be articulated in a shared linguistic system that is universal and inescapable — one that cannot be stepped outside of or examined from a neutral standpoint. Just as we cannot step outside language to view it from above, we cannot step outside Kõiv's horizon — the shared field in which the practices of process-machines take place. However, one can articulate meanings within the horizon incrementally. In this sense, the horizon is inexhaustible but not ineffable: its meanings can always be further articulated, even if it is never possible to gain a complete overview all at once.

This places Kõiv's view alongside later Wittgenstein's philosophy that meaning arises from use in "language games". Kõiv's "process-machines with linguistic structure" and Wittgenstein's "language games" express similar conceptions of the relationships between language, the world, and the language user. The "language game" highlights that meaning emerges from a system of reciprocal moves aimed at achieving certain goals, while the "process-machine" emphasizes that the power mechanisms formed in these games govern both thought and things.

In this framework, philosophy is the activity of "caring for an overview of the horizon". It arises when the intertwining of process-machines produces confusion or "semantic vertigo", prompting reflection on our own practices inside the horizon. To philosophize, then, is not to build new theories but to clarify and expand the horizon — to make possible the creation of new orienting frameworks without prescribing them.

I argue that Kõiv's essay calls for widening Estonia's philosophical horizon beyond ethnonational limits toward dialogue with European thought — understanding national in-

tellectual life as one horizon among others within an open, inexhaustible field of meaning. (Auth.)

RAIVO ALLA. A scientific-poetic burst against the double-chained paradigm

The article begins by criticizing the neo-Darwinian approach that has dominated the life sciences since the discovery of the double helix. It briefly refers to the problems of the nature of genes, agency and absolutizing a single evolutionary level in selection, and to the fallacy of mechanistic simplification of biochemical processes occurring in the cell.

It then walks through the approaches offered by some adjacent disciplines such as biosemiotics, philosophy of biology and process biology to the big question — how does life function? It discusses the specifics of protein folding and morphogenesis and examines the origin of life from the perspective of the metabolism-first hypothesis. The more easily algorithmized concept pair “form and function” is counterbalanced by the processes of “fields and flows”, which, with the support of formative and descending causality, direct numerous biochemical pathways.

From defying entropy and admiring the primary role of metabolism, the final part of the article moves closer to its main character — the mitochondria, which are the “power stations of the cell”, and which, instead of cell organelles, should be thought of as a community of tiny creatures within ourselves. In the trinity of energy, information and matter, life creates fractal “patterns that connect” to confront the Darkness of the second law of thermodynamics. Thus, in the scientific mythological view, the mitochondrion becomes one of the prophets of life who were indeed listened to. (Auth.)

ARISTEA PAPALEXANDROU. Poetry

EERO MEDIJAINEN. Century-old alternatives: A prelude to 1 December 1924

The conclusion of the First World War and the redrawing of Europe's borders continued until 1923. Tensions remained high due to the ambitions of the Bolsheviks, who had seized power in Russia. The activities of the Comintern and local communist parties have been thoroughly studied, especially as the threat was most acute in Germany and Eastern Europe during the first half of the 1920s.

The attempted coup in Estonia on 1 December 1924 appears, at first glance, to align with the interregnum period in Russia between 1923 and 1924. After Lenin's death, power was initially concentrated in a triumvirate consisting of Zinoviev, Kamenev and Stalin. A commonly held view suggests that the coup attempt in Tallinn was orchestrated by Zinoviev to strengthen his position in the internal power struggle among the Bolshevik leaders. This article is based on the hypothesis that, while the coup may have been initiated by local communists and received support from influential figures in Russia, the reasons for its failure should be sought elsewhere.

The article draws on the diary of Oskar Kallas, Estonia's Envoy Extraordinary and Minister Plenipotentiary in London from 1922 to 1934, as well as on relevant secondary literature. During 1924, nearly a dozen countries recognized the Soviet government in Russia de jure. With the British Labour government assuming power, a rapprochement with the Soviet Union began. The protracted negotiations focused on settling pre-revolutionary debts as well as on the prospects for new credit agreements. Interest in the Russian market and raw materials grew, especially in Germany, France, the United States, and other countries. For Estonia, this signalled the erosion of its former role as an intermediary between the West and Soviet Russia. The disappearance of the former Russian Empire began to appear — against the background of normalized relations — as a reversible mistake, with restoration viewed as both desirable and anticipated.

Minister Kallas perceived throughout the year a threat that Russia was seeking to create conditions for the gradual and unnoticed absorption of Estonia and other border states. Had Moscow in 1924 succeeded in securing substantial loans and credit agreements while simultaneously carrying out a coup in Estonia, the latter would have had little hope of receiving external support.

Estonia's independence was ultimately saved primarily by the failure of Anglo-Soviet negotiations and the Soviet fear of renewed international isolation. A critical blow to Anglo-Soviet relations came with the so-called "Zinoviev Letter" addressed to the British Communist Party, an affair whose origins have been linked to the Baltic region. On the other hand, Estonia had become a space where the interests of the Soviet secret police (OGPU) and Western intelligence services intersected. Tallinn was not merely a conduit for trade interests; the Baltic states emerged as a strategic platform for East-West interactions. (Auth.)

SILVER LOIT. Georg Meri's "optimum tasks" for Estonia's foreign policy

Presentation held at the commemoration of Georg Meri's 125th birth anniversary at the Estonian Writers' Union, Tallinn.

Georg-Peeter Meri (8 October 1900 – 10 June 1983) worked for the Estonian Ministry of Foreign Affairs (MFA) between the two World Wars, starting from the ministry's Telegraph Agency Estur in 1919 and working as an editor at the Estonian Telegraph Agency between 1922–1926. In 1926, he was appointed as acting head of the bureau of the League of Nations of the MFA, and a year later as head of the information bureau of the MFA. In 1932, he was posted to the Estonian Legation in France as second secretary, later as the legation's councillor to the Estonian Legation in Germany. In 1938, after a posting in France as the legation's councillor, Konstantin Päts, the President of Estonia, appointed Meri to an eminent position as director of foreign trade at the

MFA until he was fired by the Soviet occupation authorities in July 1940.

As part of Estonia's military, Meri had participated in the suppression of the 1 December 1924 failed coup d'état attempt staged by the Soviet Union. On 28 December 1924, Meri sent to Foreign Minister Kaarel Robert Pusta his ideas concerning the need to develop Estonia's "state propaganda". In essence, it was Estonia's own strategic communication to resist the hostile Soviet propaganda. Meri stressed the need for professional communication of Estonia's national interests to domestic and foreign audience. The execution of the state propaganda should not be limited to the state apparatus only, but it should include the wider population. According to Meri, the key tasks of Estonian authorities should be: 1) providing accurate information on events in Estonia and abroad; 2) dissemination of democratic ideas according to Estonia's constitution (one of the most liberal and tolerant ones in the contemporary world); 3) promotion of national ideas according to the principles of the cultural nationalism of Johann Gottfried Herder. Meri was inspired by the activity of the British Ministry of Information, headed by William Maxwell Aitken (Lord Beaverbrook), that contributed to the British victory in the First World War.

On 29 March 1933, during his studies at the Paris Institute of Political Studies (Sciences Po) as a scholarship holder of the Estonian MFA, Meri provided the Estonian diplomatic service with his analysis on the key threats to Estonia's security (a possible Soviet-German alliance able to dominate the Baltic Sea and the obvious inability of the League of Nations to defend its members). According to Meri, Estonia should avoid German and Soviet security guarantees, which would be dangerous to Estonia's independence. At the same time, to avoid potential conflicts, it would be useful for Estonia to be better informed about Soviet security interests in the Baltic Sea. In this context, Meri took an example from Denmark's continuous research of the attitude and goals of the German imperial leadership before the First World War, the skilful diplomacy that helped Denmark to prepare for a poten-

tial conflict with Germany and to stay out of the First World War. Meri outlines the “optimum tasks” for Estonia’s foreign policy (starting from the most important one): 1) establishment of an environment of trust with Latvia; 2) open and loyal relations with Poland; 3) exploration of the opportunity to mediate the conflict between Poland and Lithuania; 4) agreement between Finland, Estonia and Latvia, and Lithuania if possible, on mutual support (according to article 16.1 of the Covenant of the League of Nations); 5) agreement with Scandinavian countries regarding the compulsory application of article 16.2 of the Covenant of the League of Nations; 6) in the case of need, the publication of the aforementioned agreements with the declaration of neutrality in all conflicts (except those mentioned in p. 4). According to Meri, the programme would not be an absolute guarantee for Estonia’s security, but it might be better than the current deadlock. From today’s perspective, Meri’s “optimum tasks” for Estonian foreign policy have been fulfilled to a certain extent, as the states mentioned in his “optimum tasks” — Latvia, Poland, Lithuania, Finland and the Scandinavian countries — are Estonia’s allies in NATO. (Auth.)

MARI NÕMMELA, EVA-LIIS TUUVI. Manor parks as health parks

In 1925, health protection areas were established in Estonia. These included both Tsarist-era health resorts and beautiful historical parks. The roots of health protection areas date back to the time before the independent statehood of Estonia was proclaimed; the earlier social health care system was taken over and adapted to Estonian conditions. In addition to the opportunities for health promotion, the high recreational value of the areas under protection and boosting of the country’s economy through tourism became the decisive factors from now on. Simultaneously with the Summer Resorts and Health Resorts Act, the first Heritage Protection Act was adopted in 1925. Health protection areas representing the interests of several domains (heritage protection, nature conservation, tourism, health care, education, and science)

included numerous manor parks of scenic beauty. On the one hand, historical parks were cultural and historical landscape complexes that were valued from the viewpoint of the young nation-state, but, on the other hand, they became a painful point of divergence on the scale of landowners' value assessments. While initially, when drafting the Heritage Protection Act, a proposal was made to also protect manor parks, they were later excluded from the Heritage Protection Act because of maintenance costs. Still, part of the manor buildings were protected by law. Manor parks became publicly accessible areas either attached to educational and social institutions, or, supported by the idea of recreational hiking and a people's parks, they became places for active recreation and amateur sports. In 1928, the Health Care Organization Act was enforced, which paid attention to the cleanliness and upkeep regulations of health protection areas.

After the economic crisis of the 1930s, the young nation-state began to adjust its legislation. During this period, the field of nature conservation gained significance in the context of health protection areas, which underwent several changes in a short time and culminated with the adoption of the Nature Conservation Act in 1935. To meet the needs of practical life, the Heritage Protection Act was updated in 1936 and the Summer and Health Resorts Act in 1937. The expansion of the focus of nature conservation to the beauty of nature in the Nature Conservation Act (1938) led to major institutional changes and the adoption of the Tourism Management Act (1938). The Public Health Management Act concerning protected areas was adopted in 1940 before the loss of independent statehood. It is important to emphasize here that the conceptual definition and the organizational side of health protection areas were constantly changing, incorporating the ideas and guiding principles of society. Inclusion of manor parks among the protected areas was the primary way to preserve them as cultural values and also use them. (Auths.)

Review

REIN EINASTO. Reflections on the beginning of the end: Reading Peter Zeihan

Peter Zeihan. Maailma lõpp on alles algus: Globaliseerumise kokkukukkumise kaardistamine. [The End of the World is Just the Beginning: Mapping the Collapse of Globalization.] (Postimehe raamat.) Transl. by Jaan Pärnamäe and Kati Karja. Tallinn: Postimehe Kirjastus, 2024. 468 pp.

Serial

HERBERT NORMANN. Dancing into the unknown: Diary 1944–1961. Part LXXX

The diary of Herbert Normann, who worked in Estonia as a doctor and lecturer, reflects events related to his life and work, impressions about people. The text conveys the personal and social tensions caused by the communist regime of the Soviet Union. At that time, the publication of the diary would have brought about repressions. (Edit.)

AUTHORS

RAIVO ALLA MA (1982), enterprise applications specialist at the European Molecular Biology Laboratory

REIN EINASTO PhD (1934), geologist

SILVER LOIT MA (1981), senior adviser at the Estonian Centre for International Development

TERJE LÕBU MA (1960), curator at the Collections Department of the University of Tartu Museum

EERO MEDIJAINEN PhD (1959), professor of contemporary history at the Institute of History and Archaeology, University of Tartu

HERBERT NORMANN (1897–1961), medical scientist

MARI NÕMMELA PhD (1950), art historian, associate professor emerita of landscape architecture at the Estonian University of Life Sciences

ARISTEA PAPALEXANDROU PhD (1970), Greek poet, editor and teacher of present-day Greek literature

TEELE PÄRN MA (1993), actor at the Estonian Drama Theatre

HENRIK SOVA PhD (1983), visiting research fellow at the Department of Philosophy, University of Tartu, and visiting lecturer at Pallas Higher Art School

SVEN-ERIK STAMBERG (1970), artist

EVA-LIIS TUUVI MSc (1977), botanist, lecturer in environmental protection and nature conservation at the Estonian University of Life Sciences

TANTS TEADMATUSSE

Päevik
1944–1961

Herbert Normann

LXXX

3. oktoober [1951].³¹⁴¹ Tervishoiusakonna juhataja dr. E. Murašev teatab, et Tartu rahvasaadikud ja vastutavad töötajad — arvult 160-ne ümber — tulevad arstlis-profülaktiliselt läbi vaadata ja läbivaatuse andmed märkida isiklikesse terviseraamatutesse. Töö on vastutusrikas ja pannakse erikomisjonile. Esialgne komisjon[i] koosseis: Linna Kliinilise Haigla polikliinilise osakonna juhataja dr. Hugo Märtson, liikmed: haigla arstid dr. Heldela Suubi ja dr. Maria Ora-Jannsen³¹⁴² täitevkomiteed ei rahulda. Soovitakse komisjonis näha vilunud arste-spetsialiste, eesotsas nende ridade kirjutajaga.

5. oktoober.³¹⁴³ Haigla peaarstile on tulnud kolmelt-neljalt vene-laselt kollektiivne kaebus, et meile antakse kartuli söömiseks ainult kahvel, aga mitte nuga. Dr. Raissa Rozler, sisehaiguste-meesteosakonna juhataja, teeb kaebajaile selgeks, et kartulit ei süüa üldse noaga. Pealegi on köögi andmeil neile määratud kartulipuder...

³¹⁴¹Nii päevikus, p.o ilmselt november.

³¹⁴²Maria Ora (Jan(n)sen; Ora-Jan(n)sen; 1906 – 27. XII 1993 Tartu) õppis Tartu Ülikooli arstiteaduskonnas 1925–1928, 1929–1932 ja 1933–1935, lõpetades selle. Sõitis 1914. aasta kevadel emaga Peterburi, pärast isa komandeerimist Sestoretski tollipunkti elas pere seal, enne revolutsiooni taas Peterburis ja pärast seda Gattšina lähedal, kust 1921. aastal opteeruti Eestisse. TÜ II sisehaiguste kliiniku subassistent 1929–1930; kodune 1935–1937; II sisehaiguste kliiniku volontäärassistent 1937–1938; Tartu Erakliiniku laborandi asetäitja 1938; TÜ nahapolikliiniku nooremassistent 1938–1939, täitnud ka Muuli leprosooriumi arsti kohuseid; Tartu Linna Polikliiniku laboratooriumi juhataja 1940–1941, Tartu Erakliiniku laboratooriumiarst 1941–1944, ühtlasi dermatoveneroloogias eraarst Tartus; Tartu Linna Veneroloogias Dispanseri ja Tartu Kliinilise Haigla arst 1946–1953, Tartu Linna Polikliiniku laboratooriumiarst ning Tartu Linna Naha- ja Suguhaiguste Dispanseri dermatoveneroloog 1953–1983; Vanemuise teatri usaldusarst; ENSV Dermatoveneroloogia Seltsi Tartu osakonna liige.

³¹⁴³Nii päevikus, p.o ilmselt november.

Teine kaebus on suunatud ööpöetaja vastu. Keegi meeshaige on istunud hilisel õhtutunnil koridoris koos naishaigega, mis rangelt keelatud. "Mis paaritamine see siin on?" — pahandanud pöetaja ja käskinud istujail lahu minna.

Kaebaja küsib, kas haigla teenistujail on lubatud tarvitada "taolisi flamiarseid"³¹⁴⁴ väljendeid?"

7. oktoober.³¹⁴⁵ Viktor Hion ei ole enam tervishoiuorganisatsiooni kateedri juhataja. Ta pole tulnud oma tööga toime. Kateedri juhatajaks on määratud Räni. Sellele vaatamata kirjutab Hion kandidaadiväitekirja. Teemaks on "Eesti NSV tervishoiuorganisatsioon". Andres³¹⁴⁶ Vill lubab ülikooli nõukogus omale väljenduse: "Kui Hion ministrina ei osanud juhtida riigi tervishoiuorganisatsiooni, kuidas oskab ta sellest siis veel kirjutada?" Teema siiski kinnitatakse.³¹⁴⁷

5. november. Heliseb telefon. Aparaaadi juures on dr. Päi.

– Mul on teile teatavaks teha kurb sõnum, — kuulen tema häält, — tund aega tagasi suri äkki prof. Vadi.

Vaatan kella — see on 19.15.

– Tulin haiglast Aleksander Lätte tänavat mööda alla, — justab dr. Päi, — ja pöördusin parajasti ümber nurga ülikooli tänavale, kui nägin marksismi-leninismi aluste kateedri sissekäigust vähe eemal, umbes "Akadeemilise Raamatu" vastas, kedagi kukkuvat... Samal ajal oli ülikoolis algamas Oktoobrirevolutsiooni 34-da aastapäeva pidulik koosolek ja tänaval liikus rohkesti üliõpilasi. Mõned neist ruttasid kohe kukkunut abistama. Sel hetkel jõudsin ka mina õnnetuskohale. Kukkunu osutus prof. Vadiks, kes oli langenud kummuli näole. Ninal oli verine haav. Kandsime prof. Vadi üliõpilaste kaasabil "Akadeemilisse Raamatusse". Südant samas auskulteerides tajusin veel selle viimased löögid. Mõne hetke pärast lakkas süda töötamast. Silmad muutusid laiaks, valgusele enam ei reageerinud.

³¹⁴⁴Nii päevikus.

³¹⁴⁵Nii päevikus, p.o ilmselt november.

³¹⁴⁶Ka: Andrei.

³¹⁴⁷Viktor Hioni kandidaadiväitekirja jäi kaitsmata.

– Kas arstidest oli veel keegi surma hetkel kohal, — küsin vahele.

– Jah, mõni minut peale minu tuli dr. Eitelberg, kes juhtunust oli kuulnud tänaval, — vastab dr. Päi ja jätkab:

– Varsti oli kohal ka Gilinov³¹⁴⁸ kiir-esmasabiautoga, kuid surm oli juba järgnenud. Dr. Eitelberg ruttas see peale otsekohe marksismi-leninismi õhtuülikooli, kus teatas juhtunust loengul viibivale prof. Vadi tütrele.³¹⁴⁹

Professori surnukeha toimetati koju kiir-esmasabiautol.

– Mis ajal surm siis toimus? — pärin täiendavalt.

– Täpsalt kell 18.00.

– Kas ülikooli juhtkonda ka informeeriti?

– Jah, rektorile teatati juhtunust koosolekul. Homme pike-malt.

Kõne katkeb.

Niisiis, prof. Voldemar Vadit ei ole enam elavate hulgas.

*

Nagu selgub, ei ole rektor prof. Vadi surmast teada saades sellest koosolekul teatanud ega teinud ettepanekut kadunut mälestada tavalise vaikse püstitõusmisega.

8. november. Hõbehallis puusärgis valgete krüsanteemide vahel lebab prof. Voldemar Vadi põrm. Surm on näo moonutanud võõraks. Ninal on verdunud haav. Vasempoolne ninatiib ja lõuaots on verevalumist punakassinised.

Kabineti kõrgetelt riiulitelt vaatavad kullatud köidetes raamatud — Voldemar Vadi ustavad tummad sõbrad. Veel mõni päev tagasi on ta nii mõndagi neist võib-olla sirvinud.

Kirjutuslaual on avatud venekeelne Karl Ernst von Baeri autobiograafia,³¹⁵⁰ mida kadunu oma elu eelõhtul oli lugenud.

³¹⁴⁸“Gilinov, Joosep — Tartu linna kiiresmas-abi jaama juhataja.” *Herbert Normanni märkus.*

³¹⁴⁹“Dr. Helgi Vadi.” *Herbert Normanni märkus.*

³¹⁵⁰Vt К. М. Бэр. *Автобиография.* Перевод Б. Е. Райкова. (Научно-популярная серия. Мемуары.) Москва: Издательство

Samas lebavad prof. Ed. Martinsoni veel ilmutata venekeelse töö alles murtud poognad. Sisuks on Tartu (end. Jurjevi) ülikooli ajaloolised suhted vene teadusega.³¹⁵¹ Kõrval orbub kaust pliiatsiliste märkmetega Tartu Riikliku Ülikooli teaduskonnasisehaiguste kateedri ajaloost. Tiibklaveril kõõritab akadeemik E. M. Tarjevi³¹⁵² "Sisehaiguste" äsja müügile tulnud tüse kõide.

Seda kõike pole enam Voldemar Vadile tarvis...

Asetame naisega kadunu jalgadele puusärki kimbu valgeid krüsanteeme ja õrnroosasid nelke...

*

Viimasel ajal kaebanud prof. Vadi oma abikaasa sõnade järgi tui-muse ja valude üle jalgades, süda seevastu häirinud teda vähem.

9. november. Udune novembrikuu päev. Tänavaid palistavad majad on looritatud arvutuist õhku küllastavaist hallidest vee-piisakestest, mis liibuvalt paiskuvad näkku. On jahe ja ebahubane.

Prof. Voldemar Vadi Pargi tänava maja ette on kogunenud väheseid uudishimulikke, et näha tema lahkumist kodust, kuhu

Академии наук СССР, 1950; esmatrükk saksa keeles *Nachrichten über Leben und Schriften des Herrn Geheimraths Dr. Karl Ernst v. Baer: mitgetheilt von ihm selbst. Veröffentlicht bei Gelegenheit seines fünfzigjährigen Doctor-Jubiläums am 29. August 1864, von der Ritter-schaft Ehstlands*. St. Petersburg: Buchdruckerei der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, 1865; eesti k Karl Ernst von Baer. *Teateid härä salanõuniku dr. Karl Ernst von Baeri elu ja kirjatööde kohta edas-tatud tema enda poolt*. (Ajajõe tagant.) Tlk Anti Lääts. Tartu: Ilmamaa, 2015.

³¹⁵¹Ут Эдуард Э. Мартинсон. *Исторические связи Тартуского (б. Юрьевского) университета с русской наукой*. Таллин: Эстгосиздат, 1951.

³¹⁵²Jevgeni Tarjev (1895–1986) oli nefroloog, hepatoloog, reuma-toloog ja parasitoloog, NSVLi Meditsiiniakadeemia akadeemik 1948, sotsialistliku töö kanglane 1965, Stalini (1946), Lenini (1974) ja NSVLi riikliku preemia laureaat (1983), VNFSV teeneline teadlane 1948. Kõnealune teos: Евгений М. Тареев. *Внутренние болезни*. Москва: Медгиз, 1951, 952 lk.

ta iialgi enam ei pöördu tagasi. Autot, mis kadunu põrmu peab viima ülikooli, veel ei ole.

Jalutame dr. Päiga Tartu Linna Kliinilise Haigla esindajatena aeglaselt maja ees edasi-tagasi. Meile seltsib dr. Ilo Sibul.

Leinamajast väljuvad Ants Rulli ja Valter Hiie.

– Kus see auto siis viibib? — küsin uduniiskusest külmaväri-
naid tundes.

– Auto ei tulegi! — vastab Hiie.

– Kuidas ei tule?

– Üleviimine aulasse jääb ära, matus toimub homme kodust!!

*

Koduteel A. Rulli autos kuulen, et rektori kabinetis oli toimunud lõunapaiku nõupidamine, millest peale rektori olid osa võtnud veel V. Leede, A. Kõorna, Ed. Martinson ja V. Gailit. Enam kui tunniajalise kõneluse järel teatatud prof. Vadi matusetoimkonnale, et kadunu põrmu aulasse toomine jääb ära. Soovi korral võib seda viia Tervishoiutööliste Ametiühingu Kultuuriklubi saali.

Olukorrast informeerinud Voldemar Vadi abikaasat ja tütart prof. E. Karu.

Omakste soovil toimub matus kodust. . .

*

Teatakse rääkida, et äsja Tallinnas surnud Apteekide Peavalitsuse ülema Erich Teleskivi (1910–1951)³¹⁵³ avalikul matusetalitusel 8. novembril nõutud ametlikult küünalde kõrvaldamist. Ei

³¹⁵³Erich Teleskivi (Erich-Elmar Tel(l)iskivi; 1910 – 30. X 1951) õppis Tartu Ülikooli arstiteaduskonna farmaatsiaosakonnas 1931–1936, korp! Sakala liige. Kaitseväge sundajateenistuses Sakala üksikus jalaväepataljonis 1929, lähetati Kaitseväge Ühendatud Õppeasutiste Sõjakooli aspirantide jalaväeklassi 1930, viidi üle teenima 1. jalaväerügementi 1930, lõpetas sõjakooli 1930, lipnik, arvati reservi; Sõjaväe Keskapteegi ajutine tööjõud 1936–1937, taas kaitseväkke võetuna keskapteegi nooremfarmatseudi kt 1937–1938, keskapteegi veterinaariajaoskonna juhataja kt 1938, nooremfarmatseut 1938–1941, nooremleitnant 1937; Teise maailmasõja ajal mobiliseeriti 9. VIII 1941 Punaarmeesse;

olevat lubatud ka laulukooril esineda. Pärjalindid peetud mitte-soovitavateks.

10. november. Kõle, tuuline keskpäevatund. Tänavail ringlevad avarust otsides tihedad tolmukeerised.

Prof. Voldemar Vadi maja ette on kogunenud mustav inim-murd. Suust suhu käib jutt, et viimasel hetkel keelati põrmu üleviimine ülikooli aulasse. Üliõpilaste spaleer olnud juba peahoones rivistatud, ilupuud kohal... Rektor nõudnud aula lubamist, teised parteilased olnud vastu...

Leinamajas on sügav vaikus. Puusärk prof. Voldemar Vadi põrmuga on asetatud madalale katafalgile. Ümberringi on pärjad, lilled. Auvalvet peavad mustades kleitides naisüliõpilased. Nendega vahelduvad noormehed. Puusärgi pähitses praksuvad aeg-ajalt viieharulistes lühtrites põlevad küünlad.

Kogunevad matuselised. Ilmuvad R. Bernakoff, H. Haberman, Natalie Rägo, dr. M. Elleri,³¹⁵⁴ dr. Ed. Lukk, H. Silbermann, õpetaja V. Tubin... Varsti on kitsad ruumid sõpru ja tuttavaid tulvil. Enamik jääb välja tänavale.

Auvalve võtavad üle arstiteaduskonna õppejõud. Esimesse valvesse lähevad prof. V. Hiie, prof. E. Karu ja vanemõpetajad Selma Laanes, E. Raudam, J. Savisaar, [P.] Mallene.

Voldemar Vadi põrmu ümber ei kuuldu ühtegi häält. Ainult kõrvalruumis loetleb valju tiksumisega vana seinakell kadunu kodus viibimise viimaseid hetkeid.

(Järgneb)

ENSV Tervishoiu Rahvakomissariaadi (Tervishoiuministeeriumi) Ap-teekide Peavalitsuse juhataja Leningradis ja Tallinnas 1944–1951; Eesti Vabariigi ajal ka jalgpallur Keilas; maetud Tallinna Metsakalmistule.

³¹⁵⁴Ka: Eller.